

**Міністерство освіти і науки України
Державний вищий навчальний заклад
“Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”**

**В І С Н И К
П Р И К А Р П А Т С Ь К О Г О
У Н І В Е Р С И Т Е Т У**

Філософські і психологічні науки

**Серія “Психологія”
Випуск 22**

Видається з 1995 р.

**Івано-Франківськ
ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”
2019**

“Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки” зареєстровано Міністерством юстиції України (“Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації”. Серія КВ № 21485/11285 Р від 27 липня 2015 р.) і включено в Перелік наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися основні результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів, затвердженого наказом Міністерства освіти і науки України № 241 від 09 березня 2016 р. та переведено до категорії “В” строком на 2 роки згідно з наказом Міністерства освіти і науки України № 32 від 15 січня 2018 року

Друкується за ухвалою вченої ради Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника від 26 червня 2019 року (протокол № 6)

Редакційна рада: д-р філол. н., проф. В.В. ГРЕЩУК (*голова ради*); д-р юрид. н., проф. В.А. ВАСИЛЬЄВА; д-р фіз.-мат. н., проф. А.В. ЗАГОРОДНЮК; д-р філол. н., проф. В.І. КОНОНЕНКО; д-р істор. н., проф. М.В. КУГУТЯК; д-р філос. н., проф. В.К. ЛАРІОНОВА; д-р педагог. н., проф. Н.В. ЛИСЕНКО; д-р фіз.-мат. н., проф. Б.К. ОСТАФІЙЧУК; д-р політ. н., проф. І.Є. ЦЕПЕНДА.

Редакційна колегія: д-р філос. н., проф. І.М. ГОЯН (*голова редакційної колегії*) (Прикарпатський університет); д-р психол. н., проф. Л.Д. ЗАГРАЙ (*заступник голови редколегії*) (Прикарпатський університет); канд. філос. н., доцент М.Ю. ГОЛЯНИЧ (*відповідальний секретар*) (Прикарпатський університет); канд. психол. н., доц. С.Ю. ДЕВЯТИХ (Вітебський медичний університет. Республіка Білорусь); д-р філос. н., проф. М.В. КАШУБА (Львівська музична академія); д-р психол. н., проф. З.С. КАРПЕНКО (Прикарпатський університет); д-р філос. н., проф. С.Р. КИЯК (Прикарпатський університет); д-р соціол. н., проф. І.Ф. КОНОНОВ (Луганський університет, м. Старобільськ); д-р філос. н., проф. В.К. ЛАРІОНОВА (Прикарпатський університет); д-р філос. н., проф. М.Г. МАРЧУК (Чернівецький університет); д-р психол. н., проф. В.П. МОСКАЛЕЦЬ (Прикарпатський університет); д-р психол. н., проф. Л.Е. ОРБАН-ЛЕМБРИК (Прикарпатський університет); д-р філос. н., проф. М.Ю. САВЕЛЬЄВА (Центр гуманітарної освіти НАН України); д-р психол. н., проф. М.В. САВЧИН (Дрогобицький педагогічний університет); д-р психол. н., проф. Н.В. ЧЕПЕЛЄВА (Інститут психології НАПН України); відповідальні за випуски серії “Філософія” канд. філос. н., доц. Б.М. РОХМАН, серії “Психологія” канд. психол. н., доц. О.В. ФЕДИК (Прикарпатський університет).

Адреса редакційної колегії:
76018, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Тел. (0342) 59-60-15 (Івано-Франківськ). E-mail: pny_visnuk_filosofia@ukr.net

Вісник Прикарпатського університету

Філософські і психологічні науки. Серія “Психологія”. 2019. Вип. 22. 110 с.

У цьому випуску вміщено статті з теоретичних і методичних проблем психологічних досліджень, питань соціальної психології, вивчення особливостей психології студентської молоді та підлітків.

Для науковців, викладачів, аспірантів, здобувачів доктора філософії у галузі психології, практичних психологів та студентів психологічних спеціальностей.

The Precarpathian University Journal.

Philosophy and Psychology. Series Psychology. 2019. Issue 22. 110 p.

This issue contains articles on the theoretical and methodological problems of psychological research, points of social psychology, studying the peculiarities of psychology of student and adolescents.

For scientists, lecturers, PhD students, post-graduate students in psychology, practical psychologists and students in psychological specialities.

ЗМІСТ

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

<i>Іванцев Наталія, Потоцька Олена.</i> Вплив ціннісних орієнтацій на формування уявлень про психологічне благополуччя у студентської молоді.....	5
<i>Заверуха Ольга.</i> Експериментально-генетичний метод як ефективний засіб дослідження проблеми психокорекції підліткової адикції.....	11
<i>Склярчук Анастасія.</i> Структурно-функціональна модель соціалізації дитини в проблемній сім'ї: емпіричний вимір.....	18
<i>Спицька Ліана.</i> Соціально-психологічна специфіка тривожних та депресивних кластерів афективних розладів у осіб зрілого віку.....	25
<i>Куравська Надія.</i> Психологічні технології подолання гендерних стереотипів в організаціях.....	32
<i>Радченко Ольга.</i> Позитивна психотерапія та її вплив на світогляд українців: філософсько-психологічний аспект.....	38
<i>Пілецька Любомира, Смирнова Олена.</i> Соціально-психологічний аспект впливу обіймів на емоційну сферу людини.....	45
<i>Черних Лариса.</i> Доцільність складових моделі соціальної адаптованості старших дошкільників з особливими потребами.....	52

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ: ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕНЬ МОЛОДІ

<i>Вітюк Надія.</i> Соціально-психологічні особливості електорального вибору.....	59
<i>Гасюк Мирослава, Шкраб'юк Вероніка.</i> Соціальна реклама як засіб профілактики адиктивної поведінки осіб юнацького віку.....	67
<i>Іванцев Людмила, Іванишин Тетяна.</i> Психологічні чинники виникнення особистісної тривожності у студентської молоді.....	76
<i>Кондес Тетяна.</i> Психологічні особливості ставлення до здоров'я у вимірі ціннісних орієнтацій майбутніх спеціалістів соціономічного профілю.....	82
<i>Пілецька Любомира, Козут Юлія.</i> Соціально-психологічні особливості саморегуляції підлітків.....	87
<i>Пілецька Любомира, Петричук Марія.</i> Соціально-психологічні особливості девіантної поведінки підлітків.....	91
<i>Українець Людмила.</i> Соціально-психологічні характеристики і закономірності формування феномену самообмеження сучасної молоді.....	96
<i>Добровольська Наталія.</i> Соціально-психологічний процес становлення обдарованої особистості в умовах трансформаційних змін соціуму.....	103

НАШІ АВТОРИ.....

CONTENTS

THEORETIC AND METHODOLOGICAL PROBLEMS OF PSYCHOLOGICAL RESEARCH

<i>Nataliia Ivantsev, Olena Pototska.</i> Values-based orientation influence on the development of a sense of psychological well-being among students.....	5
<i>Olha Zaverukha.</i> Experimental-and-genetic method as an effective tool for studying the problem of adolescent addiction psychocorrection.....	11
<i>Anastasiia Skliaruk.</i> Structural-functional model of child socialization in a problem family: Empirical dimension.....	18
<i>Liana Spyt'ska.</i> Socio-psychological specificity of anxiety and depressive clusters of affective disorders in mature people.....	25
<i>Nadiia Kuravska.</i> Psychological technologies of gender stereotypes overcoming in the organizations.....	32
<i>Olha Radchenko.</i> Positive psychotherapy and its influence on the worldview of Ukrainians: philosophical-psychological aspect.....	38
<i>Liubomyra Piletska, Olena Smyrnova.</i> Socio-psychological aspect of embrace influence on the emotive sphere of a human being.....	45
<i>Larysa Chernykh.</i> Components expediency of social adaptability model of senior pre-schoolers with special needs.....	52

SOCIAL PSYCHOLOGY: PECULIARITIES OF THE YOUTH RESEARCH

<i>Nadiia Vitiuk.</i> Socio-psychological peculiarities of the electoral choice.....	59
<i>Myroslava Hasiuk, Veronika Shkrabiuk.</i> Social advertising as a means of addictive behaviour prophylaxis of the youth.....	67
<i>Liudmyla Ivantsev, Tetiana Ivanyshyn.</i> Psychological factors of emergence of personal anxiety of students.....	76
<i>Tetiana Kondes.</i> Psychological peculiarities of health attitude in the dimension of values-based orientations of the future specialists in the sociology field.....	82
<i>Liubomyra Piletska, Yulia Kohut.</i> Socio-psychological peculiarities of teenagers' self-direction.....	87
<i>Liubomyra Piletska, Mariia Petrychuk.</i> Socio-psychological peculiarities of teenagers' deviant behaviour.....	91
<i>Liudmyla Ukrainets.</i> Socio-psychological characteristics and common factors of the phenomenon of self-imposed limitation formation of the modern youth.....	96
<i>Nataliia Dobrovolskaya.</i> Socio-psychological process of promotion of tasked personality in conditions of transformation changes to a socium.....	103
OUR AUTHORS.....	109

УДК 159.9.17.022.1-057.87

Наталія Іванцев, Олена Потоцька

doi: 10.15330//vpufrn.22.11-18

ВПЛИВ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ НА ФОРМУВАННЯ УЯВЛЕНЬ ПРО ПСИХОЛОГІЧНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ У СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

У статті здійснено теоретичний аналіз проблеми, проаналізовано різні підходи до обґрунтування явища психологічного благополуччя (його складові й рівні прояву) та висвітлено теоретико-методологічні аспекти формування психологічного благополуччя особистості для повноцінного функціонування в соціумі. Розкрито сутність взаємозв'язку психологічного благополуччя з ціннісними орієнтаціями особистості. Емпіричним шляхом виявлено вплив ціннісних орієнтацій на формування уявлень про психологічне благополуччя у студентської молоді.

Ключові слова: ціннісні орієнтації, психологічне благополуччя, особистісне самоздійснення, студентська молодь.

Постановка проблеми. Ціннісні орієнтири розглядаються як одна зі складових психологічного благополуччя особистості, що визначає способи особистісного самоздійснення. У цьому контексті категоріям цінності і психологічного благополуччя особистості належить провідне місце, адже саме завдяки їх взаємозв'язку, стає можливим розв'язання деякої низки психолого-педагогічних проблем як теоретичного, так і практичного порядку, особливо тих проблем, які стосуються процесу самореалізації та самотворення особистості упродовж одного з важливих онтогенетичних етапів життєвого шляху, яким є етап навчання у вищому навчальному закладі (студентський вік). Вирізняючись наявністю кризових проявів, даний віковий період визначається складністю і схильністю до протиріч, а тому потребує мобілізаційності щодо власних ресурсів.

Психологічне благополуччя особистості студента у науковій площині сучасних досліджень трактується як інтегральна сукупність психологічних його властивостей, зумовлена чинниками зовнішнього й внутрішнього походження зі спрямованістю на позитивне його функціонування в процесі професійного становлення. Особливо важливим видається процес виявлення впливових на подальше життя чинників психологічного благополуччя, та тих умов і критеріїв, які стануть найбільш важливими для формування психологічного благополуччя для особистості в майбутньому.

Відповідно, все вище означене, лише підкреслює необхідність подальшого більш розгорнутого вивчення проблеми психологічного благополуччя у зв'язку з ціннісними орієнтаціями, з метою вироблення реалізаційних шляхів і способів становлення особистості, розкриття її потенційних можливостей, конструктивності по відношенню до дійсності, окреслення позитивного підходу до вирішення життєвих проблем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значна кількість дослідників, серед яких А. Здравомислов, В. Водзинська, І. Коң, Е. Беляєв, Г. Саганенко, В. Ядов та ряд інших, окреслюють ціннісні орієнтації як найважливіший компонент у внутрішній структурі особистості, що зафіксований життєвою практикою особистості, всім сполученням її переживань. Відмежовуючи суттєве і істотне для даної людини від несуттєвого й неістотного, ціннісні орієнтації позначаються в якості здійснювача відбору [6].

У результаті виконання ролі регулятора людської поведінки, ціннісні орієнтації позначаються на всіх життєвих сферах людини, виявляючись зокрема в її діяльності, перебуваючи при цьому у взаємозв'язку з соціально-психологічними утвореннями особистості. Процес формування їх відбувається під впливом суспільного оточення через особливості тих соціальних груп, до яких належить особистість. Визначення характерних особливостей цінностей призводить до розкриття їх соціального та індивідуального змісту. Оскільки вони історично і культурно зумовлені, то їх зміст розглядається як соціальний, оскільки в них зосереджена життєва практика конкретного

суб'єкта, тоді, у даному випадку, як індивідуальний [7].

Регулюючи процес активності людини, виконуючи функцію внутрішньої основи життєвих цілей, ціннісні орієнтації вважаються досить значимим психологічним засобом саморозвитку і особистісного зростання, та дієвим щодо переживання психологічного благополуччя, окреслюючи водночас і напрямок, і практичні прийоми втілення його в життя [5].

Про існування залежності психологічного благополуччя від результатів процесу соціалізації, від відповідності процесу задоволення потреб людини її суб'єктивним можливостям, зауважує у своєму дослідженні зарубіжний вчений Р.М. Шаміонов, акцентуючи увагу на тому, що сфера потреб тісно пов'язана із сферою самосвідомості [10].

На відповідний зв'язок рівня свідомого життя і смисложиттєвих орієнтацій зі всіма структурними компонентами психологічного благополуччя, вказують результати проведеного у свій час дослідження науковцем П.П. Фесенко. Отримані результати вказують на те, що досліджувані, у яких був виявлений високий рівень психологічного благополуччя різняться з досліджуваними, рівень психологічного благополуччя яких з низьким показником. Суть розрізнення полягає в тому, що тим, що у досліджуваних з високим рівнем психологічного благополуччя рівень свідомості життя і смисложиттєвих орієнтацій значно вищий, зокрема, їх структура значимих термінальних цінностей різняться більш конкретним, свідомо реалізованим характером [1].

У свою чергу, науковець О.С. Ширяєва, здійснюючи своє дослідження в контексті співвідношення психологічного благополуччя із ціннісними орієнтаціями, визначає: афективний, метапотребний, світоглядний, інтрарефлексивний та інтеррефлексивний компоненти з характерними траєкторіями свого вираження. Зокрема, відповідний баланс позитивних і негативних переживань являє собою афективний компонент, виражаючись у суб'єктивних відчуттях щастя, у оптимістичності й загальній задоволеності життям, у емоційному благополуччі та у відсутності вираженої тривожності і симптомів депресії. Наступний компонент розкривається через наявність мети у житті та власних переконань, які надають життю відповідного сенсового змісту – це метапотребний. У свою чергу, компонент світоглядний своїми характеристиками підкреслює наявність незалежності цінностей і поведінки людини від зовнішніх впливів соціуму, спрямованості у неї до творчості, самореалізаційної задоволеності. Прийняття своєї особистості, позитивна оцінка себе і свого життя в цілому, усвідомлення і прийняття не тільки своїх позитивних якостей, але і своїх недоліків, внутрішній контроль, розвинене самопізнання, здатність діяти на основі самосвідомості і внутрішніх цінностей включає в себе інтрарефлексивний компонент. У вираженні психологічного благополуччя інтеррефлексивний його компонент О.С. Ширяєва охарактеризовує наявністю компетентності й гармонійності у стосунках із зовнішнім світом, усвідомлення людиною самої себе в контексті взаємин з іншими, суспільством та природою зокрема [11].

Відповідне бачення психологічного благополуччя в системі активності особистості висловлює дослідник І. Джідарьян, звертаючи увагу на те, що психологічне благополуччя у визначеній системі виступає кільцем зворотного зв'язку, впливаючи на життя людей в залежності від здійсненого вибору ними життєвих стратегій. У ході проведеного дослідження, на основі виявлених параметрів зв'язку психологічного благополуччя і ціннісно-сміслових орієнтацій, автором було визначено їх прояв в комплексі із відповідними факторами, а саме: відхід від проблем, внутрішні особистісні зміни, ціннісно-сміслові орієнтації і проблемно-орієнтована поведінка [3].

На думку російського психолога Н.Р. Саліхової, регуляційний механізм життєдіяльності особистості визначає психологічне благополуччя і рівень задоволеності її власним життям. Психологічне благополуччя розглядається вченою в будові ланцюга зворотного зв'язку. У зміст останнього входять переживання, які об'єднують в собі оцінки результативності суб'єкта на різних рівнях організації життєдіяльності, вміщуючи у його свідомість загальний підсумок свого життя щодо відповідності його основ-

ним смисловим орієнтирам. У випадку, коли переживання суб'єкта характеризується негативним характерним забарвленням, тоді застосовується вплив корекційного характеру, на основі побудови людиною нових за змістом життєвих цілей чи віднаходження інших способів для досягнення, але вже більш ефективного, за наявності відповідних цілей. Таким чином, авторська концепція ціннісно-смислової регуляції життєдіяльності суб'єкта Н.Р. Саліхової об'єднує в собі усвідомлення людиною процесу реалізації життєво значимих для неї цінностей, переживання нею психологічного благополуччя і визначення й планування подальших життєвих завдань і стратегій [9].

Даний аспект досліджуваної проблеми знаходить своє вираження і в дослідженнях англійського вченого І. Бонівелля, який наголошує на тому, що ціннісні орієнтації, відіграючи регулятивну роль в поведінці особистості, пов'язані з її уявленнями щодо характеристики життя (погане, добре). Співставляючи вище назване з рефлексуючими компонентами власної життєдіяльності, особистість отримує загальне уявлення про якість свого життя, що сприяє виникненню у неї переживання психологічного благополуччя [2].

Говорити про переживання психологічного благополуччя / неблагополуччя та його специфіку можливо, розкриваючи особливості ієрархічної будови ціннісних орієнтацій суб'єкта. Дане переживання, співвідносячись по-різному з конкретною реальністю життєдіяльності людини, може відповідати або не відповідати очікуванням референтних груп. Оцінювання особистістю власних умов життєздійснення і, зокрема, себе самої, визначається на основі соціальних патернів. Останні закладають умови для внутрішніх оцінок, відображаючи симбіоз зовнішніх і внутрішніх умов розвитку особистості.

Постановка завдання. Мета дослідження полягає у виявленні впливу ціннісних орієнтацій на формування уявлень про психологічне благополуччя у студентської молоді.

Виклад основного матеріалу дослідження. У контексті нашого теоретико-методологічного підходу щодо вивчення означеної проблеми, нами було визначено, що психологічне благополуччя особистості вибудовується на основі співвідношення систем ціннісних орієнтацій і оцінки досягнень в тих чи інших сферах її життєдіяльності, впливаючи тим самим на появу відповідного рівня ставлення до цих сфер, до себе як особистості і своїх цінностей, ролі, установки.

Аналіз зарубіжних та вітчизняних наукових доробків з проблеми вивчення ціннісних устроїв психологічного благополуччя особистості свідчить, що дослідження особистості та її внутрішнього світу, ціннісних орієнтацій і благополуччя є актуальним на даний час в площині сучасної психологічної науки, але на жаль, не дуже вираженою у наукових доробках вітчизняної психології, зокрема у методологічних і системних підходах. Даний факт підкреслює теоретичну і практичну необхідність проведеного нами дослідження.

Вдаючись до визначення ціннісних орієнтирів життя особистості як значимих елементів системи її соціальних взаємин, котрі окреслюють загальні способи її поведінки у соціумі, її ставлення до світу, до людей і до самої себе, ставимо акцент на тому, що зазначені устрої (ціннісні орієнтації), наповнюючи зміст і, надаючи напрямок особистісним функціям, позиціям, поведінці, поступкам особистості, являються необхідною умовою переживання її психологічного благополуччя. Виражаючи внутрішній фундамент взаємин особистості з реальною дійсністю, система ціннісних орієнтацій, утворюючись у відповідних соціально-психологічних умовах (конкретних ситуаціях), визначає її поведінку. Як опорна проекція багатовимірного світу особистості, ціннісні орієнтації визначають собою суб'єктивний напрямок пошуку щастя та якісно-своєрідні особливості, що стосуються стану психологічного благополуччя особистості.

Таким чином, можна вважати, що ціннісні орієнтації є узагальненим показником окрім спрямованості й потреб особистості, її соціальної позиції, рівня духовного розвитку, ще й загального рівня її психологічного благополуччя.

У становленні психологічно утвореної особистості психологічне благополуччя виконує виняткове призначення. Період навчання у вищій школі припадає на такий віковий етап розвитку людини, як юнацький, завдання якого визначаються розширенням розуміння власної ідентичності, формування почуття дорослості, виникненням відповідальності за власні дії, професійне становлення, заснування поглибленої орієнтації у взаєминах і нормах соціальної дійсності. Тріумфальність проходження етапу юності як відповідного періоду розвитку особистості тісно пов'язана з психологічним благополуччям. Психологічне благополуччя присутнє у кожній людині як певне утворення постійного характеру, але параметри його розвитку різні. Саме цим визначається своєрідна необхідність його дослідження у студентській молоді для виявлення способів поліпшення особистісного розвитку майбутніх фахівців.

Наше дослідження проходило на базі ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника” і було побудоване для підтвердження або ж спростування висунутого нами припущення про те, що існує статистичний взаємозв'язок між психологічним благополуччям та ціннісними орієнтаціями у студентській молоді. У дослідженні взяли участь 78 осіб (віком 18–20 років), зокрема, студенти I–II курсів, майбутні фахівці системи “людина-людина” (спеціальностей “Психологія”, “Початкова освіта”).

Реалізація емпіричного дослідження здійснювалась на основі підбраного діагностичного інструментарію: спостереження, бесіда, фокус-інтерв'ю, опитування, контент-аналіз, тестування за допомогою психодіагностичних методик (“Шкали психологічного благополуччя К. Риф”, методика “Ціннісні орієнтації” М. Рокича), статистичні методи (кореляційний аналіз – числове співвідношення двох різних змінних). Для визначення саме цього діагностичного інструменту слугувало положення про те, що система ціннісних орієнтацій окреслює змістовну сторону спрямованості особистості, складаючи фундаментальні засади її взаємин з оточуючим світом, відповідного ставлення до цього зовнішнього середовища, до людського оточення навколо себе, до себе самої, зокрема, базис світогляду і життєвої мотиваційної активності, особливі підвалини життєвої концепції, виливаючись у власну життєву філософію. Всі розрахунки проводилися за допомогою методики визначення середньоарифметичного значення математичної обробки матеріалів дослідження.

Результати дослідження. Для оцінки актуального (суттєво значимого для розвитку) рівня психологічного благополуччя ми обрали опитувальник

К. Риф “Шкали психологічного благополуччя” в адаптації С.В. Карсканової, переслідуючи мету визначити рівень сформованості психологічного благополуччя у студентів, його загальні параметри у визначеній категорії досліджуваних [4].

Процентне співвідношення результатів ми продемонстрували у вигляді діаграми:

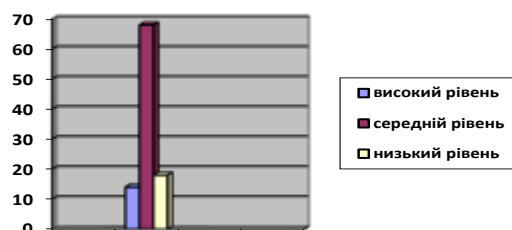

Рис. 1. Процентне співвідношення виявлених рівнів психологічного благополуччя у досліджуваних студентів (усієї вибірки)

Отримані дані вказують, що у переважній більшості респондентів (69%) рівень психологічного благополуччя перебуває на середньому рівні визначеної норми. На основі отриманих результатів нами були сформовані дві вибірки з крайніми типами психологічного благополуччя: вибірка “благополучні” з високим показником рівня психологічного благополуччя та вибірка “неблагополучні” з низьким показником його рівня.

Для глибшого аналізу своєрідності у розумінні структурних компонентів психологічного благополуччя ми вдалися до застосування такого методу як інтерв'ю, виявивши у підсумку, глибинність та багатогранність структурних компонентів психологічного благополуччя у розумінні досліджуваних студентів. На даному етапі нашого дослідження прийшли до висновку, що уявлення сучасної студентської молоді про психологічне благополуччя, його параметрів, характеризуються широкою варіативністю. Остання демонструється як щодо розуміння прояву відчуття задоволення у житті (стану щастя як від сильного, але короткотривалого емоційного піднесення до стану гармонії та спокою), так і щодо його природи (від суб'єктивного “щастя у кожного своє” до об'єктивного “є певний ідеал”, до якого треба застосовувати розуміння тих чи інших фактів), так і на рівні позицій (інфантильне світосприйняття одних студентів контрастує з відповідальною позицією інших).

Проте, незважаючи на різноманітність існуючих наукових підходів до розуміння характеристик даного відчуття, у процесі здійсненого нами обговорення компонентів психологічного благополуччя за моделлю К. Риф, досліджувані студенти загалом вказали на особисту глибинність та багатогранність їх розуміння, виявляючи тісні зв'язки між компонентами запропонованої моделі, а деякі навіть висловлювали свою погодженість із сучасними науковими підходами до визначення психологічного благополуччя (Т.Д. Шевеленкової, П.П. Фесенко та ін.), розглядаючи його як показник ступеня спрямованості на реалізацію основних компонентів позитивного функціонування та ступеня реалізованості даної спрямованості, яка суб'єктивно виражається у домінуванні позитивного афекту, задоволеності собою та життям [12].

Виходячи із поставлених завдань, наступний етап нашого дослідження ми присвятили вивченню ціннісної сфери у досліджуваних двох вибірок “благополучних” і “неблагополучних” кожної зокрема. Аналіз структури ціннісної сфери досліджуваної студентської молоді в залежності від рівня психологічного благополуччя показав, що:

1) у вибірці “благополучних” студентів мають місце деякі суттєві зміни, що стосуються відносно таких цінностей як “здоров'я”, “матеріального забезпечення (достатку)”, особливо “щасливе сімейне життя” та ступеню їх реалізованості. Зокрема, цінності “здоров'я” й “щасливе сімейне життя”, перебуваючи попередньо на вершині ієрархічного ряду, демонструють у відповідях досліджуваних показник з тенденцією до зниження щодо реалізованості їх, переходячи у середину ієрархічного ряду, вказуючи про свою недоступність, нереалізованість для студентів на даному життєвому етапі. Наступна цінність “матеріального забезпечення (достатку)”, хоч і перебувала в середині ієрархічного ряду за значимістю, демонструє у відповідях досліджуваних вибірки “благополучних” показник з тенденцією до зниження щодо її реалізованості, переходячи до нижчих показників ієрархічного ряду, вказуючи на ті самі тенденції, що стосуються цінності “здоров'я”. Те саме стосується і цінностей “кохання”, “щасливе сімейне життя”, та цінностей соціальної взаємодії, зокрема, такої як “упевненість в собі”. Як бачимо, у діапазоні відповідної напруги перебувають, більшою мірою, такі цінності як “здоров'я”, “матеріальне забезпечення (достаток)”, особливо “щасливе сімейне життя”;

2) у вибірці “неблагополучних” студентів такі зміни стосуються лише таких пріоритетних цінностей як: “матеріальне забезпечення (достаток)”, “щасливе сімейне життя”, “кохання”, “здоров'я” за ступенем реалізованості представлені в даному

випадку низькими рангами (на основі значення середнього показника), вказуючи на свою недоступність, нереалізованість для студентів на даному життєвому етапі.

Даний факт засвідчує те, що в діапазоні відповідної напруги перебувають сфери взаємовідносин, матеріальних благ й здоров'я. І навпаки, цінності, які характеризуються цілковитою доступністю в реалізації ("пізнання", "творчість", "впевненість у собі", "цікава робота", "свобода"), представлені низькими рангами.

Підсумовуючи, робимо висновок, що на протигагу вибірки "благополучних", для вибірки "неблагополучних" такі сфери як професійно-зорієнтована та ділова, пізнання і особистісного зростання не є значущими. Що стосується решти переліку цінностей, то відмінність в рангах значимих і нереалізованих виявилась невеликою або ж навіть була відсутня.

Під час здійснення кореляційного аналізу даних у двох вибірках, ми отримали структуру взаємозв'язків між корелюючими показниками і, відповідно виявленим набором змінних (тобто цінностей), котрі більшою чи меншою мірою впливають на рівень благополуччя студентської молоді.

Таким чином, у вибірці "благополучних" студентів ми виявили наступні кореляційні залежності: між рівнем психологічного благополуччя та цінностями "здоров'я" ($r=0,47$ при $p\leq 0,05$), "кохання" ($r=0,39$ при $p\leq 0,05$), "щасливе сімейне життя" ($r=0,36$ при $p\leq 0,05$), "творчість" ($r=0,32$ при $p\leq 0,05$), які, на нашу думку, складають серцевину ціннісної структури досліджуваних студентів. Виявлений зворотній зв'язок між рівнем психологічного благополуччя та життєвих цінностей стосується таких цінностей "добрі і вірні друзі" ($r=-0,37$ при $p\leq 0,05$).

Що стосується вибірки "неблагополучних" студентів, то ціннісну структуру мали б утворювати вибрані ними життєві цінності як: "матеріально забезпечене життя", "краса природи і мистецтва", "наявність хороших і вірних друзів", "активне, діяльне життя", "щасливе сімейне життя", "кохання", "здоров'я". На основі кореляційного аналізу у даній вибірці студентів встановлено наступні кореляційні зв'язки: між рівнем психологічного благополуччя та цінностями "матеріально забезпечене життя" ($r=0,48$ при $p\leq 0,05$), "краса природи і мистецтва" ($r=0,35$ при $p\leq 0,05$), "наявність хороших і вірних друзів" ($r=0,43$ при $p\leq 0,05$). Зворотній зв'язок виявлений між рівнем психологічного благополуччя та життєвих цінностей як "активне, діяльне життя" ($r=-0,39$ при $p\leq 0,05$), "щасливе сімейне життя" ($r=-0,34$ при $p\leq 0,05$). На основі порівняльного аналізу наданих студентами переваг серед інтегральних цінностей, судячи з результатів, можна зробити висновок про спрямованість та ступінь активності особистості досліджуваних в тих чи інших сферах життєдіяльності відповідно до виявленого у них рівня психологічного благополуччя.

Отже, спрямованість у вибірці "благополучних" студентів (з високим рівнем психологічного благополуччя) визначається критеріями до активності в соціумі, саморозвитку, духовно-моральною задоволеністю, креативністю, а тому є морально-діловою, яка здатна до реалізації у всіх сферах життєдіяльності. Іншою є спрямованість у вибірці "неблагополучних" студентів (з низьким рівнем психологічного благополуччя), яка характеризується направленістю на авторитетність, досягнення, відповідно-високий рівень матеріального забезпечення, збереження індивідуальності, відзначаючись як егоїстично-престижною.

Висновки з проведеного дослідження. Таким чином, проведене теоретико-емпіричне дослідження підтверджує нашу думку про те, що ціннісні орієнтації є визначальними у поведінці й діяльності людини, детермінуючи рівень її психологічного благополуччя. Як досить складне інтегральне соціально-психологічне утворення, психологічне благополуччя наповнене власними структурними компонентами, формується в системі реальних стосунків особистості з об'єктами оточуючої дійсності, в процесі

соціально-психологічної діяльності, вибудовуючись на основі співвідношення систем ціннісних орієнтацій і оцінки досягнень в тих чи інших сферах життєдіяльності особистості, впливаючи тим самим на появу відповідного рівня ставлення до цих сфер, до себе як особистості і своїх цінностей, рольових функцій.

1. Бессонова Ю. В. О структуре психологического благополучия. *Психологическое благополучие личности в современном образовательном пространстве*. Екатеринбург : Изд-во Урал. гос. пед. ун-т., 2013. С. 30–35.
2. Бонивелл И. Ключи к благополучию: Что может позитивная психология / пер. с англ. М. Бабичевой. Москва : Время, 2009. 192 с.
3. Джидарьян И. А. Проблема общей удовлетворенностью жизнью: теоретическое и эмпирическое исследование. *Сознание личности в кризисном обществе*. Москва, 2009. С. 78–94.
4. Карсканова С. В. “Шкали психологічного благополуччя” К. Риф: процес та результати адаптації. *Практична психологія та соціальна робота*. 2011. № 1. С. 1–10.
5. Моральные ценности и личность / под ред. А. И. Титаренко, В. О. Николаичева. Москва : Изд-во МГУ, 1994. 176 с.
6. Павліченко А. А. Ціннісні орієнтації у системі становлення особистості. *Психологія і суспільство*. 2005. № 4. С. 98–120.
7. Риккерт Г. О системе ценностей. Москва : Логос, 1994. 182 с.
8. Рокич М. Природа человеческих ценностей. Москва ; Нью-Йорк, 1973. 276 с.
9. Салихова Н. Р. Ценностно-смысловая регуляция жизнедеятельности субъекта : автореф. дис. ... д-ра психол. наук. Казань, 2011. 45 с.
10. Шамянов Р. М. Психология субъективного благополучия личности. Саратов, 2004. 174 с.
11. Ширяева О. С. Психологическое благополучие личности в экстремальных условиях жизнедеятельности : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Хабаровск, 2008. С. 9–10.
12. Шевеленкова Т. Д., Фесенко П. П. Психологическое благополучие личности (обзор основных концепций и методик исследования). *Психологическая диагностика*. 2005. № 3. С. 95–129.
13. Фесенко П. П. Осмысленность жизни и психологическое благополучие личности : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Москва : РГГУ, 2005. 20 с.

In this article the theoretical analysis of the relevant subject matter is carried out, in particular different approaches are analysed in substantiating the phenomenon of psychological well-being (its components and demonstration rates) as well as the theoretical methodological aspects of personal psychological well-being formation for appropriate functioning in society are highlighted. The essence of the psychological well-being relationship with the personal value orientations is outlined. Values-based orientation influence on developing a sense of psychological well-being among students are empirically detected.

Keywords: values-based orientation, psychological well-being, personal self-realization, student youth.

УДК 159.922.3

Ольга Заверуха

doi: 10.15330/vpufpn.22.11-18

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНО-ГЕНЕТИЧНИЙ МЕТОД ЯК ЕФЕКТИВНИЙ ЗАСІБ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПСИХОКОРЕКЦІЇ ПІДЛІТКОВОЇ АДИКЦІЇ

Стаття присвячена розкриттю сутності експериментально-генетичного методу та його імплементації в дослідження проблеми психокорекції підліткової адикції. Автор розкриває історичний шлях становлення цього методу та наводить приклади застосування у працях вітчизняних науковців. Стверджує, що змістовною основою технології методу є принцип єдності експериментального та генетичного напрямків розвитку, які забезпечують перебіг дослідження у максимально природних умовах перебування людини, а також можливість створення відповідного простору реалізації нею безлічі варіантів моделювання особистісного розвитку та існування.

Ключові слова: експериментально-генетичний метод, адикції, підлітки, психокорекція.

Постановка проблеми. Науковці упродовж тривалого часу на теоретичному та емпіричному рівнях осмислювали різноманітні феномени психіки через призму культурно-історичної теорії та створили визначну методологічну процедуру для вивчення

розвитку психіки – експериментально-генетичний метод. Впроваджений Л. Виготським у психологічну науку він набув окремого вагомого статусу. Цей концептуальний феномен, в основу якого покладено базові принципи розвитку психіки, проходить через основні праці О. Леонт'єва, П. Гальперіна, О. Запорожця, Д. Ельконіна, В. Давидова, С. Максименка і сягає сьогодення через науковий доробок Є. Бугрименка, Я. Гошовського, Ж. Вірної, З. Карпенко, З. Ковальчук, Т. Комар, В. Медведєва, Т. Щербан та ін.

В усіх працях спільною основною думкою є твердження, що специфічні форми психіки не дані людині від народження, а лише задані як суспільні зразки, тому психічний розвиток здійснюється у вигляді засвоєння цих зразків, зокрема й у процесі цілеспрямованого навчання та виховання. Варто зазначити, що експериментально-генетичний метод у працях Я. Гошовського, В. Давидова, Л. Зазуліна, З. Ковальчук, Н. Кучеренко, С. Максименка використовується як одна з найважливіших емпірико-дослідних ланок розвивального навчання [4; 5; 6; 7; 9; 10].

Змістовні та методичні аспекти проблеми адиктивної поведінки підлітків у значній частині наукової літератури уже досліджені. Проте все ще недостатньою є кількість наукових робіт, які б розкривали повною мірою проблему корекції адиктивної поведінки підлітків шляхом впровадження експериментально-генетичного методу.

Метою статті є розкриття сутності експериментально-генетичного методу як ефективного засобу дослідження проблеми психокорекції підліткової адикції.

Виклад основних результатів дослідження. Одне з основних завдань генетичної психології як напрямку, який зараз перебуває в процесі становлення та заслуговує на визнання – це зрозуміти цілісну особистість в її саморозвитку. Вивчення особистості та усіх її структурних складових потребує впровадження адекватного об'єкта відповідного методу дослідження. Генетично-психологічний погляд на особистість пов'язаний із розумінням її як унікальної цілісності, що постійно саморозвивається, саморегулюється і є носієм довічного вселюдського духу [8, с. 8].

С. Максименко стверджує, що експериментально-генетичний метод закріплює систему в розвитку, яка теж вимагає відповідної системи предметно-перетворювальних активностей, у процесі виконання яких в особистості формується цілий ряд психологічних новоутворень. Усе це відбувається завдяки різноманітним способам формування вищих психічних функцій, яким сприяє експериментально-генетичний метод.

Водночас саме перетворення поєднує генетичний та структурно-функціональний моменти об'єктивної реальності й задає тим самим подібні структури самому психічному, які здебільшого реалізуються як способи аналізу. Завдяки механізмам інтеріоризації, способи перетворення виступають психологічними механізмами предметної діяльності суб'єкта [9, т. 1, с. 69].

Отже, закономірності психічного розвитку можна інтерпретувати через психічні процеси, які регулюють діяльність та поведінку особистості. Ці закономірності детерміновані даним процесом формування, що відбувається завдяки експериментально-генетичному рівню.

Впровадження експериментально-генетичного методу є частиною соціального у формуванні психіки особистості, яка, таким чином, може розумітися як історичний продукт. Отже, завдяки цьому вчений С. Максименко схильний до визначення експериментально-генетичного методу через призму історичного підходу та характеризувати його як історико-генетичний.

Цей метод не можна ототожнювати з будь-якими іншими уже відомими методами, зокрема, спостереженням, анкетуванням, бесідою і т. ін. Це особливий підхід щодо дослідження психічного і водночас як методологічний принцип та спосіб вивчення психології особистості в цілому. Тобто, цей метод може взяти на озброєння будь-яку методику з переліку традиційних, до прикладу, експеримент чи спостереження.

Вивчати цілісну особистість в її саморозвитку та єдності біосоціальної детермінованості є завданням та загальною метою генетико-моделюючого методу. Саме тому загальні принципи організації методу неодмінно відтворюють філософію буття об'єкта вивчення. Таким чином, змістовною основою технології методу є принцип єдності експериментального та генетичного напрямків розвитку, які забезпечують перебіг дослідження у максимально природних умовах перебування людини, а також можливість створення відповідного простору реалізації нею безлічі варіантів моделювання особистісного розвитку та існування.

Твердження щодо соціально детермінованої свідомості людини, положення про соціальний генезис свідомості індивіда, психічний розвиток як присвоєння суб'єктом культурних набутків суспільства є діалектичною канвою експериментально-генетичного методу [4].

Експериментально-генетичний метод, як вважає С. Максименко, не використовувався і не може використовуватися для дослідження особистості як такої, однак ті реальні емпіричні результати, отримані при вибіркового його застосуванні, узагальнення, здійснені у межах теорії розвивального навчання, дозволяють розглядати його як концептуальне підґрунтя створення методу вивчення особистості. Завдяки цьому досліджено механізми виникнення і розвитку окремих вищих психічних функцій: суб'єкт, застосовуючи / створюючи спеціальні засоби, привласнює загальнолюдські здібності, що існують в соціальному оточенні як опрідметнені прояви інших суб'єктів, і перетворює їх у власні здібності як вищі психічні функції [9].

Хоч і цей метод спрямований на те, щоб визначати, як працює така унікальна система, як особистість, яка саморозвивається та створює власну цілісність, проте, на думку вченого, експериментально-генетичний метод може трактуватися і як "типовий". Варто зазначити, що сама цілісність більшою мірою залишається поза увагою, а дослідникові необхідно її добудувати через призму власних роздумів та міркувань, опираючись на конкретні та часткові результати. Через відмінності об'єктів вивчення з реальними експериментальною метою власне і виникає неоднозначна логічна обумовленість розвою й технології, які визначаються для використання експериментально-генетичного та генетико-моделюючого методів.

Використання методу в дослідженнях дозволяє глибоко і цілісно розкрити походження певного психічного процесу. Змістово-функціональна сутність експериментально-генетичного методу полягає в тому, що він дає можливість досліджувану вибірку провести на дітях, котрі позбавлені реакції на відповідний психічний процес, а потім, виходячи із заданої гіпотези, у лабораторних умовах сформувані цей процес. Тобто за допомогою методу здійснюється моделювання процесу, який має місце в житті, і постає сприятлива нагода розібратися в тому, що ж приховується за переходами від одного рівня розвитку до іншого, оскільки є можливість цей перехід експериментально вибудувати.

Експериментально-генетичне дослідження передбачає виокремлення змістовної одиниці аналізу в просторі наукової дисципліни як феномена, що є результатом опрідметнення вищих психічних функцій великої кількості людей в історичному масштабі. Потім відбувається своєрідне "переведення" отриманого матеріалу у форму навчального предмета і привласнення його як навчального завдання, тобто засобу вирішення конкретної навчальної проблеми. Результатом такого процесу є виникнення нової психічної структури вищого рівня складності – одиниці свідомості, якого завдяки подвійному опосередкуванню визначаються подальші процеси "вростання" індивіда в культуру, опосередковуючи їх зсередини [8].

Експериментально-генетичному методу притаманна та перевага, про яку веде мову С. Максименко, стверджуючи, що головна вимога до методів наукового дослі-

дження в психології – давати ймовірне знання, досягати об'єктивності відтворення психічних феноменів оптимальним шляхом відповідно до закону оптимальності "...з метою гармонізувати психіку, дії, діяльність і творчість – з мінімальним докладанням енергії, часу і праці" [8, с. 37].

У наукових працях П. Гальперіна експериментально-генетичний метод реалізується як можливість планомірного поетапного формування розумових дій і понять. Його теоретичне осмислення й емпіричне використання дозволили отримати низку ґрунтовних науково підтверджених фактів, що стосуються мисленнєвого розвитку особистості дитини, та водночас на рівні тривалого й розгалуженого психолого-педагогічного експерименту підтвердити гіпотезу Л. Виготського про системний характер і смислову будову свідомості людини [2].

Широкі можливості для вирішення проблеми підліткової адикції пропонує якраз експериментально-генетичний метод дослідження як один із найперспективніших методів розвивальної психології. Сутнісні основи його викладено у працях Є. Бугрименка, Ж. Вірної, Я. Гошовського, Н. Калини, З. Карпенко, З. Ковальчук, О. Мусіяки, Т. Щербан. Головні конструкти цього методу в найрізноманітніших модифікаціях активно застосовуються у психологічній практиці в різнотипних освітніх інституціях усіма прихильниками генетичної психології.

Психологічний зміст експериментально-генетичного методу базується на таких основних концептуальних положеннях. Як зазначає С. Максименко, логіка цього методу передбачає активне моделювання та відтворення у спеціальних умовах закономірностей виникнення й становлення в онтогенезі психологічних функцій. Модель, створена цим ученим, відповідає внутрішній структурі самого психічного процесу. Отже, цей процес спочатку відтворюється у вигляді моделі певної діяльності, а потім здійснюється спеціальним способом організації активності суб'єкта. Навчальне завдання в експериментально-генетичному дослідженні є засобом породження та розвитку психічних процесів [8].

Експериментально-генетичний метод, розроблений С. Максименком, заснований на таких принципах:

- 1) аналізу за одиницями (вичленування вихідного суперечного відношення, що породжує клас явищ як ціле); головне завдання – виділити цілісні риси і моменти кожного психологічного явища, які зберігають сутність цілого;
- 2) історизму (єдність генетичної та експериментальної лінії в дослідженні); завдання дослідника полягає у генетичному вивченні структурних компонентів психічного процесу, який розгортається у часі; охопити у дослідженні процес розвитку як психічного явища в усіх його фазах та змінах – від моменту виникнення до загибелі, що означає розкриття його природи і пізнання його сутності;
- 3) системності (цілісний розгляд психічних утворень); система уявлень, що розвивається, потребує відповідних предметно-перетворювальних дій, виконання яких формує психологічні новоутворення в суб'єкта; тож принцип системності постає єдиною ланкою між абстрактним та конкретним, пов'язуючи знання, що розвивається, з предметно-перетворювальною діяльністю, яка породжує ці знання;
- 4) проектування та моделювання (активного моделювання, відтворення психіки в особливих умовах); таким чином в теорії експериментально-генетичного методу розкривається якісна відмінність від інших психологічних методів, імплементується створення моделей, що є прототипами реально існуючих психічних процесів [6].

На наш погляд, сутність дефініції цього методу має досить чіткі обриси і позиції, так у термінологічному вимірі С. Максименка змістово-семантична і структурно-функ-

ціональна сутність експериментально-генетичного методу включає: теорію, на основі якої його створено; проектування (моделювання); перетворювальний (формувальний) експеримент; діагностику (фіксацію) проміжних та кінцевих станів людини; оцінку психологічних новоутворень особистості тощо. Експериментально-генетичний метод допомагає систематизувати різнопланові знання щодо дослідження певного психічного процесу, дослідити його внутрішню структуру шляхом виокремлення базових компонентів, які обумовлюють змістове наповнення аналізованого психічного феномена, а також дає можливість простежити його розвивальний потенціал.

Логіка експериментального дослідження предмета генетичної психології передбачає не лише констатацію упродовж спостереження чи формувального експерименту певних емпіричних форм прояву психіки особистості, а й активне їхнє відтворення і моделювання в особливих умовах. Учений С. Максименко цілком обґрунтовано переконує, що таке моделювання призводить до розкриття сутнісних параметрів певних психологічних явищ, функцій і здібностей, зокрема дозволяє з'ясувати онтогенез їхнього виникнення і становлення [8; 9].

У ракурсі нашого дослідження “особливими умовами” можна вважати корекцію підліткової адикції, зокрема психокорекційний вплив на підлітка-адикта, через спілкування між суб'єктами спільної корекційної діяльності, кожен з яких має свої унікальні особистісні параметри, долає різномодальні за походженням і проявом варіанти нужди та прагне почути і бути почутим, а загалом хоче бути самодостатнім та самореалізованим індивідом. Актуальність проблеми ефективної психокорекційної роботи зумовлюється насамперед пошуком нових психологічних закономірностей корекції в нових умовах, адже психолог для підлітка є джерелом корисної інформації, зразком, прикладом, який впродовж своєї діяльності демонструє моделі поведінки, базовані на оптимальних нормах та цінностях суспільства, і таким чином тією чи іншою мірою впливає на розвиток особистості підлітка. На цю обставину як важливий чинник вказують учені, котрі вивчають особливості застосування експериментально-генетичного методу, у психокорекційній роботі в тому числі [1; 2; 3; 4; 5; 9; 10].

Експериментально-генетичний метод у контексті культурно-історичного підходу до онтогенезу особистості тлумачиться як такий, що відбувається за посередництвом соціально заданих зразків нормативної поведінки. Обґрунтування емпіричних засад наших досліджень щодо вивчення психокорекційної роботи з підлітками-адикатами, яка перебуває у площині активної детермінуючої дії особистісних чинників взаємодіючих сторін, якраз спиралося на базові постулати експериментально-генетичного методу.

Згідно з функціональною семантикою цього методу доцільність конкретного методичного прийому визначається тим, наскільки він відповідає поставленій двоєдиній меті та сприяє реалізації виокремленої системи дій. Використання певних прийомів у процесі психологічного спілкування має зумовлюватися поставленою розвивальною метою та необхідністю створення моделі, котра була б адекватною родовій діяльності. Експериментально-генетичний метод передбачає конструювання змісту психокорекційного матеріалу та його реалізацію упродовж відповідної психологічної роботи з підлітком з метою виявлення специфіки діяльності, що повинна забезпечувати цілеспрямоване формування певного психічного процесу та виокремлювала конкретні способи дій, які сприяють розвитку.

Аналізований метод інкультурується в реальні психодіагностичні практики багатьох учених. Так, вивчаючи феноменологію біографічного дослідження особистості як складової експериментально-генетичного підходу до її розвитку, Р. Семенова-Понмарьова віднаходить багато опосередкованих типологічних збігів у парадигмі “онтопсихологія (Б. Ананьєв) – генетична психологія (С. Максименко)”. На думку ученої, біографічний метод застосовується як засіб вивчення індивідуальності конкретних

людей в їхньому розвитку, а це відповідає загальній генетичній і психодіагностичній спрямованості комплексних емпіричних досліджень особистості [5 с. 67].

Оскільки біографічна психодіагностика активно доповнює лабораторно-експериментальну й ґрунтується на реконструкції цілісного індивідуального способу життя, на виявленні стійких засобів взаємодії людини з обставинами макро- і мікросередовища, на з'ясуванні комплексу життєвих показників особистісних властивостей, то її критерії повинні використовуватись як валідні й достовірні показники онто- й соціогенезу. Отож у контексті науково-психологічного емпіризму стверджується, що "біографічний метод безперечно належить до генетичних" [8, с. 264].

Активне методологічне й методичне запровадження експериментально-генетичного методу в реальний навчальний процес, зокрема в шкільний курс фізики, дозволило О. Савицькій досягнути помітних успіхів у розвитку інтелектуальної рефлексії школярів, а також доказати на цьому прикладі плідний і розвивальний характер цього методу. Дотримуючись ідеї побудови навчального матеріалу за принципом сходження від абстрактного до конкретного, використовуючи розроблені В. Давидовим, С. Максименком, В. Репкіним та іншими представниками школи розвивального навчання принципи створення програм, авторка розглядає рефлексію як основне утворення, що виникає внаслідок опанування учнями навчальним матеріалом. Досягнення позитивного ефекту пов'язане з тим, що вирізнене вихідне поняття формується шляхом присвоєння сукупності історично вироблених способів дій, тому для учнів зрозумілішим є якраз те поняття, яке вводилося шляхом виконання таких дій. Звичайно, це відбувається завдяки тому, що простежується спосіб дії, який є його підґрунтям [4].

Виділений навчальний зміст певного фахового розділу було включено О. Савицькою у значну кількість навчальних ситуацій, погрупованих у три блоки (етапи), а вирішення пропонованих пізнавальних задач-проблем передбачало виконання ряду предметних та рефлексивних дій, спрямованих на засвоєння вичлененого вихідного відношення та стимулювання розвитку рефлексії. Запроваджена авторкою програма експериментального навчання дозволила досягти значних якісних зрушень у розвитку інтелектуальної рефлексії учнів, посприяла успішному формуванню системи теоретичних понять геометричної оптики і підтвердила дієвість та емпірично-розвивальний потенціал експериментально-генетичного методу [9].

У дослідженнях Я. Гошовського експериментально-генетичний метод обраний осердям розвивального інструментарію, зокрема, в контексті задіяння медіально-рефлексійних тренінгових підходів до педагогічного спілкування з депривованими підлітками. Провівши порівняльний аналіз виконання учнями педагогічних завдань у масовій загальноосвітній школі, школі-інтернаті, гімназії, ліцеї, школі пенітенціарного закладу, учений встановив відмінності у рецепції психолого-педагогічної інформації та констатував потужний розвивальний потенціал генетично-психологічного інструментарію, зокрема, експериментально-генетичного методу [4].

Апробація та запровадження вченими експериментально-генетичного методу в мережі навчально-виховних установ закритого типу (різноміснні школи-інтернати, пенітенціарні заклади, спеціалізовані школи тощо) дають нам підстави для розробки концептуальних генетично-психологічних засад із застосуванням цього плідного розвивального методу, розробленого С. Максименком.

Приклад реального запровадження принципів генетичної психології в канву педагогічної взаємодії подав І. Секрет, активно використавши експериментально-генетичний метод для вивчення іншомовного писемного мовлення старшокласниками та студентами. Цим не раз підтверджено загальні широкі евристичні можливості методичних підходів, базованих на критеріях генетичної психології, так і дослідницький потенціал конкретних методичних прийомів, застосовуваних у сучасній вітчизняній пси-

хологічній науці. Корекційно-розвивальна програма з розвитку іншомовного писемного мовлення, розроблена на критеріях експериментально-генетичного методу, була впроваджена як експериментальна у навчальних закладах різного рівня (школа, технікум, університет). Запропоноване І. Секрет творче використання основних постулатів генетичної психології на рівні реальної психолого-педагогічної емпірії у плані методично-розвивальних прийомів посприяло не тільки виведенню навичок освоєння іншомовного писемного мовлення на якісно вищій рівень, а й появі в учнів таких психологічних новоутворень, як високий рівень мотивації засвоєння як іншомовного писемного мовлення, так й іноземної мови загалом; навички керування власними уявленнями та роздумами; підвищення рівня механізмів контролю та самоконтролю; формування нового типу когнітивного розвитку учнів, для якого характерне успішне оволодіння системою пізнавальних дій, адекватних структурі предметного змісту; сприяння подальшому розвитку самовизначення та встановлення свого місця у референтній групі; активний розвиток міжособистісних стосунків у навчальній групі тощо [10].

У контексті вивчення генези професіоналізму психологів добрий приклад подає Ж. Вірна, яка інтенсивно залучає доробки генетично-психологічної парадигми, зокрема постулюючи потребу експериментально-генетичного вивчення мотивації особистості, котра набуває фаху у різнотипних вищих навчальних закладах [1].

Отже, робота з психокорекції адикції підлітків може здійснюватися у концептуальному річищі генетичної психології, що дасть простір як для глибокого й різнобічного аналізу окремих теоретичних парадигм чи емпіричних досліджень, так і для систематизації багатогранного досвіду. Теоретичні постулати генетичної психології сприяють виявленню і формулюванню нових нетипових підходів до організації та проведення психолого-педагогічних досліджень, наповнення їх конкретною реалістичністю та практичною ефективністю, розробленню засобів їхнього оптимального втілення у практику психологічних реалій. Згідно з концептуальними положеннями генетичної психології, особистість, моделюючи й реалізуючи власний генезис, є складною системою, що саморозвивається. Обов'язок психолога-практика – створити такі способи і форми вивчення, які б не переривали й не зупиняли його штучно, а співіснували б з ним. Таке симбіотичне співіснування повинно відбуватися за принципом сполучальності, тобто потрібно дати особистості вільно функціонувати і розвиватися за власними законами, але, водночас, надавати їй керовано такі природні й соціальні можливості, які підлягають емпіричній фіксації та верифікуванню.

Запровадження в реалії прикладного психологічного повсякдення генетично-психологічних засобів дає можливість встановити широкий фон особистісно-психологічних чинників і механізмів формування успішної психокорекційної роботи з адикцією підлітків та здійснити широкий і різновекторний збір емпіричних показників про динаміку психологічних характеристик і потенціалів особистісних ресурсів. Підкреслимо, що творче використання експериментально-генетичного методу в дослідженнях проблем психокорекції адиктивної поведінки підлітків є цілком природним і успішним, оскільки відповідає базовим принципам генетичної психології, адже передбачає формування у школярів іншого мислення, інших психологічних новоутворень за допомогою спеціального вимірювання та конструювання змісту психологічної практики.

1. Вірна Ж. П. Мотиваційно-смілова регуляція у професіоналізації психолога : дис. ... д-ра психол. наук : спец. 19.00.01. Луцьк, 2004, 437 с.
2. Выготский Л. С. История развития высших психических функций. *Собрание сочинений* : в 6 т. Москва. : Педагогика, 1983. Т. 3. 368 с.
3. Глозман М. Культурно-исторический подход как основа нейропсихологии XXI века. *Вопросы психологии*. 2002. № 4. С. 62–68.
4. Гошовський Я. Генетична психологія як методологічна парадигма вивчення депривованої особистості. *Психологічні перспективи*. 2007. Вип. 10. С. 11–17.

5. Ковальчук З. Я. Генетично-психологічні засади оптимізації педагогічної взаємодії : монографія / за ред. С. Д. Максименка. Львів : ЛьвДУВС, 2013. 610 с.
6. Ковальчук З. Я. Експериментально-генетичний метод як потужний засіб дослідження оптимізації міжособистісного спілкування в освітньому просторі. *Гуманітарний вісник ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний університет імені Григорія Сковороди"*. Дод. 1 до вип. 29, Т. II : "Тематичний випуск "Міжнародні Чепанівські психолого-педагогічні читання". Київ : Гнозис, 2013. С. 56–63.
7. Крайг Г. Психология развития, Санкт-Петербург : Питер, 2002. 720 с.
8. Максименко С. Д. Генетическая психология (методологическая рефлексия проблем развития в психологии), Москва : Рефл-бук; Київ, Ваклер, 2000. 320 с.
9. Максименко С. Д. Развитие психики в онтогенезе : у 2 т. Київ : Форум, 2002. Т. 1. 319 с. ; Т. 2. 335 с.
10. Секрет І. В. Експериментально-генетичний метод дослідження іншомовного писемного мовлення у старшокласників та студентів. *Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології* : матер. міжнар. наук. конфер., присвяченої 35-річчю наукової та педагогічної діяльності акад. С. Д. Максименка (17–18 грудня 2001 р., м. Київ). Київ : Міленіум, 2002. Т. 1. С. 256–260.

The article is devoted to the disclosure of the essence of the experimental-genetic method and its implementation in the study of the problem of psychocorrection of adolescent addiction. The author reveals the historical path of the formation of this method and gives examples of applications in the works of domestic scientists. He argues that the content of the technology of the method is the principle of the unity of the experimental and genetic directions of development, which ensure the course of research in the maximum natural conditions of human stay, as well as the possibility of creating an appropriate space for its implementation of many variants of modeling of personal development and existence.

Keywords: *experimental genetic method, adictics, adolescents, psychocorrection.*

УДК 316.64: 159.99

Анастасія Склярчук

doi: 10.15330//vpufrn.22.18-25

СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНА МОДЕЛЬ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДИТИНИ В ПРОБЛЕМНІЙ СІМ'Ї: ЕМПІРИЧНИЙ ВИМІР

У статті проаналізовано особливості соціалізації в проблемній сім'ї. Досліджується специфіка компонентів структурно-функціональної моделі соціалізації дитини в проблемній сім'ї за результатами емпіричного соціально-психологічного дослідження. Обґрунтовується запропонована модель соціалізації дитини в проблемній сім'ї, що відображає широкий спектр чинників (від загальносуспільного значення до рівня конкретних актів взаємодії в родині), що визначають успішність та ефективність соціалізації в проблемній сім'ї. Доводиться, що найбільш вагомими аспектами соціалізації в проблемній сім'ї є переважання типу репродукції сімейного досвіду та засвоєння типу конфігурації сімейних стосунків, що визначають позитивний чи негативний перебіг соціалізації дитини в проблемній сім'ї.

Ключові слова: *проблемна сім'я, соціалізація, соціалізація в проблемній сім'ї, соціалізувальний вплив сім'ї.*

Постановка проблеми. Сімейна взаємодія реалізується перш за все в певних типах взаємодії, що передбачають перевагу тих чи тих поведінкових патернів у поведінці членів сім'ї. Переважаюча конфігурація стосунків у сім'ї визначає організацію контактів між її членами, наявність чи відсутність коаліцій між ними, ступінь відкритості чи закритості сімейної системи. Її функціонування регулюється сімейними стабілізаторами (сімейними правилами, міфами, історіями), що задають характер стосунків членів родини. Уся сукупність цих чинників створює властиву для певного типу конфігурації сімейної взаємодії атмосферу соціалізації дитини, є тканиною соціалізації дитини в сім'ї.

Сімейна соціалізація є надзвичайно актуальним напрямом досліджень у сфері соціальної психології. Цей напрям, який виокремився і став предметом психологічних досліджень у багатьох країнах світу в 60–70-ті роки минулого століття, залишається надзвичайно актуальним і дискусійним донині, особливо в інформаційних та постінформаційних суспільствах, де панівними стають ідеологія та методологія постмодерну,

за яких пріоритет надається не закономірностям, механізмам, алгоритмам, моделям, схемам і т. ін., а технологіям існування й функціонування в умовах хаосу, турбулентності і невизначеності. Адже в цих умовах традиційна сім'я фактично занурюється в стан кризи. Не випадково багато які дослідники сім'ї (і як традиційного феномена, і як одного із суспільних явищ часів постмодерну) акцентують увагу на негативних процесах у ній, на послабленні і навіть на кризі сім'ї як соціального інституту тощо, причому в цьому питанні думки дослідників як із високорозвинених країн, так і з країн "третього світу" є досить однотайними.

Сім'я має не лише надзвичайно великий вплив на розвиток і формування дитини, з одного боку, як особистості і автора свого життя, а з другого – як соціальної істоти, як суб'єкта соціального буття, а й усі необхідні, сформовані в історичному часі ресурси та інструменти для реалізації цього впливу.

Від сім'ї залежать актуалізація і розвиток успадкованих дитиною властивостей і якостей (біологізація), а також прищеплення тих рис і якостей, які є актуальними для дитини на певному етапі її дорослішання і яких очікує від неї її близьке й віддалене соціальне оточення. З одного боку, в родині повною мірою можуть цілеспрямовано розвиватися позитивні спадкові якості особистості, а негативні загальмовуватися, а з другого – все може бути навпаки: при потуранні в гіпертрофованій формі може виявитися все те, що є неприпустимим для життя серед людей і адаптації в соціальних реаліях суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У різні часи деякі дослідники з різних країн світу, що є прибічниками найрізноманітніших психологічних напрямів і соціально-психологічних шкіл, пропонували свої підходи до аналізу численних проблем, пов'язаних із сімейною соціалізацією (Дж. Мід, М. Мід, Дж. Роттер, І.С. Кон, В.В. Москаленко, О.В. Петрунько, В.О. Татенко та ін.) [2; 3; 4; 5; 7]. Зокрема, значний внесок у розробку цього питання зробили представники наукової школи біхевіоризму, які активно досліджували зв'язок соціального навчання дітей з їх когнітивним розвитком і поведінкою (А. Бандура, Л. Берковіц, Дж. Доллард, В. Уолтерс, Б. Скіннер) [5; 7]. Чимало уваги було приділено й особливостям формування статевої ідентифікації дітей в родині (І.С. Кон, О.В. Петрунько) [2; 5], формуванню самооцінки дитини в сім'ї та іншим емпіричним показникам, за якими можна оцінити успішність соціального навчання дитини в традиції біхевіоризму.

Значним є внесок у розробку проблематики сімейної соціалізації і представників інших наукових напрямів, серед яких, зокрема, Н. Смелзер (аналізував становлення самооцінки дітей); К.М. Стокер, С.М. Макхоул (досліджували взаємини між дітьми в сім'ї); Б. Торн (гендерне виховання дітей); І. Фівац-Депьюрзіч (взаємодія "батьки – діти"); К. Бродерік (системні теорії сімейної соціалізації) та ін. Своєю чергою, представники символічного інтеракціонізму, серед яких і Дж. Мід з його концепцією рольової соціалізації [3], аналізують процес здійснення батьками функцій контролю, підтримки, влади стосовно дітей (Дж. Мартін, Дж. Роттер, Л. Маккобі). Зокрема, в рамках цього напрямку досліджено вплив батьківської підтримки на розвиток соціальної компетентності дітей (Д. Баумрінд) [1; 7].

Мета статті. Головною метою цієї роботи є вивчення особливостей соціалізації особистості дитини в проблемній сім'ї, обґрунтування запропонованої структурно-функціональної моделі соціалізації дитини в проблемній сім'ї.

Виклад основного матеріалу. Важливим питання є вивчення особливостей функціонування проблемних сімей та їх інтеракцій, як їх визначає видатний соціальний психолог Дж. Мід – безпосередніх міжособистісних комунікацій. Комунікація є основою для здійснення соціалізувальних впливів сімейного середовища на дитину. Адже особливості функціонування сімейної системи, внутрішні та зовнішні її інтеракції є

найбільш вагомим чинником соціалізації дитини в проблемній сім'ї. Це пояснюється нами через поняття конфігурації взаємодії, запропонованого вітчизняною дослідницею сім'ї К.В. Седих. Конфігурація визначається як символічна модель типу взаємодії, перенесена із інтеріндивідуального простору в інтраіндивідуальну реальність. Засвоєння конфігурації взаємодії в сім'ї, імовірно, є інтрапсихічним механізмом засвоєння та використання досвіду, що в проблемній сім'ї може бути іншим.

Припускаємо, що специфіка організації взаємодії в проблемних сім'ях полягає в наступному: по-перше, інтеріоризуючись у вигляді конфігурації сімейної взаємодії у свідомості дитини, задає їй патерни поведінки (на соціальному, міжособистісному та навіть на фізіологічному рівні репродукції соціалізувальних впливів); по-друге, ці конфігурації є результатом засвоєння соціалізувального досвіду дитини у проблемній сім'ї і в майбутньому визначають властивий дитині тип репродукції сімейних відносин. Таким чином, вивчення особливостей конфігурацій взаємодії в проблемній сім'ї дає нам можливість виявити й описати механізми соціалізувальних впливів у проблемній сім'ї.

З огляду на вищезазначене важливим є питання про визначення категорії проблемних сімей у формальному та змістовому аспектах. З одного боку, для чіткої диференціації сімей і можливості їх включення до експериментальної групи нами були обрані ті сім'ї, що перебувають на обліку у Центрі соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді Запорізької області (далі по тексту – ЦСССМ). Це і стало формальним критерієм відбору сімей до експериментальної групи. Змістовно проблемні сім'ї розглядалися як такі, що в першу чергу є дисфункціональними, тобто мають порушення функціонування сімейної системи. Така змістова інтерпретація специфіки проблемної сім'ї уможливила відбір методичних засобів для її вивчення. За цими критеріями експериментальну групу склали 275 сімей. Дослідження проводилось протягом

Для порівняння порушення функціонування сімейної взаємодії нами були включені показники дослідження представників контрольної групи, яку склали 250 сімейних пар, що визначені нами як нормально функціонуючі (ці сімейні пари не перебувають на обліку в ЦСССМ і, судячи з первинної бесіди, не мають проблем функціонування).

Для дослідження механізмів соціалізувальних впливів, які діють у проблемних сім'ях нами розроблено та реалізовано програму дослідження, яка включала в себе два етапи:

1. Вивчення особливостей конфігурації сімейної системи проблемної сім'ї, що передбачало використання методики "Просторова соціограма сім'ї" (К. Герінг). Застосування цієї методики дало змогу виявити параметри сімейної системи проблемної сім'ї, що відображають порушення її функціонування і чинять вплив на соціалізацію дитини, формування способу репродукції її сімейного досвіду. Особливістю застосування цієї методики є розширений аналіз структури контактів та емоційних зв'язків дитини з дисфункціональною та нормально функціонуючою сім'ї. Розширений аналіз передбачає розгляд стосунків дитини не лише у сім'ї, а і з урахуванням її найближчого соціального оточення – друзів, вчителів, сусідів тощо.

2. Вивчення змістових аспектів соціалізації дитини в проблемній сім'ї (сімейних правил, історій, міфів), що передбачало застосування напівструктурованого інтерв'ю з метою отримання сукупності емпіричних даних про всі категорії соціалізувальних впливів на дітей із проблемних сімей для проведення подальшої їх кластеризації. Виокремлені кластери відобразатимуть змістові аспекти соціалізації дитини у проблемній сім'ї.

Отже визначена нами за результатами теоретичного аналізу наукових джерел структурно-функціональна модель соціалізації дитини в проблемній сім'ї, що складається з 5 компонентів, була певним чином емпірично осягнена в процесі дослідження. Зокрема, проведення методики "Просторова соціометрія сім'ї" (К. Герінг) та інтерв'ю з

подальшим кластерним аналізом отриманих даних дало можливість змістовно наповнити компоненти даної моделі наступним чином.

Перший компонент – соціальні системи більш високого рівня організації – в емпіричному плані даний компонент моделі представлений частково. Зокрема, мова йде про визначені у процесі аналізу сімейних стабілізаторів ознаки впливу соціуму на сімейні міфи, правила та проблеми. Так, визначено, що представникам проблемних сімей властиве переважання таких сімейних проблем як “звинувачення соціуму у проблемах в такій категорії сімей” ($\varphi^*=7,46$, $p\leq 0,01$), “звинувачення держави у проблемах сімейного життя” ($\varphi^*=3,4$, $p\leq 0,01$), що відображають вплив загальних чинників соціального середовища на функціонування проблемної сімейної системи (табл. 1).

Таблиця 1

Вираженість сімейних проблем у проблемних сім'ях та сім'ях, які нормально функціонують, %

Сімейна проблема	ЕГ	КГ	φ^*
не вистачає грошей	42	35	1,65*
батько руйнує сім'ю	37	8	8,39**
мати руйнує сім'ю	5	0	5,16**
дитина руйнує сім'ю	9	0	6,96**
інші члени сім'ї дезорганізують життя	15	8	2,53**
батьки (разом) не приймають участь у житті сім'ї	9	0	9,96**
забагато обмежень для дитини	6	5	0,5
соціум винний в проблемах	29	8	7,46**
державна і суспільний устрій винні в проблемності	27	15	3,4**
складно вирішити побутові проблеми	22	23	0,27
постійні хвороби одного з сім'ї	19	15	1,22
діти змінилися – їх складно виховувати	3	18	6,04**
складно достатньо часу виділити на сім'ю через роботу	7	21	4,76**

Також, даний компонент виражається в переважанні сімейного правила “є спільні сімейні традиції, яких треба дотримуватися” ($\varphi^*=10,89$, $p\leq 0,01$) серед представників контрольної групи, що відображає більшу орієнтованість таких досліджуваних на загальноприйняті у суспільстві сімейні цінності та норми взаємодії (табл. 2).

Таблиця 2

Вираженість сімейних правил у проблемних сім'ях та сім'ях, які нормально функціонують, %

Сімейні правила	ЕГ	КГ	φ^*
слово батьків недоторканне	36	22	3,56**
кожен окремо	39	4	10,82**
коли вигідно – виховую	28	3	8,77**
діти і батьки проводять час разом	3	24	7,73**
діти повинні проводити мало часу з друзями	2	11	4,48**
діти не повинні проводити багато часу в інтернеті	3	35	10,5**
діти повинні займатися саморозвитком	10	25	4,61**
діти і батьки проводять відпочивають разом	7	32	7,63**
діти і батьки відвідують спільні свята	2	28	9,5**
діти і батьки виконують разом домашні справи	3	38	11,21**
батьки поважають думку дітей	1	5	2,87**
діти поважають слово батьків	1	42	13,84**
у кожного є свої межі, які не порушуються	0	12	8,08**
діти завжди виконують доручення батьків	0	35	14,48**
є спільні сімейні традиції, яких треба дотримуватися	0	21	10,89**

Вивчення показників другого компоненту – змістові аспекти функціонування проблемної сімейної системи – дало можливість таким чином охарактеризувати його складові:

1) за результатами вивчення патернів взаємодії в сімейній системі визначено, що проблемним сім'ям властиве переважаєння “Опосередкованого” та “Конфліктного” патернів взаємодії;

2) особливості сімейних стабілізаторів проблемної сім'ї. В емпіричному дослідженні даний параметр виявився в перевазі сімейних проблем нестачі грошей ($\varphi^*=1,65$, $p\leq 0,05$), руйнування стосунків у родині через поведінку батька ($\varphi^*=8,39$, $p\leq 0,01$), руйнування сімейного життя через поведінку матері ($\varphi^*=5,16$, $p\leq 0,01$), порушення функціонування родини через поведінку дитини ($\varphi^*=6,96$, $p\leq 0,01$), порушення сімейного життя через те, що інші члени родини намагаються внести в нього свої корективи ($\varphi^*=2,53$, $p\leq 0,01$), звинувачення соціуму в проблемах у такій категорії сімей ($\varphi^*=7,46$, $p\leq 0,01$), звинувачення держави у проблемах сімейного життя ($\varphi^*=3,4$, $p\leq 0,01$).

Визначено, що зміст даного компоненту також складають такі історії проблемних сімей як: “батьки так робили, ми так робимо” ($\varphi^*=3,21$, $p\leq 0,01$), “батьки так робили, не хочу так робити” ($\varphi^*=6,39$, $p\leq 0,01$), “батьки не звертають увагу на дитину і вона вирішує все сама, стає самостійною” ($\varphi^*=13,95$, $p\leq 0,01$), “через відсутність нормального виховання дитина стала більш адаптивною” ($\varphi^*=16,55$, $p\leq 0,01$). Досліджувані із проблемних сімей відзначили такі правила: “слово батьків недоторканне” ($\varphi^*=3,56$, $p\leq 0,01$), “кожен окремо” ($\varphi^*=10,82$, $p\leq 0,01$), “коли вигідно – виховую” ($\varphi^*=8,77$, $p\leq 0,01$), представники проблемних сімей більше схильні до використання міфів “виживаємо як можемо” ($\varphi^*=4,67$, $p\leq 0,01$), “діти отримують школу життя” ($\varphi^*=7,19$, $p\leq 0,01$), “заручники обставин” ($\varphi^*=7,59$, $p\leq 0,01$), “все буде добре” ($\varphi^*=4,14$, $p\leq 0,01$) та “нам допоможуть” ($\varphi^*=6,19$, $p\leq 0,01$);

3) особливості виконання ролі чоловіка та дружини в цій сімейній системі. Зокрема, під час кластерного аналізу виявлено, що порушення функціонування матері в проблемній сім'ї призводить до генералізації проблем соціалізації, натомість порушення виконання ролі батька викликає утворення коаліції матері та дітей, спрямованої на створення специфічних стосунків проти батька як “ідентифікованого пацієнта” дисфункціонування сім'ї;

4) альянси та коаліції членів родини, що свідчать про їх прагнення дистанціюватися від певних інших членів. Визначено, що представники проблемних сімей характеризуються переважанням коаліції матері з дитиною проти батька ($\varphi^*=5,41$, $p\leq 0,01$), батьківської діади проти інших членів родини ($\varphi^*=5,11$, $p\leq 0,01$) (табл. 3).

Таблиця 3

Показники коаліцій проблемних та нормально функціонуючих сімей, %

Коаліції	ЕГ	КГ	φ^*
мати з дитиною проти батька	25	8	5,41**
батько з дитиною проти матері	2	2	0
батьківська діада проти інших членів	15	3	5,11**
діада і дитина проти інших	7	19	4,19**
дитина з бабусею проти батьків	12	13	0,36
мати з бабусею проти батька	8	11	1,16
інші види коаліцій	5	4	0,55
відсутність коаліцій	26	40	3,42**

У проблемних сім'ях утворення коаліцій, переважно, має ознаки: емоційної інтеграції матері з дитиною проти батька (який часто виступає “носієм симптому” і погіршує життя родини шляхом адикцій, протиправної поведінки, “самоусунення” від

сімейних справ, тощо); або “емоційного відмежування” батьківської діади від сімейних справ;

5) самоізоляція батьків – специфічний феномен, виявлений нами за результатами емпіричного дослідження, коли батьки, базуючись на певних міфах та специфічним чином побудованих уявленнях, стверджують про власну неможливість реалізувати батьківську функцію з різних причин, хоча насправді в основі такої поведінки лежать безвідповідальність, адиктивні потяги, інша мотивація, нівелювання цінностей сімейного життя і батьківства, тощо.

Третій компонент моделі – структурні аспекти проблемної сімейної системи – у процесі емпіричного дослідження виявився таким чином.

1) тип конфігурації сімейної взаємодії. Зафіксовано переважання конфігурацій “Опосередкованого” та “Конфліктного” ($p \leq 0,01$) типів в проблемних сім'ях (табл. 4).

Таблиця 4

Типи конфігурацій сімейної взаємодії в проблемних сім'ях, %

“Павутиння”	“Альянсно-коаліційний”	“Сонечко”	“Опосередкований”	“Конфліктний”
0	15	0	27	58

2) емоційна дистанція членів сім'ї у взаємодії. Представникам проблемних сімей більше притаманна далека ($\phi^* = 8,77$, $p \leq 0,01$) та різна ($\phi^* = 11,726$, $p \leq 0,01$) дистанція між членами сім'ї. Дітям з проблемних сімей властиве переважання далекої дистанції з матерями ($\chi^2 = 15,32$, $p \leq 0,01$), батьками ($\chi^2 = 13,26$, $p \leq 0,01$), братами ($\chi^2 = 8,94$, $p \leq 0,05$), сестрами ($\chi^2 = 9,22$, $p \leq 0,05$) та дідусями ($\chi^2 = 11,95$, $p \leq 0,01$).

3) характеристика меж сім'ї – нами визначено, що проблемні сім'ї, на відміну від поширеної точки зору, характеризуються відкритими межами сімейної системи. Але відкритість цих меж має специфічний характер – вони відкриті не як у гармонійній відкритій системі (для обміну досвідом та інформацією з їх подальшою інтеграцією до досвіду всередині системи), вони відкриті через відсутність балансу стосунків всередині сім'ї, через порушення емоційних зв'язків батьків з дитиною, і дитина вимушена, виходячи за межі сімейної системи, знаходити емоційну підтримку, соціалізувальні впливи тощо;

4) дезінтеграція членів сімейної системи, адже за результатами кластерного аналізу виявлено, що члени проблемних сімей не усвідомлюють себе як єдину систему, вони виступають сукупністю людей, що не об'єднані спільними ідеями поглядами. За такої ситуації дитина не відчуває психологічної єдності з батьківською діадою, що негативно позначається на її емоційному розвитку.

Четвертий компонент моделі – модуси проблемної сім'ї – виражається у двох модулях – позитивному і негативному. Так, узагальнення результатів емпіричного дослідження дало можливість виявити два модуси проблемної сім'ї – позитивний і негативний. У негативному модусі проблемна сім'я розуміється нами як така, де порушені міжособистісні стосунки, викривлена емоційна дистанція між членами сім'ї, відсутні стійкі емоційні зв'язки між батьками і дитиною, зафіксовано відчуження дітей від батьківської діади. У такому модусі проблемна сім'я виступає як власне дисфункціональна, така, що не спроможна забезпечити ефективну соціалізацію дитини.

В іншому модусі – позитивному – проблемна сім'я розуміється нами вперше. Мова йде про те, що відсутність емоційних контактів, порушення стосунків дитини з батьками, їх самоізоляція від виховання призводять до необхідності дитини виявляти самостійність, приймати рішення самій та втілювати їх у життя. При цьому оцінка результатів ефективності таких рішень, що виражаються в певних поведінкових програмах, здійснюється дитиною не відповідно до заданого патерну батьків (“правильно” чи

“неправильно”), а відповідно до спроможності певної поведінки задовольнити ті потреби, на які вона націлена. Дитина при цьому вимушена змінювати поведінку у разі її невідповідності заданій меті, що виражається у підвищенні гнучкості та адаптивності дитини. Тобто нами виявлена ситуація, коли в проблемній сім’ї порушення стосунків між батьками та дитиною призводить до позитивного наслідку – стимуляції самостійності дитини та підвищення адаптивності її поведінки. Це і дало нам можливість визначити позитивний модус проблемної сім’ї.

П’ятий компонент – базовий механізм соціалізації дитини в проблемній сім’ї – відображає механізм засвоєння патернів і конфігурацій взаємодії з дитиною у спілкуванні з батьками та їх подальше використання. Важливим аспектом постає сутність процесу засвоєння патернів і конфігурацій, їх інтеріоризації та подальшого використання. У запропонованій структурно-функціональній моделі показано, що дитина за своєю і використовує досвід відповідно до одного з типів репродукції сімейного досвіду. Так, за результатами емпіричного осягнення сутності соціалізації в проблемній сім’ї виділено три типи репродукції сімейного досвіду дитиною:

1) реплікативний, коли вона повністю некритично відтворює модель стосунків батьківської сім’ї;

2) тип часткового відтворення, коли дитина негативно ставиться до сімейного досвіду, але не має ресурсів для побудови іншого патерну поведінки – відтворює конфігурації та патерни частково;

3) тип реалізації протилежної взаємодії і патернів, коли дитина надмірно критично ставиться до сімейного досвіду і реалізує протилежну стратегію, будує взаємодію у своїй сім’ї за іншим критерієм.

Важливим аспектом п’ятого компонента моделі є чинник, який визначає вибір того чи іншого типу репродукції досвіду. Ми називаємо цей чинник рівнем критичності, під яким розуміємо сукупність когнітивних та емоційних процесів, що дозволяють дитині на основі єдності аналізу (когнітивна складова) та почуттєвої рефлексії (емоційна складова) виносити судження про доцільність чи недоцільність повторення сімейного досвіду.

Висновки. Тож, запропонована модель соціалізації дитини в проблемній сім’ї відображає широкий спектр чинників (від загальносоціального значення до рівня конкретних актів взаємодії в родині), що визначають успішність та ефективність соціалізації в проблемній сім’ї. Найбільш вагомими аспектами соціалізації в проблемній сім’ї, відповідно, запропонованій моделі, є переважання типу репродукції сімейного досвіду та засвоєння типу конфігурації сімейних стосунків, що визначають позитивний чи негативний перебіг соціалізації дитини в проблемній родині.

Запропонована структурно-функціональна модель соціалізації дитини в проблемній сім’ї дає можливість пояснити ті параметри сімейної системи, що визначають характер соціалізувальних впливів на дитину у такого роду сім’ях. Відповідно, зміна чи модифікація певного компонента у рамках цієї моделі призводить до змін у процесі соціалізації дитини, вибору нею типу репродукції сімейного досвіду.

1. Бандура А. Теория социального научения: пер. с англ. Санкт-Петербург : Евразия, 2000. 320 с.
2. Кон И. С. Ребенок и общество: Историко-этнографическая перспектива. Москва : Наука, 1988. 270 с.
3. Мід Дж. Г. Дух, самість і суспільство. З точки зору соціального біхевіориста. Київ : Укр. центр духовної культури, 2000. 416 с.
4. Москаленко В. В. Соціальна психологія. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 624 с.
5. Петрунько О. В. Особливості соціалізації у нестабільних суспільствах. *Актуальні проблеми психології* : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. 2008. Т. 15. Ч. 2. С. 117–124.
6. Сєдих К. В. Психологія сім’ї. Київ : Академія, 2017. 192 с.
7. Скларук А. В. Соціалізувальні можливості сім’ї. *Проблеми сучасного педагогічного формування. Серія : Педагогіка і психологія*. 2015. Вип. 48. Ч. 3. С. 285–293.

The article analyzes the features of socialization in a problem family. The specificity of the components of the structural-functional model of socialization of the child in a problem family by the results of socio-psychological research is investigated. The proposed model of child socialization in a problem family is substantiated, which reflects a wide range of factors (from the universal value to the level of specific interactions in the family) that determine the success and effectiveness of socialization in a problem family. It is proved that the most significant aspects of socialization in a problem family are the dominance of the type of reproduction of family experience and the assimilation of the type of configuration of family relations, determining the positive or negative course of socialization of the child in the problem family.

Keywords: *problem family, socialization, socialization in a problem family, socializing the influence of the family.*

УДК 159:364.2: [923.3]

Ліана Спицька

doi: 10.15330//vpufpn.22.25-32

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА СПЕЦИФІКА ТРИВОЖНИХ ТА ДЕПРЕСИВНИХ КЛАСТЕРІВ АФЕКТИВНИХ РОЗЛАДІВ У ОСІБ ЗРІЛОГО ВІКУ

У статті проведено структурно-рівневий аналіз соціально-психологічних чинників афективних розладів осіб зрілого віку в кризові періоди життя та здійснено їх диференціацію на макро-, мезо- та мікрорівнях; розкрито особливості організації та методи дослідно-експериментальної роботи щодо визначення соціально-психологічних особливостей тривожних та депресивних кластерів афективних розладів особистості зрілого віку в кризові періоди життя; наведено її результати та проведено їх узагальнення.

Ключові слова: *особистість зрілого віку, тривожні розлади, депресивні розлади, афективні розлади.*

Постановка проблеми. Трансформаційні зміни у соціокультурній, економічній, політичній ситуації, що відбуваються в країні за останнє десятиліття, породжують нові реалії, які потребують наукового осмислення і якісно нових підходів до їх вивчення та практичного врахування [1; 4]. На сучасному етапі розвитку країни виняткового значення набуває наукове дослідження та вирішення соціально-психологічних аспектів проблеми відновлення психічного здоров'я особистості, пов'язаної зі значним зростанням розладів афективного спектру, які вкрай негативно впливають на якість життя, соціальну адаптацію людини та підвищують суїцидальний ризик, особливо в кризові періоди її життя, зокрема в осіб зрілого віку. Тому проблема визначення детермінант та чинників, що впливають на виникнення та перебіг цих розладів під час вікових криз зрілості є особливо актуальною та затребуваною у часі. При цьому цілісний погляд на означену проблему залишається поза увагою дослідників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Залишаються дискусійними критерії виділення різних варіантів розладів афективного спектру, кордони між ними, чинники їх виникнення та методи допомоги. Можна констатувати, що проблема соціально-психологічних засобів корекції афективних розладів особистості розроблена недостатньо і в теоретико-методологічному, і у практично-впроваджувальному аспектах. Дослідження за цією проблематикою майже виключно були пов'язані з медичними та медико-психологічними аспектами щодо ефективності комбінації медикаментозної терапії та психотерапії цих розладів (Н. Жигаренко, С. Казакова, Н. Марута, М. Овчаренко, В. Підлубний та ін.). Лише в останні десятиліття в психології з'явилися дослідження, присвячені вивченню інтерперсональних факторів розладів афективного спектру в групі ризику – серед соціальних сиріт, у дітей, які навчаються за програмами підвищеної складності, у молоді з культом фізичної досконалості (С. Волікова, Н. Гаранян, Г. Петрова, А. Холмогорова та ін.), емоційної дезадаптації у студентської молоді (Я. Євдокимова, О. Хлівна та ін.), психологічних факторів впливу на розвиток психосо-

матичних розладів (Д. Харченко). Проте, наразі відсутні дослідження впливу різнорівневих соціально-психологічних чинників на афективні розлади осіб зрілого віку в кризові періоди їхнього життя. Пошук шляхів вирішення цієї проблеми є важливою самостійною науковою задачею, вирішення якої передбачає розробку методологічних засобів інтеграції, проведення комплексних емпіричних досліджень соціально-психологічних чинників розладів афективного спектру у осіб зрілого віку в кризові періоди їх життя і розробку науково обґрунтованих інтеграційних методів та соціально-психологічної системи психокорекції цих розладів.

Мета статті – визначити соціально-психологічних особливостей тривожних та депресивних кластерів афективних розладів особистості зрілого віку в кризові періоди життя.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Організація та проведення дослідження соціально-психологічних чинників афективних розладів особистості зрілого віку в кризові періоди життя здійснювалося з опорою на основні положення системного, синергетичного, структурно-функціонального, генетико-моделюючого та інтегративно-диференціального підходів.

На підставі теоретико-методологічного аналізу проблеми дослідження та одержаних даних виявлено провідні соціально-психологічні чинники афективних розладів особистості зрілого віку в кризові періоди життя. Наголошується, що визначення зазначених чинників базується на основних принципах психологічного дослідження: науковій обґрунтованості задіяних методик, їх валідності та надійності, принципу комплексності діагностики та об'єктивності висновків психодіагностичного обстеження. Статистичний аналіз уможлиблювався завдяки застосуванню факторного аналізу, методу головних компонент. За результатами факторного аналізу було виокремлено 19 головних факторів із власним значенням більше одиниці, які піддавалися обертанню за методом Varimax. Такі фактори пояснюють 78,4% сукупної (загальної) дисперсії.

Встановлено, що серед макросоціальних чинників, які впливають на виникнення і розвиток афективних розладів особистості зрілого віку у кризові періоди життя виокремлено: соціально-демографічні та соціально-економічні, соціально-політичні (невисокий рівень соціально-економічного статусу); культуральні норми і цінності (патогенні цінності і установки культури, як-то культ досконалості, модель замкнутого існування з ізоляцією від світу і концепцією оточення як ворожого, а життя як важкого і небезпечного; культ сили і культ рацію, які ведуть, з одного боку, до зростання числа негативних емоцій, а з іншого – заборону на їх переживання і вираження); норми емоційної поведінки з обмежувальною можливістю вербального вираження емоцій (культуральні стереотипи, пов'язані з культом стриманості, сили, успіху і досконалістю); культивуванні високих перфекціоністських стандартів сучасного суспільства (щодо рівня освіти, зовнішності тощо) (С. Волікова, Н. Гараян, А. Холмогорова).

Констатовано, що макросоціальні чинники і процеси у вигляді стандартів і цінностей суспільства, а також соціально-економічних змін, безпосередньо позначаються на сім'ях – на їх структурі, функціонуванні, еволюції та ідеології. Аналіз соціально-психологічних чинників афективних розладів особистості зрілого віку в кризові періоди життя показав значущість сімейних чинників у виникненні та розвитку розладів афективного спектру, що включають структуру сім'ї, особливості сімейного функціонування, сімейну історію, сімейні цінності і норми (А. Холмогорова).

За даними дослідників, сімейну структуру осіб з розладами афективного спектру характеризують: симбіотичні зв'язки, роз'єднаність, закриті кордони, причому за деякими даними для тривожних респондентів більш характерні симбіоз, а для депресивних – роз'єднаність; на рівні особливостей сімейного функціонування виокремлюють високий рівень відкидання в поєднанні з авторитарним тиском з боку батьків (за де-

якими даними з боку обох) для депресивних респондентів, високий рівень контролю та гіперопіку для осіб з тривожними розладами.

В аспекті макродинаміки сімейних систем осіб з розладами афективного спектру отримано дані про досвід насильства в сім'ї, важких хвороб і смертей, розлучень, ранньої сепарації. На рівні сімейних цінностей і норм дослідники відзначають перфекціоністські установки, цінність успіху і досягнень, високу конкурентність (О. Кононенко, В. Павлова, А. Холмогорова).

Останнім часом зростає число досліджень про роль психологічного стресу у походженні розладів афективного спектру. Виокремлюються різні типи стресорів – хронічні повсякденні стресори і стресогенні життєві події [2; 5]. З'ясовано, що існує певний зв'язок між переживанням стресових подій і настанням депресивного розладу, міцність зв'язку з цим варіюється, за даними різних авторів, в залежності від застосовуваних методів вивчення стресогенних життєвих подій. Зв'язок тривожних розладів і стресогенних життєвих подій менш досліджений. Досить надійні дані є щодо до паничного розладу, агорафобії [2; 3].

Аналіз соціально-психологічних чинників афективних розладів особистості зрілого віку в кризові періоди життя показав значущість соціальної підтримки у психічному здоров'ї особистості. Як показують ці дослідження, дефіцит близьких підтримуючих міжособистісних відносин, формальні, поверхневі контакти тісно пов'язані з ризиком виникнення різних емоційних порушень і соціальної адаптації. Проте, відзначається дефіцит досліджень соціальної підтримки у осіб зрілого віку з розладами афективного спектру, перш за все з тривожними розладами; потребує подальшої перевірки гіпотеза зв'язку досвіду відносин в батьківській родині і якості інтерперсональних відносин у осіб зрілого віку в кризові періоди життя.

Визначено, що домінують дослідження різних типів особистості (типологічний підхід), як фактора уразливості щодо розладів афективного спектру і параметричний підхід – дослідження окремих особистісних рис, установок і переконань, а також дослідження афективно-когнітивного стилю особистості. У сучасних дослідженнях депресивних і тривожних розладів негативний прогноз психотерапії пов'язується з такими особистісними рисами, як перфекціонізм і ворожість.

Встановлено, що збільшення психологічного віку досліджуваних з афективними розладами супроводжується несприятливим емоційним фоном (апатія, страх), зниженням усвідомленості життя і негативним ставленням до майбутнього. Оцінка власних здібностей і можливостей самореалізації стає більш песимістичною, починають переважати прагматичні цінності комфорту, достатку, спокою. Натомість зменшення психологічного віку досліджуваних контрольної групи супроводжується зростанням інтересу до життя (теперішнього і майбутнього), збільшенням свідомості життя і значущості досягнень, підвищенням активності (збільшення інтернальності в області виробничих відносин, орієнтація на продуктивне життя і впевненість у собі).

Наголошується, що переважно більшість як зарубіжних, так і вітчизняних досліджень осіб з розладами афективного спектру були присвячені вивченню окремих факторів, комплексні дослідження майже не представлені. У той же час, більшість таких досліджень проведено на дитячій та підлітковій вибірці. У зв'язку з цим подальші емпіричні студії були спрямовані на вивчення специфіки тривожних та депресивних кластерів афективних розладів, як найбільш поширених та суїцидонебезпечних у кризові періоди життя особистості зрілого віку.

Дослідження тривожного та депресивного кластерів афективних розладів особистості зрілого віку в кризові періоди життя проводилося з урахуванням таких положень: існує структура взаємопов'язаних характеристик, що зумовлюють актуалізацію тривожного та депресивного кластерів афективних розладів особистості зрілого віку в кризові періоди життя; умовами їх проявів є як інтенсивність переживання кризових

періодів життя в зрілому віці, так і наявність певних особистісних диспозицій; виникненню і розвитку тривожного та депресивного кластерів афективних розладів особистості зрілого віку в кризові періоди життя сприяють соціально-психологічні чинники макро-, мезо та мікрорівня.

З метою визначення специфіки тривожного та депресивного кластерів афективних розладів було застосовано: інтегративний тест тривожності (О. Бізюк, Л. Вассерман, Б. Іовлев), опитувальники тривоги, депресії (А. Бек), ворожнечі (А. Холмогорова, Н. Гаранян, Т. Юдеева), тести з визначення соціально-психологічного типу особистості (В. Мініяров) та рівня соціалізованості (М. Рожков), структуроване інтерв'ю "Шкала стресогенних подій сімейної історії" (А. Холмогорова, Н. Гаранян), опитувальник "Стилі емоційної комунікації в сім'ї" (А. Холмогорова, С. Волікова), "Інтегративний опитувальник соціальної мережі" (А. Холмогорова, Н. Гаранян, Г. Петрова), опитувальник соціальної підтримки (F-SOZU-22, G. Sommer, T. Fydrich), шкала вимірювання міжперсональної підтримки (С. Кохен, Р. Мермелштайн, Т. Камарк, Х. Хоберман), тест "Індикатор мережі соціальної підтримки" (К. Катрона, Д. Рассел).

За результатами аналізу факторного навантаження з'ясовано, що існують групи змінних, які мають взаємозв'язки, що є структурно організованими та виокремлено такі структури: першу структуру тривожного кластеру утворюють високі рівні особистісної (0,527) та ситуативної (0,672) тривожності, емоційна нестійкість (0,741), інфантильний (0,312) та тривожний (0,387) типи особистості; друга структура містить високу ситуативну тривожність (0,621), домінуючий (0,408) або конформний (0,227) типи особистості; третя структура містить тривогу (0,289) та тривожні властивості (0,226), а в утриманні цієї структури беруть участь особистісні властивості, які утворюють сензитивний (0,721) або інтровертивний (0,624) типи особистості.

З високим рівнем особистісної тривожності пов'язані такі її складові: емоційний дискомфорт ($r=0,712$, $p\leq 0,01$), астеничний ($r=0,679$, $p\leq 0,01$) та фобічний компоненти ($r=0,628$, $p\leq 0,01$), оцінка перспективи ($r=0,668$, $p\leq 0,01$). Емоційний дискомфорт у складі особистісної тривожності корелює з емоційною нестійкістю ($r=0,534$, $p\leq 0,01$); астеничний компонент у складі особистісної тривожності позитивно корелює з потребою у безпеці ($r=0,442$; $p\leq 0,01$), фобічний компонент у складі особистісної тривожності пов'язаний з емоційною нестійкістю ($r=0,409$, $p\leq 0,01$) та інфантильним типом особистості ($r=0,354$, $p\leq 0,01$).

З'ясовано, що особистісні характеристики змінюються залежно від віку та рівня освіти, що встановлено за допомогою дисперсійного аналізу. Статистично значуща різниця між групами різних за віком та освітою респондентів виявлена за такими змінними: тривожна оцінка перспективи у складі ситуативної тривожності ($F=2,376$, $p\leq 0,01$), ситуативна тривожність ($F=5,443$, $p\leq 0,01$), емоційний дискомфорт ($F=4,811$, $p\leq 0,01$), тривожна оцінка перспективи ($F=4,659$, $p\leq 0,01$) у складі особистісної тривожності; серед типів особистості: сенситивний ($F=5,706$, $p\leq 0,01$), інфантильний ($F=3,342$, $p\leq 0,01$), конформний ($F=3,128$, $p\leq 0,01$). Отже, у молодших за віком групах респондентів із середньою та середньо-спеціальною освітою афективні розлади тривожного та депресивного спектру актуалізуються у більшому ступені, що може згодом закріплюватися на рівні стійких особистісних диспозицій.

Підсумовуючи результати, отримані у ході статистичного аналізу, встановлено, що чинниками актуалізації тривожного спектру афективних розладів у осіб зрілого віку в кризові періоди життя є незадоволені потреби безпеки і саморозвитку, тривожний та інфантильний типи особистості, такі особистісні риси, як нерішучість, консерватизм, упереджувачий чи контролюючий стилі виховання в батьківській сім'ї, середній або низький матеріальний статок, нейтральні стосунки з колегами, друзями, низький рівень соціальної активності та соціальної адаптованості.

Зазначено, що в останні десятиліття інтенсивно розвивається параметрична модель вивчення особистісних факторів, згідно з якою схильність до депресивних і тривожних розладів пов'язана з певними особистісними рисами. Найбільш впливовим і підтвердженим в ході нашого дослідження є унітарний підхід, згідно з яким ці риси подібні у осіб з тривожним та депресивним кластером афективних розладів. Однією з рис, що являє собою предиспозицію до різних психічних розладів є нейротизм. Високий рівень нейротизму пов'язаний зі спадковими та іншими біологічними факторами. Однак на формування особистісних рис впливають соціально-психологічні чинники, насамперед сімейні.

Аналіз стресогенних подій сімейної історії показав, що жорстоке поводження у сім'ї є важливим показником, який відрізняє розширені і нуклеарні сім'ї осіб експериментальної та контрольної груп. Важкими стражданнями відзначене життя батьків багатьох досліджуваних експериментальної групи, їх родичі частіше страждали від важких соматичних захворювань, особливо онкологічних. Серед респондентів експериментальної групи багатьом з них доводилося доглядати за важко хворими родичами або бути присутнім при їх смерті. Групу осіб з депресивними розладами відрізняла більша кількість стресогенних подій. Як у розширеній, так і у нуклеарній сім'ї у них значно більше родичів (у порівнянні з контрольною групою), які страждали від алкоголізму; в розширеній сім'ї на рівні тенденції частіше, у порівнянні з контрольною групою, мали місце випадки психічних розладів.

Батьківські родини осіб з тривожними розладами відрізнялися від контрольної групи меншою кількістю чинників, ніж у осіб з депресією. Їх відрізняв від контрольної групи значно вищий рівень показників індукування негативних емоцій: батьківської критики, індукування тривоги, індукції недовіри до людей, а також загальний бал сімейних дисфункцій. Порівняння результатів опитування в осіб з тривожними і депресивними розладами показало, що в сім'ях депресивних респондентів значно вище показник критики з боку батьків ($p=0,039$, критерій Манна-Уїтні), а також на рівні тенденції до значущості вище показник елімінування емоцій ($p=0,086$, критерій Манна-Уїтні).

Встановлено, що у батьківських сім'ях тривожних респондентів часто зустрічаються роз'єднаність, порушення ієрархії і хронічні конфлікти (протягом низки років). Роз'єднаність характеризується порушеннями зв'язків між членами сім'ї. Важливою характеристикою ідеології сімейної системи респондентів експериментальної групи є недовіра до оточуючих людей. У структурному аспекті це означає закриті кордони сімейної системи, звуження контактів з іншими людьми, особливо відкритих і довірчих. В аспекті макродинаміки зафіксовано високий рівень сімейного стресу, негативний суб'єктивний досвід членів сім'ї, який також сприяв формуванню прихованої ворожості й недовіри до людей.

Отримані результати показують, що у батьківських сім'ях осіб з депресивними розладами більш виражені сімейні дисфункції у порівнянні з респондентами, що страждають тривожними розладами. Однак, як зазначалося вище, і показник батьківської критики, і загальний показник сімейних дисфункцій відрізняє тривожні розлади від контрольної групи на високому рівні значущості. Для них, як і для осіб з депресивними розладами, характерне індукування негативних емоцій в сім'ї: високий рівень батьківської критики, індукування тривоги і недовіри до людей. Можна зробити висновок про подібність порушень в аспекті мікродинаміки, ідеології і структури сімейної системи, як у групі з депресивними розладами, так і у групі з тривожними розладами афективного спектру. У цілому, сім'ї респондентів з депресивними розладами більш дисфункціональні у порівнянні з тривожними сім'ями в аспекті мікродинаміки і ідеології сімейної системи.

Дані, отримані за допомогою спостереження, інтерв'ю та стандартизованих методів підтверджуються результатами оцінки експертів: у батьківських сім'ях респон-

дентів з тривожними і депресивними розладами виражені дисфункції структури і динаміки сімейної системи у вигляді симбіозів, роз'єднаності, порушень ієрархії, хронічних конфліктів. Особливо часто в сім'ях тривожних респондентів мають місце симбіози і порушення ієрархії.

Результати вимірювання сприйманої соціальної підтримки у респондентів з тривожними і депресивними розладами свідчать про значні відмінності за всіма параметрами соціальної підтримки у порівнянні з контрольною групою. У респондентів експериментальної групи знижений рівень емоційної та інструментальної підтримки, вони вважають себе менш інтегрованими у суспільство. Низький рівень задоволеності соціальною підтримкою свідчить про те, що вони страждають від її дефіциту. При порівнянні результатів обстеження експериментальної та контрольної груп між собою були виявлені значущі статистичні відмінності – у респондентів з депресивними розладами значимо нижче загальний показник соціальної підтримки, а також показник задоволеності соціальною підтримкою. Оскільки в сімейній системі депресивних респондентів виявлено більше дисфункцій то можна припустити, що їхні стосунки з оточуючими більш порушені, ніж у тривожних осіб. Результати дослідження рівня соціальної підтримки в експериментальній групі підтверджують це припущення. У депресивних респондентів знижені на рівні тенденції розмір і ядро соціальної мережі. У них простежується тенденція до обмеження довірчих зв'язків з іншими людьми. Їм складніше, у порівнянні з респондентами контрольної групи, надавати іншим людям емоційну й інструментальну підтримку, що видно з показника симетричності контактів.

Аналіз структури особистої мережі соціальної підтримки показав специфіку її формування у групах респондентів з тривожним кластером афективних розладів та контрольною групою відповідно до типу категорії постачальників та кількісних показників їх підтримки. З'ясовано, що респонденти ЕГтк до особистих мереж підтримки відносять 3–6 її постачальників (перш за все, родину, фахівців, друзів та ін.). Встановлено, що респонденти ЕГтк мають таку ж потребу у підтримуючих відносинах, як і респонденти КГк. Із загальних 40 позицій міжперсональної підтримки, 19 – не отримали статистично значущих розбіжностей, що підтверджує цінність і значущість міжособистісних зв'язків та створення довірливих стосунків незалежно від наявності розладів афективного спектру (Н. Бондаренко).

Визначено, що респонденти ЕКтк мають відмінності від КГк щодо реалізації окремих функцій соціальної підтримки, зокрема інструмент та психологічної складової (виявлено за допомогою критерію Краскела-Уолліса) ($p \leq 0,05$). Відмінності у реалізації основних функцій соціальної підтримки між ЕГтк та КГк, а саме характер підтримки у досліджуваних КГк має переваги за складовими відчуття приналежності, товариської підтримки, можливості турбуватися про інших, інструментальної та матеріальної видів підтримки. Аналіз оцінювального виміру соціальної підтримки показав, що збереження контактів зі значущою людиною та друзями, розширення мережі соціальної підтримки сприяють інтеграції допомоги, посилюючи ресурси соціального включення і процесу нормалізації психічного стану соціального статусу.

Таким чином, можна зробити загальний висновок про складну системну детермінацію тривожних і депресивних розладів, в якій задіяні соціально-психологічні чинники макро-, мезо- та мікрорівня, що передбачає виокремлення системи відповідних мішеней для визначення соціально-психологічних засад корекції таких розладів.

Висновки. Проведено структурно-рівневий аналіз соціально-психологічних чинників афективних розладів особистості зрілого віку в кризові періоди життя та здійснено їх диференціацію на макро-, мезо- та мікрорівнях. Серед макросоціальних чинників, що впливають на виникнення і розвиток афективних розладів особистості в цей період виокремлені: соціально-економічні та соціально-політичні (невисокий

рівень соціально-економічного статусу, пасивна соціальна позиція); культуральні норми і цінності (патогенні цінності і установки культури, зокрема, стереотипи, пов'язані з культом стриманості, сили, успіху і досконалості); культивування високих перфекціоністських стандартів сучасного суспільства (щодо рівня освіти, зовнішності тощо). Серед соціально-психологічних чинників мезорівня превалюють: дисфункції структури сім'ї та сімейного функціонування; порушення мікродинаміки та ідеології сім'ї; стресогенність життєвих подій, наявність вираженого психологічного стресу; обмеженість мережі соціальної підтримки та її ядра. Соціально-психологічними чинниками афективних розладів особистості зрілого віку в кризові періоди життя на мікрорівні виступають: соціально-демографічні (приналежність до жіночої статі, невисокий рівень освіти тощо); вразливість типології особистості (типологічний підхід); вразливість особистісних рис, установок і переконань (параметричний підхід); афективно-когнітивний стиль особистості (стильовий підхід); порушення соціально-психологічної регуляції поведінки та діяльності. Показано, що поглибленого емпіричного вивчення потребують кластери тривожних і депресивних афективних розладів, як найбільш поширених та суїцидонебезпечних у кризові періоди життя особистості зрілого віку.

Визначено соціально-психологічні особливості тривожних та депресивних кластерів афективних розладів особистості зрілого віку в кризові періоди життя. Дослідження зазначеного спектру афективних розладів особистості зрілого віку у кризові періоди життя проводилося з урахуванням таких положень: існує структура взаємопов'язаних характеристик, що зумовлюють їх актуалізацію; умовами прояву зазначеного спектру афективних розладів є як інтенсивність переживання кризових періодів життя в зрілому віці, так і наявність певних особистісних диспозицій; виникненню і розвитку тривожного та депресивного кластерів афективних розладів особистості зрілого віку в кризові періоди життя сприяють соціально-психологічні чинники макро-, мезо- та мікрорівня.

Встановлено, що актуалізація тривожного кластеру афективних розладів у осіб зрілого віку в кризові періоди життя пов'язана з незадоволенням потреби безпеки і саморозвитку, психастенічною та астеноневротичною акцентуаціями характеру, такими особистісними рисами, як тривожність, нерішучість, консерватизм, низький рівень соціальної активності та соціальної адаптованості, комунікативні дисфункції у вигляді різних форм індукування негативних емоцій і труднощів їх переробки, упереджувачий чи контролюючий стилі виховання у батьківській сім'ї. У порівнянні з ними, досліджуваним з депресивним кластером афективних розладів були притаманні низький рівень соціальної підтримки та обмежена соціальна мережа підтримки, високий рівень емоційного неблагополуччя, суїцидальна спрямованість і стресогенність життєвих подій. Предикторами їх емоційного неблагополуччя і високого рівня психологічного стресу виступали як дисфункції соціальної мережі, перш за все, зниження числа довірчих зв'язків і симетричності у взаєминах з оточуючими щодо надання соціальної підтримки і низький рівень соціальної інтеграції, так і сімейні дисфункції, перш за все високий рівень критики і фіксації на негативних переживаннях. Актуалізація тривожного та депресивного спектру афективних розладів не передбачає облігативність усіх вказаних чинників, проте зі збільшенням їх кількості підвищується ймовірність виникнення та розвитку зазначених розладів, особливо у молодших за віком групах респондентів зрілого віку (36±4 роки), що може згодом закріплюватися на рівні стійких особистісних диспозицій.

1. Підлубний В. Л. Медико-психосоціальна допомога при психічних розладах. Запоріжжя, 2017. 80 с.
2. Медична психологія / С. Д. Максименко [та ін.] ; за заг. ред. С. Д. Максименка ; рец.: О. Д. Спіріна, Л. Ф. Бурлачук, Г. О. Бондаренко. 2-ге вид. Київ : Слово, 2014. 520 с.

3. Експериментально-психологічне дослідження в загальній практиці сімейної медицини / Б. В. Михайлов [та ін.]. Харків : ХМАПО, 2014. 285 с.
4. Каленська Г. Ю. Патопсихологічні особливості хворих на депресивні розлади невротичного генезу. *Український вісник психоневрології*. 2003. № 2. С. 47–49.
5. Марута Н. А., Юрьева Л. Н., Мамчур А. И. Депрессии в общемедицинской практике. Киев : [б. и.], 2009. 30 с.

The article contains a structural-level analysis of the socio-psychological factors of affective disorders of persons of mature age during crisis periods of life and their differentiation at the macro-, meso- and micro-levels; the features of the organization and methods of experimental work to determine the socio-psychological characteristics of anxious and depressive clusters of affective personality disorders of a mature age during crisis periods of life are revealed; its results are given and their generalizations are carried out.

Keywords: *personality of a mature age, anxiety disorders, depressive disorders, affective disorders.*

УДК 316.6: 305

Надія Куравська

doi: 10.15330//vpufrn.22.32-38

ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ ПОДОЛАННЯ ГЕНДЕРНИХ СТЕРЕОТИПІВ В ОРГАНІЗАЦІЯХ

Стаття присвячена узагальненню здобутків гендерної психології з проблематики гендерних стереотипів, поширених в організаціях та інших установах сфери зайнятості, на основі чого обґрунтовується технологія їх подолання. Ця технологія розроблена із застосуванням комплексного підходу, який передбачає реалізацію системи взаємопов'язаних заходів та впливів на масову й індивідуальну свідомість громадян з метою її переорієнтації зі стереотипної на гендерно толерантну. Описуються складники технології подолання гендерних стереотипів на макрорівні, мезорівні та мікрорівні.

Ключові слова: *гендерні стереотипи, гендерна ресоціалізація, гендерна толерантність, суб'єктність, гендерна культура, гендерне виховання, гендерна політика держави, організації сфери зайнятості, професійна діяльність.*

Постановка проблеми. Проблема подолання гендерних стереотипів у сфері зайнятості, як і в будь-якій іншій соціальній сфері, є надзвичайно актуальною і водночас надзвичайно складною. Це, з одного боку, зумовлено резистентністю самих гендерних стереотипів, а з іншого – людськими автоматизмами, тобто схильністю використовувати певні схеми і шаблони для полегшення орієнтації в інформаційно насиченому життєвому просторі. Йдеться про загальнолюдську схильність мислити шаблонно для економії часу та інтелектуальних зусиль щодо оцінки певних подій, явищ, ситуацій і прийняття певних рішень. Однак, вдаючись до такої “економії”, люди й не помічають, як самі транслюють спрощену, частіш за все викривлену і помилкову інформацію, підкріплюючи поширені гендерні стереотипи.

Складність подолання гендерних стереотипів полягає в тому, що вони досить міцно укорінені у свідомості людини. І якщо найближче соціальне оточення, яке, як відомо, має найбільший вплив на становлення особистості, формування її самооцінки, рівня домагань, мотивів, цінностей і т. д., підтримує ці стереотипи та на поведінковому рівні демонструє їх правильність і правдивість, то молоде покоління буде асимілювати їх некритично. Пізніше, коли зростатиме самосвідомість і межі соціального впливу на неї розширятимуться, молода людина може робити спроби переоцінювати те, що вона засвоїла у сім'ї. Однак, як свідчить практика, навіть якщо вона орієнтована на партнерство та егалітарні цінності у стосунках, роблячи індивідуальний вибір супутника життя, вона буде відтворювати засвоєні стереотипи. Так, дівчина буде психологічно готовою поступитися своїми кар'єрними прагненнями на користь особистого “жіночого” щастя, а юнак намагатиметься відповідати очікуванням щодо нього як “захисника і годувальника сім'ї”. Разом із цим, динамічність сучасного світу підштовхує жінок до більш гнучкої поведінки: вони навчилися “грати за чоловічими правилами”, тобто,

долаючи опір гендерних стереотипів, вони освоюють “чоловічі” професії, справляються з управлінськими ролями, ведуть бізнес тощо. Паралельно вони виконують домашні справи й обов’язки, підсилюючи феномен подвійної зайнятості. Чоловіки ж менш гнучкі, їм важче долучатися до побутових справ і батьківських ролей. А якщо при цьому вони не виконують функцію “годувальника”, виникає криза маскулітності. Так, саме життя підштовхує їх до необхідності зміни свого мислення і відмови від гендерних стереотипів.

Сучасні дослідження проблеми гендеру у професійній діяльності та гендерних стереотипів проводяться у психології, соціології, педагогіці, лінгвістиці та інших соціальних й поведінкових науках. Серед українських психологів її вивчали такі науковці, як Т. Говорун, П. Горностай, Т. Данильченко, Л. Заграй, Т. Зінченко, Л. Карамушка, О. Кізь, О. Кікінежді, В. Кравець, В. Москаленко, А. Мудрик, С. Оксамитна, Л. Пампуха, М. Ткалич, О. Фальова, Г. Федоришин, О. Чуйко, О. Щотка та ін.

Метою статті є узагальнення здобутків гендерної психології з проблематики гендерних стереотипів в організаціях сфери зайнятості та розробка на цій основі технології їх подолання.

Виклад основного матеріалу. Як зазначають науковці, є два основні способи зміни традиційних уявлень про фемінне та маскулітне в суспільстві: просвітництво та пропаганда. Однак зрозуміло, що без комплексного, системного підходу до цього питання, який би мав синхронно реалізуватись на макрорівні, мезорівні і мікрорівні, його не вирішити. Просвіта і популяризація є дієвими для мезо- і мікрорівня, а ось на макрорівні потрібна політична воля можновладців, від рішень яких залежить реалізація всіх механізмів гендерної політики в Україні.

Технологія подолання гендерних стереотипів – це алгоритм розв’язання психологічного завдання, спрямованого на досягнення заздалегідь поставленої мети, а власне: зміни мислення індивідів та зменшення рівня стереотипізації індивідуальної й масової свідомості. Цей алгоритм повинен ураховувати актуальний стан суб’єктів та етнокультурний контекст ситуації. Він також повинен містити наступні елементи:

- вивчення поширеності та особливостей прояву гендерних стереотипів, причин їх існування;
- пошук і підбір ресурсів, необхідних для вирішення головного завдання – зміни стереотипного мислення на гнучке і гендерно толерантне. Ці ресурси повинні задіюватися на всіх рівнях суспільства (макро-, мезо- і мікрорівні);
- створення сприятливих умов для реалізації можливостей чоловіків і жінок у всіх сферах життя суспільства;
- підвищення особистісних ресурсів щодо прояву своїх здібностей, конкурентоспроможності та здатності долати труднощі на шляху особистісного та професійного самоствердження;
- реалізація функції контролю державних органів та громадських організацій щодо дотримання принципів гендерної рівності в суспільстві тощо.

Спрощено алгоритм подолання гендерних стереотипів виглядає так:

- забезпечення дієвості (а не декларованості) принципу гендерної рівності в суспільстві;
- вплив на малі та великі соціальні групи щодо недопущення проявів гендерної дискримінації та одночасного розвитку гендерної культури громадян;
- вплив на особистість із метою корекції стереотипних уявлень про гендерні ролі, підвищення особистісних ресурсів, розвиток якостей, здатних забезпечувати взаємодію на принципах партнерства та дотримуватися егалітарних цінностей.

Щодо останнього, зазначимо, що на думку соціальних психологів, тиск гендерних стереотипів може бути ослаблений та обмежений за допомогою їх усвідомлення,

активізації потреби в самоздійсненні. Т.В. Говорун називає це гендерною ресоціалізацією, головний напрямок якої полягає в розширенні соціально-психологічного простору для особистісного зростання індивіда без огляду на його / її статеву належність, а також для розвитку андрогінних властивостей. Лише внаслідок такого зростання уможливується формування суб'єктності, завдяки якій людина стає здатною вільно вибрати стратегії і тактики власної поведінки, ставити життєво важливі цілі та досягати їх, будувати свою кар'єру на основі індивідуальних професійних уподобань, а не стереотипів, тобто повною мірою реалізувати власний сценарій життя. Система статево-рольових приписів створює як можливості, так і обмеження в самореалізації статей. Брак суб'єктності чоловіка і жінки як у сімейних стосунках, так і в системі публічних ролей однаково негативно позначається на партнерстві між статями, оскільки ускладнює процес задоволення потреб у самовиявленні, незалежності і самореалізації, які є необхідними умовами розвитку особистості. Тому подолати гендерні стереотипи означає вивільнити власне Я від необхідності діяти відповідно до прийнятих статево-рольових очікувань та йти назустріч своїм прагненням і цілям [1].

Наступний складник алгоритму – вплив на малі та великі соціальні групи – передбачає реалізацію гендерного виховання та розвиток гендерної культури громадян.

Як зазначено у словнику гендерних термінів, гендерна культура – це індивідуально-особистісна характеристика, частина загальної культури суб'єкта, що містить гендерну компетентність, гендерну картину світу, специфічні ціннісні орієнтації й моделі поведінки. Залежно від індивідуальної гендерної картини світу формується гендерна культура особистості патріархатного або егалітарного типів. Патріархатний тип гендерної культури заснований на традиційних уявленнях про домінуюче становище чоловіка в родині та суспільстві. Егалітарний тип спрямований на реалізацію принципу гендерної рівності [2]. Цілком зрозуміло, що у сучасному світі визріла потреба у формуванні гендерної культури особистості егалітарного типу.

Щодо гендерного виховання, то варто зазначити, що воно виступає складником гендерної культури та засобом її формування.

Гендерне виховання, як зазначає С. Вихор – це цілеспрямований і систематичний вплив на свідомість, почуття, поведінку людей із метою формування в них егалітарних цінностей, поваги до особистості, незалежно від статі, розвитку індивідуальних якостей і здібностей задля їх самореалізації, оволодіння навичками толерантної поведінки з метою побудови громадянського суспільства.

Дослідники зауважують, що гендерне виховання передбачає розвиток індивідуальних задатків, здібностей дівчат і хлопців, у тому числі тих, котрі традиційно приписуються протилежній статі. При цьому основну увагу звертають на такі аспекти [3]:

- нейтралізація і пом'якшення соціально обумовлених відмінностей між людьми різної статі (а не акцентування відмінностей між ними);
- взаємозамінність соціальних ролей (а не орієнтація хлопців і дівчат на виконання традиційних чоловічих та жіночих ролей);
- стимулювання хлопців і дівчат до самостійного вибору соціально схвалюваних моделей поведінки, заохочення індивідуальних інтересів (а не намагання втиснути поведінку дитини у жорсткі рамки статево-рольових моделей).

Саме завдяки такому вихованню формуватиметься егалітарна свідомість вільна від стереотипів та упереджень особистості. При цьому треба розуміти, що в Україні давно визріла необхідність підготовки нової генерації педагогічних працівників, які усвідомлюватимуть закономірності гендерного розвитку й особливості гендерної соціалізації особистості, будуть здатні створювати вільне від гендерних упереджень виховне середовище, не допускати випадків дискримінації за ознакою статі. Не менша відповідальність покладатиметься і на батьків. Їм також необхідно звільнитися від гендерних

стереотипів, однак левову частку цієї роботи їм доведеться робити самотужки, займаючись саморозвитком та особистісним самовдосконаленням.

Ще один важливий складник алгоритму подолання гендерних стереотипів – забезпечення дієвості принципу гендерної рівності в суспільстві – передбачає вдосконалення національного законодавства, використання різних економічних методів, а також ЗМІ з метою ліквідації гендерної неграмотності громадян, пропаганди принципу рівноправності статей, поширення інформації про досягнення чоловіків і жінок у виконанні ними гендерно нетрадиційних ролей.

Удосконалення національного законодавства не означає необхідності штучного збільшення кількості нормативно-правових актів, які визначають гендерну політику України. Сьогодні буде достатнім зробити дієвими ті акти, які уже існують. Як зазначають юристи, найбільшою проблемою національного законодавства є те, що в ньому чітко не прописаний механізм відповідальності осіб за порушення принципу гендерної рівності. Виходячи з цього, вони наголошують на необхідності “закріпити положення про рівність жінок і чоловіків у Кримінальному кодексі України; узгодити нормативно-правову базу державної гендерної політики України з міжнародним законодавством щодо забезпечення гендерної рівності; встановити процесуальні механізми реалізації принципу гендерної рівності з відповідними гарантіями його дотримання” [4, с. 223]. Юристи також зазначають, що для забезпечення дієвості принципу рівноправності статей доцільно створювати на підприємствах, в установах і організаціях комітети з питань гендерної рівності, які б займалися моніторингом дотримання законодавства щодо цього питання на робочому місці (зокрема під час прийому на роботу, надання соціальних відпусток, нарахування та виплати заробітної платні), а також проводили масові заходи (на зразок круглих столів, брифінгів і т. д.) щодо пошуку шляхів вирішення питань гендерної нерівності та їх доведення до відома роботодавців [5, с. 186].

Щодо економічних методів, які б мали реалізовуватися на макрорівні, варто насамперед наголосити на необхідності збільшення державного фінансування розвитку гендерної політики України; розробки державної програми, яка б забезпечувала можливість поєднання сімейно-батьківських обов’язків із трудовою діяльністю. Це розробка і впровадження гендерно чутливих індикаторів витраченого часу на оплачувану і неоплачувану діяльність, розвиток мережі дитячих дошкільних закладів різної форми власності для допомоги працюючим матерям і батькам, створення державних і недержавних установ із надання послуг “домашніх вихователів”, упровадження на підприємствах, в установах і організаціях “кімнат дитини”, “літніх та зимових таборів” для дітей працюючих матерів і батьків тощо. Необхідно також удосконалювати державну політику у сфері професійної зайнятості жінок, які повертаються чи лише влаштовуються на ринок праці після народження дитини (дітей). Важливу роль при цьому повинні виконувати державні служби зайнятості, пропонуючи жінкам консультації або курси підготовки чи перепідготовки з метою працевлаштування. Для жінок-підприємців доцільно було би запровадити систему пільгового кредитування та систему заходів щодо зменшення податкового тиску на них. Не менш важливо зменшувати гендерну сегрегацію на ринку праці. Вчені пропонують у зв’язку із цим створювати умови не лише для опанування жінками “чоловічих” професій, але й для залучення чоловіків до тих видів діяльності, які традиційно вважаються жіночими (виховання, освіта, культура, громадське харчування, сфера послуг і соціального забезпечення тощо). А для цього необхідно підвищувати їх престижність, збільшуючи рівень оплати праці в них [6].

Державного регулювання потребують і питання гендерного розподілу сімейно-батьківських обов’язків. І хоч законодавство України дає право на соціальні відпустки й чоловікам, все ж у нашому суспільстві це ще не стало нормою, а тому такий аспект

потребує застосування додаткових інструментів державного впливу, спрямованих на заохочення чоловіків до рішення брати відпустку для догляду за дитиною.

На макрорівні робота щодо зменшення тиску гендерних стереотипів повинна проводитися і через систему освіти. Дошкільні видання, шкільні підручники і навчальні посібники повинні бути написані так, щоб не закріплювати поширені гендерні стереотипи щодо статевого розподілу праці, а щоб утверджувати принцип рівноправності статей.

Не варто забувати й про вплив засобів масової інформації на гендерну соціалізацію громадян. Потенціал ЗМІ повинен бути використаним для просвіти громадян у гендерних питаннях (зокрема це стосується законодавства, яке їх регулює, а також прав і можливостей громадян щодо відстоювання своїх прав, порушених унаслідок гендерної дискримінації, насилля, сексуальних домагань тощо); пропаганди принципу гендерної рівності у сім'ї, професійній та інших соціальних сферах життя суспільства; створення позитивних іміджів чоловіків і жінок, які виконують гендерно нетрадиційні ролі; поширення інформації про досягнуті ними успіхи і т. д.

Отже, процес подолання гендерних стереотипів повинен опиратися на комплексний підхід, який об'єднує в собі різні інструменти (шляхи, засоби), що повинні синхронно реалізуватися на макрорівні, мезорівні та мікрорівні. Так, на макрорівні такими засобами є інструменти державного впливу (включають в себе такі шляхи, як удосконалення законодавства та використання економічних методів державного регулювання), а також засоби масової інформації (повинні діяти через пропаганду і просвіту). На мезорівні головним інструментом подолання гендерних стереотипів є гендерна толерантність, формування якої здійснюється засобами розвитку гендерної культури та гендерного виховання. А на мікрорівні таким інструментом є гендерна ресоціалізація, яка уможлиблюється за допомогою розвитку андрогінних якостей, особистісного зростання та формування суб'єктності.

Варто зазначити, що проаналізовані складники алгоритму подолання гендерних стереотипів мають різні часові рамки дії, які умовно можна поділити на довготривалі і відносно короткочасні. Все, що стосується мікрорівня і впливає на індивідуальну свідомість, може бути віднесене до відносно короткочасних, оскільки залежить здебільшого від зусиль самої людини. Інше потребує більше часу, бо, з одного боку, передбачає вплив на масову свідомість, а з іншого – залежить від багатьох зовнішніх чинників, які походять із державного рівня (нормативно-правове, фінансове, інституціональне регулювання, судова практика і т. д.).

Як уже було зазначено, подолати гендерні стереотипи можна шляхом розвитку власної суб'єктності. Ця робота передбачає необхідність бути включеним у постійний процес самопізнання і саморозвитку, адже для того, щоб щось змінити, треба спочатку усвідомити сутність проблеми, вивчити її, а далі – діяти.

На шляху формування власної суб'єктності жінкам, зокрема, трапляється могутній психологічний бар'єр, властивий тільки їм, а не чоловікам. Це бар'єр їх власної гендерної самооцінки, який формується під дією виховних впливів головних інститутів соціалізації і проявляється в тому, що гендерна нерівність закладається у самосприйняття самих жінок. На практиці це виглядає так: якщо жінка досягає успіхів у професійній діяльності, вона сама пов'язує їх не зі своїми особистісними якостями, як це роблять чоловіки, а з везінням і докладеними зусиллями; якщо перед жінкою відкриваються перспективи у досягненні кар'єрного успіху і для цього їй треба відмовитися від частини своїх сімейних обов'язків або ж зменшити час на їх виконання, вона переживатиме внутрішньоособистісний (чи так званий рольовий) конфлікт, розв'язання якого зазвичай буде на користь сім'ї (а у випадку, якщо жінка не відмовиться від кар'єри, то буде працювати в режимі подвійної зайнятості, що з часом позначиться на її здоров'ї та психологічному благополуччі); і ще один приклад – більшість жінок, вихованих у дусі

патріархату, не вміють проявляти ініціативу, не впевнені у своїх силах і можливостях, унаслідок чого постійно сумніваються в досягненні успіхів на роботі чи у навчанні, а тому навіть не роблять спроб розпочати свою справу, вступати в конкурентну боротьбу на роботі, або претендувати на вищу посаду. Так їх власні страхи і занижена самооцінка програмують поведінку на пасивність, бо вони заздалегідь очікують невдачі. Мотивація на уникнення невдачі, низька самоповага, несхильність ризикувати і т. д. стають тими невидимими бар'єрами, які породжуються гендерно стереотипним вихованням і перешкоджають успішній професійній самореалізації жінок. Як зазначає О.Л. Анупрієнко, на шляху до успіху жінка відчуває тривогу за збереження родини, невдоволення своєю жіночністю, недооцінює свої професійні досягнення, відмовляється від подальшого просування в роботі. Цей феномен був виявлений у 1968 р. американською психологінею Мартіною Хорнер і отримав назву "страх успіху". Він відображає внутрішній стан переживання жінок, які вирішили не приховувати свою компетентність та кар'єрні домагання і внаслідок цього змушені долати свою внутрішню тривогу, породжену страхом неприйняття їх успіху оточенням, яке під впливом стереотипів чинить супротив цьому [7].

Таким чином, страх успіху і невпевненість у собі перешкоджають жінкам виявляти свої здібності і досягати професійної самореалізації та кар'єрного зростання. Щоб їх подолати, треба докласти чимало зусиль. Ефективною технологією при цьому може стати тренінг асертивності. У соціальній психології прийнято вважати, що асертивність – це стиль поведінки та манера спілкування, які характеризуються досягненням своїх цілей без зневажання інтересів інших. Завдяки асертивності можна успішно протистояти гендерним стереотипам, оскільки вона дає можливість зберігати почуття власної гідності, наполягати на своєму, не притісняючи прав інших людей, конструктивно реагувати на критику, не боятися за певних обставин відмовляти іншим, бути впевненим у собі, спокійним, але водночас і рішучим. Завдяки асертивності поведінка набуває гнучкості, тому її справедливо вважають певною золотою серединою між агресивним і пасивним поведінковими стилями. Для жінок, які прагнуть самоствердження не лише в сім'ї, але й у професійній чи іншій соціальній сфері, асертивність є життєво необхідною рисою, бо успіху, як відомо, досягають лише ті, хто впевнений у собі і вірить, що може його досягти.

Здатність долати гендерні стереотипи у сімейній, професійній чи інших сферах тісно пов'язана із рівнем гендерної компетентності.

Гендерна компетентність – це соціально-психологічна характеристика людини, що дозволяє їй бути ефективною у системі міжстатевої взаємодії. Вона містить: 1) знання про гендерні відносини в суспільстві, гендерну нерівність, чинники й умови, що її викликають; 2) вміння помічати й адекватно аналізувати ситуації гендерної нерівності в різних сферах життєдіяльності; 3) здатність не допускати у своїй поведінці гендерно дискримінаційних практик; 4) здатність вирішувати власні гендерні проблеми [2].

Гендерна компетентність формується завдяки цілеспрямованій діяльності (засобами самонавчання, відвідуванням семінарів, тренінгів і т. д.), унаслідок якої людина стає обізнаною в ситуаціях міжстатевого спілкування і взаємодії. Вона починає помічати й аналізувати гендерні упередження та прояви сексизму як у своїй поведінці, так і в поведінці інших людей. Та найголовніше досягнення гендерно компетентної людини полягає у вмінні протистояти їм та конструктивно розв'язувати конфлікти, що виникають на основі гендерних питань.

Отже, подолання гендерних стереотипів у сфері зайнятості, як і в будь-якій іншій сфері, потребує комплексного підходу і повинно реалізуватись на всіх рівнях життєдіяльності суспільства. При цьому важливо пам'ятати, що очікування змін цих стереотипів із макрорівня – це пасивна позиція. Більш ефективною є позиція суб'єкта

власного життя, при якій людина може впливати на соціальні зміни набагато більше, ніж вона про це думає.

Перспективами дослідження заявленої у статті теми можна вважати наступні: вивчення поширеності різних видів гендерних стереотипів у сфері праці та уявлень працюючих людей щодо цього явища; психологічний супровід подолання гендерних стереотипів на підприємствах, в організація та установах; вивчення індивідуально-психологічних та соціально-психологічних чинників резистентності гендерних стереотипів у свідомості людей тощо.

1. Говорун Т. В. Гендерна стереотипізація та егалітарність: виклики часу. Інститут психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. URL: www.ispp.org.ua/files/1285955758.doc.
2. Словник гендерних термінів / уклад. З. В. Шевченко. URL: <http://a-z-gender.net/ua>.
3. Остапчук О. Гендерне виховання. URL: http://eprints.zu.edu.ua/23724/1/Остапчук_О..PDF.
4. Головка Т. М. Правове забезпечення гендерної рівності в законодавстві України (кримінально-правовий контекст). *Часопис Київського університету права*. 2009. № 3. С. 219–224.
5. Чувашев О. А. Аналітико-правовий аналіз гендерної рівності у трудовому праві. *Вісник Донецького національного університету. Серія: Економіка і право*. 2012. Вип. 2. С. 184–186.
6. Никифорова В. Г., Табанова А. І. Правові та соціально-економічні аспекти регулювання трудових відносин: гендерний аспект. *Economic, social and law aspects of regulate labor relations : collective monograph*. Melbourne, Australia : Thorpe-Bowker, 2016. P. 17–39. URL: <http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/handle/123456789/5585>.
7. Анупрієнко О. Л. Жінка-керівник у державному управлінні: подолання гендерних стереотипів суспільства. URL: http://www.ipiend.gov.ua/uploads/nz/nz_42/anupriienko_zhinka_kerivnyk.pdf.

The article is devoted to the generalization of the achievements of gender psychology in relation to gender stereotypes. It contains explanation of the technology to overcome gender stereotypes in organizations. This technology is based on the integrated approach and also aimed to change the mass consciousness and individual consciousness, reorient it from stereotyped to gender-tolerant. The article also describes the components of technology of overcoming gender stereotypes at the macro level, meso-level, and micro level.

Keywords: *gender stereotypes, gender re-socialization, gender tolerance, subjectivity, gender culture, gender education, gender policy of the state, organizations of sphere of employment, professional activity.*

УДК 159.9: 14

Ольга Радченко

doi: 10.15330/vpufpn.22.38-45

ПОЗИТИВНА ПСИХОТЕРАПІЯ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СВІТОГЛЯД УКРАЇНЦІВ: ФІЛОСОФСЬКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Вплив позитивної психотерапії на світогляд сучасних українців досліджується у цій статті з філософсько-психологічного аспекту. Базові здатності людини любити і знати, мікро- і макроподії, модель балансу, принципи позитивної психотерапії сприяють суб'єктності і розширенню світогляду сучасних українців.

Ключові слова: *позитивна психотерапія, світогляд, філософія психології, базові здатності любити і знати, мікро- і макроподії, модель балансу, принципи позитивної психотерапії.*

Світогляд особистості тісно пов'язаний зі світоглядом мікро- і макроспільнот, до яких вона належить. Світорозуміння, світовідчуття суттєво впливають на якість життя людини і спільноти, тому є в предметному полі досліджень психології і філософії. На думку Г. Дичковської, ідеологія як відображення буття людини і суспільства залежить від онтологічно-екзистенційного самосприйняття колективного суб'єкта, є своєрідним колективним розгортанням архетипічної самості в діяльнісно-практичну площину [3, с. 19].

Загально теоретичний тисячолітній здобуток філософів стає основою і для сучасних психологічних досліджень. Зокрема, філософсько-психологічний (міждисциплінарний) підхід сприяє вирішенню сенсожиттєвих проблем особистості, яка потребує

психологічної допомоги. Чергове зближення в історії розвитку цих двох наук спостерігається у ХХ ст., коли психологія і філософія здобувають все більше сфер ресурсного взаємовпливу, зокрема, і на світоглядному рівні. Сьогодення сприяє такому взаємозв'язку й на міжкультурному, загальнолюдському рівні у пошуку відповідей на стратегічні філософсько-психологічні проблеми. Це відображається і в сучасному українському світогляді, індивідуальному і колективному.

Світоглядні проблеми у психології розглядають провідні вчені. Зокрема, К. Роджерс, А. Маслоу, В. Франкл, Е. Фромм, А. Швейцер, М. Шелер, К.Г. Юнг, К. Ясперс та ін. З-поміж українських науковців, які розробляють цю проблему, варто виокремити у контексті нашого дослідження напрацювання Г. Дичковської [2], О. Донченко [3], З. Карпенко [4], Ю. Романенка [3]. Звісно, безумовною опорою слугують праці засновника методу позитивної психотерапії Носсрата Пезешкіана [5–8]. Метою цієї статті є спроба філософсько-психологічного осмислення впливу позитивної психотерапії на світогляд українців.

Метод позитивної психотерапії створений у співпраці з колегами та описаний Носсратом Пезешкіаном у 1960-х рр. Цей новий конфлікт-центрований гуманістичний метод фокусується на позитивних аспектах конфліктів, ресурсах та здібностях людини, спирається на результати транскультуральних психологічних досліджень. З 1977 р. відбувається активний розвиток методу: Н. Пезешкіан засновує Вісбаденський інститут підготовки психотерапевтів і сімейних терапевтів (WIPF), акредитований державною медичною палатою для післядипломної освіти лікарів в області психотерапії. У 1996 р. метод позитивної психотерапії офіційно визнаний Європейською асоціацією психотерапії (EAP).

Розвиток позитивної психотерапії в Україні започатковується у 1992 р. Тоді син і послідовник засновника цього методу Навид Пезешкіан проводить ознайомчі семінари у Києві, Полтаві, Черкасах. Позитивна психотерапія добре адаптується і поширюється в українському психологічному просторі. У 1999 р. відбувається офіційне визнання методу позитивної психотерапії Українською спілкою психотерапевтів (УСП). Відтоді в Україні активно здійснюються довготривалі сертифіковані програми. Носсрат Пезешкіан відвідує Україну у 2007 р., проводить семінари та супервізії. За даними сайту WAPP (Всесвітньої асоціації психотерапії та кроскультурної психотерапії) на лютий 2019 р. в Україні зареєстровано 12 центрів позитивної психотерапії (5 – у Києві, 4 – в Одесі, 2 – у Черкасах, 1 – в Івано-Франківську) [10]. Відбувається навчання на базис-і майстер-курсах, проводяться наукові, науково-практичні конференції, семінари тощо. Таким чином, українці навчаються основ консультування, психотерапії у методі позитивної психотерапії, здобувають клієнтський досвід, досвід самопомоги. Це сприяє оздоровленню від психотравм, світоглядним змінам як учасників проекту, так і їх оточення.

Насамперед визначимо поняття світогляду. Світогляд є сукупністю знань, переконань, оцінок, поглядів, мотивів, емоцій, почуттів, принципів, які визначають загальне бачення та розуміння, почування особи, світу, особи у світі. Це виражається у життєвій позиції, програмі поведінки, діяльності. Світогляд людини зумовлений особливостями суспільного буття та соціальними умовами. Світогляд властивий кожній особі, незалежно від того, чи є він раціонально усвідомлений [1].

Таку єдність раціонального й ірраціонального у світогляді чудово відображає позиція позитивної психотерапії як ресурсно орієнтованого методу психотерапевтичної допомоги для осіб, пар, сімей. Її можна охарактеризувати як гуманістичну і транскультурну психодинамічну психотерапію, засновану на позитивній концепції людської природи і принципах салютогенезу. Цей метод відкритий для включення інших методів на благо клієнтів, що корисне для консультування. Позитивна психотерапія виходить на

концептуальне розуміння сутності людини, що уможливило її адаптоване використання як методу психологічної допомоги у різних країнах, культурах. Звернімося до розгляду філософсько-психологічних основ позитивної психотерапії для виявлення світоглядного впливу на світогляд українців.

Позитивна психотерапія наголошує **на цілісному баченні життя людини** (холістичному підході), на оптимістичному сприйнятті її природи. Це реалізується застосуванням відповідних складових цього методу: 1) Positum-підхід (позитивний – той, що є в дійсності, реальний, конкретний [10]), що базується на принципі надії щодо конструктивної природи людини, її здатності вирішити власні проблеми; 2) психодинамічний диференційний аналіз змісту конфліктів, що базується на принципі гармонізації актуальних та базових здібностей “Знати” та “Любити”; 3) 5-крокова стратегія психотерапевтичної допомоги на основі принципу консультування; 4) моделі балансу і наслідування; 5) минуле і теперішнє конфліктоцентрованого підходу є основою для майбутнього – особистості з новими можливостями, ідентичністю, ресурсами, взаємодією з власними сенсами. За словами Носсрата Пезешкіана, людина вчиться взаємодіяти зі своїм минулим, осягати своє неповторне минуле як дзеркало теперішнього і майбутнього [5, с. 59]; 6) транскультурне мислення; 7) розгляд людини, її проблеми у контексті значущої соціальної групи, сім’ї, коли члени сім’ї як індивідууми і соціальні фактори як визначальні умови включаються у терапевтичний процес; 8) метатеоретичні, метапрактичні аспекти – змістом позитивної психотерапії є концепція, у межах якої можуть раціонально застосовуватися і взаємно доповнюватися різні методи і спеціальні напрями.

У позитивній психотерапії людина постає як цілісність тілесного і психічного (душевного, духовного). При цьому науково розглядаються питання про взаємовплив соматичних, психічних та духовних феноменів. Дуалізм тіла і душі (психічного) є однією з рис українського менталітету. Загалом позитивна психотерапія сприяє залученням до неї українцям краще зрозуміти себе, власну ідентичність, сутність подій, взаємин, шляхів нормалізації конфліктних ситуацій у балансі 4-х базових сфер людського життя: тілесної, діяльнісної, емоційної, сенсорної.

Позитум-підхід у позитивній психотерапії спирається на **ресурсне уявлення про людину, добру за своєю суттю**. Поєднуються раціональний і ірраціональний шляхи дослідження психіки, тіла на основі надії, виходу на сенси, майбутнє. Метафори, притчі, історії, афоризми, анекдоти, приказки, у яких закладений досвід попередніх поколінь, їхня мудрість, шляхи нормалізації життєвості широко використовуються у роботі з клієнтами. Крос-культурний підхід звертає нашу увагу на досвід інших й інших людей, культур. Те, що є нормою в одній культурі, може вважатись дивацтвом або відхиленням в іншій. Чим ширше, кроскультурніше ми дивитимемося на конфлікт, тим більше шляхів його вирішення побачимо, розширюючи горизонти власних можливостей і прагнень, дозволів і реалізацій.

Позитивна психотерапія насамперед спрямована на розвиток людини, на те, як навчитися самопомозі. В її основі таке розуміння людини та її природи:

1) кожна особа є джерелом, регулятором власних проблем і конфліктів. Ця позиція є особливо цінною у сучасному українському менталітеті, де широко поширена токсична модель взаємин насильник-жертва-рятівник. Позитивна психотерапія дає можливість дослідити джерела виникнення проблеми у житті людини, виявити “бонуси”, породжені цією проблемою. Психотерапевт супроводить клієнта до власного пошуку бажаного рішення і його здійснення. Таким чином, відбувається трансформація свідомості клієнта з позиції об’єктності, поширеного серед українців феномену “нещасної свідомості” (“хтось винен”, “я нічого не можу”, “нічого не вийде”) в опору на власні ресурси, самоцінність, якісні вибори для гармонійної взаємодії з іншими людь-

ми, світом у новому балансі; у прийняття 100% відповідальності за власне життя, перехід у стан творця, суб'єкта. До того ж, розширюються горизонти можливостей, мрій, посилюється мотивація, здійснюються пошуки сенсів.

2) водночас кожен є й носієм здатностей та автором можливостей змін свого життя на краще, бажане. Це відповідає потребам, на які реагує сучасна психотерапія загалом та позитивна зокрема.

3 основні принципи позитивної психотерапії також спонукають українців, які працюють, консультуються у цьому методі, до більш цілісного світогляду. Розглянемо цей вплив детальніше:

1) **принцип надії** – кожна людина може і має шанс змінити свою реальність на краще. Тому основна увага консультанта спрямована на ресурси клієнта, що проявляються в симптомі або конфлікті. Це допомагає людині відчувати свою здатність, силу обрати бажаний вихід з проблемної ситуації, повірити у себе, своє гармонійне життя та прийняти цілковиту відповідальність за своє життя. Надія на успішне вирішення проблеми власними силами з допомогою консультанта, інших людей, Бога, Всесвіту. Завданням психотерапевта, котрий працює в позитум-підході, є допомогти клієнту виявити здатності, знайти ресурси і навчитися на них опиратися.

Надія дає можливість уявити свої прагнення, мрії, вийти на сенси. Це якісно змінює як майбутнє, так і теперішнє людини і спільноти. Якщо звернутися до вчення А. Маслоу, то такі дозволи на майбутнє – це те, що вже є у зародку у теперішньому. Звісно, це початок змін на бажане для особи, до задоволення собою, життям, що теж дуже цінне у сучасній Україні за умов війни і потреби структурних змін у більшості суспільних сфер. Принцип надії пов'язаний з принципом балансу та гармонізації.

2) **принцип балансу та гармонізації** – відповідно до **моделі балансу**, людина живе та розвивається у чотирьох сферах, які прагнуть до природного балансу: 1 – тіло / відчуття; 2 – досягнення / діяльність; 3 – контакти / взаємини; 4 – майбутнє, призначення, сенс життя [10]. Конфлікти, дискомфорт і захворювання виникають саме в тих сферах, де є дисбаланс – дефіцит або компенсація. На основі моделі балансу діагностується наявний рівень наповненості потрібним, бажаним, здоровим або ж його відсутність; напрацьовуються шляхи для гармонізації.

Неспроможність нормально вирішити конфлікт може зумовити втечу у гіпо- чи гіперкомпенсацію: по тілу – психосоматика (симптом, хвороба, наприклад, гіпо- чи гіперфункція певного органу чи системи); діяльність – стресові фактори (лінь або трудоголізм); по емоціях – депресія (надмірна закритість чи надмір спілкування, взаємодії); по сенсах – страхи, фобії (заперечення сенсів / втеча у світ ілюзій, “порожніх мрій”). Метод позитивної психотерапії шукає корінь проблеми, щоб отримати ресурс і вийти на нього; змінити світоглядну похибку, помилку, спрямуватися до свого справжнього “Хочу” у житті. За словами Н. Пезешкіана, якщо тобі потрібна допомога, подивися – у тебе вона є: це твої дві руки.

3) **принцип консультування та самопомоги**: першочерговим завданням позитивної психотерапії є навчити людину вирішувати цю та інші свої проблеми і бути до них повсякчас готовими як до однієї з даностей життя. Найбільші заборони, страхи приховують значні ресурси зростання людини: “Де найбільше “ні”, там найбільше “так”.

Людина за своєю природою володіє 2-ма вродженими здатностями (Носсрат Пезешкіан) – любити і пізнавати:

1) **здатність любити (емоційність, первинна)** – це **здатність людини любити і бути любимою**. Обидва компоненти однаково важливі – здатність активно встановлювати, розвивати емоційні взаємини (любити) і здатність приймати і підтримувати емоційні взаємини (бути любимим). Здатність до любові різниться у своїх проявах, за-

лежно від того, на кого вона спрямована. Це здатність емоційно-почуттєвої сфери та сфери сенсів. У своєму розвитку здатність любити розгортається у первинні актуальні здібності, такі як: любов / прийняття, віра / сенс / релігія, час, довіра, терплячість, тактичність, надія, ніжність, сексуальність, наслідування, єдність, сумнів, впевненість / асертивність;

2) **здатність пізнавати (когнітивність, вторинна) – здатність учитися і учити** – це здатність логічного, раціонального осмислення дійсності, що розвивається на основі знань. Кожна особа намагається пізнати внутрішні зв'язки дійсності за допомогою розуму. Цікавиться, хто вона така, звідки, для чого – це питання базової людської потреби. Здатність людини ставити такі питання і шукати відповіді на них є проявом когнітивності. Зі здібностей до пізнання розвиваються вторинні здібності: акуратність (щодо зовнішніх речей), охайність (щодо свого тіла), бережливість, пунктуальність, надійність, ввічливість, справедливість, вірність, послух, старання, точність, добросовісність, цілеспрямованість.

Ці 2 здатності складають сутність кожної людини. Людина від народження має всі здатності, які потрібно розвинути. Йдеться насамперед про розкриття вже закладеного потенціалу, а не наповнення ззовні. Зовнішній світ лише надає умови та інструменти самопізнання і саморозкриття.

Первинні і вторинні здатності у позитивній психотерапії позначаються як актуальні здібності, вони функціонально взаємопов'язані: відповідний розвиток однієї з них підтримує і полегшує розвиток іншої. Усі інші здібності можуть розвинути з цих 2 базових чи розглядатися як прояви їх різних комбінацій і застосовуватися до різноманітних життєвих ситуацій. Здатність до пізнання і любові відкривають кожній людині величезні можливості. Це властива кожній людині особлива схильність, що потребує її актуалізації і диференціації. Залежно від потреб і можливостей організму, навколишнього середовища (виховання, освіта, культура, релігія, наука тощо) ці базові здатності диференціюються в унікальну структуру рис особистості, які формують характер й індивідуальність. На думку Н. Пезешкіана, наука ближча до когнітивності, релігія – до емоційності. Релігія претендує на те, щоб давати сенс, передбачаючи обов'язковість. Наука спрямовується на віднаходження сенсу. Релігія спонукає людину бути вірною і чесною, психологія ж досліджує, чому хтось вірний чи невірний, чесний чи нечесний, як це відображається на житті людини і її партнера тощо [5].

Ця концепція про дві вроджені здатності – любити і пізнавати – співзвучна українському менталітету, схильному до емоційного сприйняття світу і пошуку відповідей про сенси, належне і щасливе життя [3, с. 207–254]. Сучасним українцям корисно і цікаво долучитися до кроскультурності, привнесеної позитивною психотерапією для: по-перше, нормалізації, відновлення самоцінності та цінності своєї любимої і люблячої людини, цінності почуттів, любові як такої у відповідальному партнерстві, унікальному для кожної пари [6; 9]. По-друге, посилення когнітивної сфери, яка у сучасному світі надзвичайно важлива, насамперед, у професійній реалізації.

Ресурсний аспект впливу позитивної психотерапії на зцілення світогляду українців виявляється і крізь призму функцій актуальних здібностей цього методу. Розглянемо детальніше найбільш суттєві з-поміж них:

1. *Світоглядна* – розширення стандартних світоглядних уявлень, виборів певного суспільства чи людини. Поведінка людини, міжособистісні та внутрішні, психічні конфлікти, що виходять за межі прийнятних у певному суспільстві, можуть бути описані в термінах актуальних здібностей як варіант бажаного вирішення проблеми, поза осудом і несхваленням.

Варто зазначити, що розширенню стандартних світоглядних виборів сучасних українців сприяє і можливість долучитися до інших культур (міграція, навчання, робота

за кордоном, мандри, інтернет-ресурси). Це зменшує догматичність українського суспільства і робить його більше сприйнятливим до ресурсних змін.

2. *Функція соціалізації* – формування світоглядних знань, досвіду в процесі соціалізації, визначення соціумом певного нормативного рівня розвитку певних актуальних здібностей. Наприклад, для індустріального суспільства характерне нехтування первинними здібностями і надмірне акцентування на когнітивних здібностях: щоб бути прийнятим у цьому суспільстві, людина повинна відповідати його когнітивним вимогам. Сучасний український світогляд теж має дисбаланс між здібностями любити і знати. Система освіти, соціальна реалізація потребують насамперед когнітивності. При цьому потреба давати і отримувати любов відокремлюється у сферу індивідуального, менш значущого. Це відображається, з-поміж іншого, й у зниженні рівня народжуваності (як загальній тенденції старіння і вимирання населення ряду європейських країн), кількості і якості шлюбів, партнерських жіночо-чоловічих взаємин. Позитивна психотерапія досліджує стан здібностей у сфері любити і знати для їх нормалізації, відновлення і реалізації як цінності, збалансованості раціонального і почуттєвого, що сприяє психічному зціленню.

Батьки, родичі, значущі дорослі є зразком наслідування для молодших. Здебільшого дозвіл на психологічну допомогу в українському соціумі мають жінки, багато з яких є дружинами, мамами. Психологічна діагностика, корекція, знання, вміння, досвід самопомоги сприяють оздоровленню психіки, тіла самої жінки, також впливають насамперед на сімейну, іноді навіть родинну систему. Збалансування актуальних здібностей є корисним для дорослих, які набувають ресурсів психотерапевтичної допомоги, самопомоги, і для їх близьких.

У деяких випадках для досягнення мети людині здається доцільним скопіювати, зобразити ті бажані актуальні здібності, які потребують дозволу і можливості проявитися. Наприклад, вихід з відмови від діяльності (ліні, апатії) починати з визнання і прийняття ситуації (що є по факту), усвідомлення користі від такої реакції, віднайдення власного “хочу” і поступового руху до діяльності “для душі”, сковородинівської “сродної праці”.

3. *Ціннісно-аксіологічна* – утвердження світоглядних цінностей, пріоритетів. Сфера сенсів, мрій як одна з 4-х у моделі балансу дозволяє людині виявити власні ресурси у зв'язку з вищою силою, спрямуватися у майбутнє. Для віруючих українців це опора на Бога. Уявлення про сутність і прояв цієї сили можуть бути різними: Всесвіт, Логос, Вищий Розум тощо. Для людей з матеріалістичною парадигмою – сила колективної підтримки чи ін. Йдеться про вихід з позиції егоїзму на кшталт “Я можу все”, доєднання до субстанції або сили, яка підтримає і допоможе наповнити сферу сенсів: як дозвіл жити у здоров'ї, успіху, достатку, любові, реалізації задумів, мрій.

4. *Конфліктологічна* – пошук більш адекватних психічних настанов у виході з конфліктів. Коли надмірний прояв або відсутність актуальних здібностей викликає стан афекту, вони стають перепорою у вирішенні конфліктних ситуацій. Завдання психотерапевта – виявити розбіжності у спілкуванні, діяльності, прояснити можливість прийняття чужої або корекції власної чи пошук бажаної спільної реалізації актуальної здібності.

Сучасні українці долучаються до процесу отримання психологічної, психотерапевтичної допомоги, навчання самопомозі при стресах і психотравмах. При цьому важливо знати про вплив мікро- і макротравм та способи взаємодії з ними.

За Н. Пезешкіаном, життєві події і мікротравми поєднуються в особистості людини на таких рівнях (запитання про 10 ключових подій крайніх 5-ти років): 1 – фізичному; 2 – соціальному; 3 – духовному. Це поєднання зовнішніх переважань і особистісно детермінованих можливостей і здібностей для переробки цього напруження виражається актуальним конфліктом.

Американська дослідницька група Holmes and Rahe, 1967; Rahe, 1969 р. опитала репрезентативну вибірку людей у США, Швеції, Нідерландах, Японії з питанням: “Які життєві події вони вважають найважчими?” У різних культурах, країнах оцінки практично співпали, розташувалися орієнтовно так [5, с. 36].

№	Подія	Оцінка значущості, максимум 100
1	Смерть дружини, чоловіка	100
2	Розлучення	73
3	Розлука подружжя	65
4	Тюремне ув'язнення	63
5	Смерть одного з близьких родичів	63
6	Травма, хвороба	53
7	Весілля	50
8	Звільнення з роботи	47
9	Усиновлення дитини	45
10	Вихід на пенсію	45
	
38	Зміна ритму сну/ бадьорості	16
39	Зміна складу сім'ї	15
40	Зміна звичок у їжі	15
41	Канікули	13
42	Різдво	12
43	Незначні порушення закону	11

Макроподія – несподіване сильне навантаження, коли психіка людини не має досвіду вирішення такої чи подібної проблеми, що може спричинити психічну травму. Наприклад, перша смерть близької людини є дуже травмуючою. Надалі психіка вже має адаптивні механізми, тому подальші смерті близьких сприймаються не як психотравма, а як стрес (різної інтенсивності).

Мікроподії мають ефект накопичення, снігової лавини. Українська народна мудрість каже, що крапля камінь точить. Своєчасно не пропрацьовані, вони досягають ефекту макротравми у піковій точці. Проте, оскільки підготовчий період до загострення був тривалим, людина зазвичай легше перепрацьовує цей конфлікт. І макро-, і накопичувані мікротравми потребують уваги, за потреби – супроводу спеціаліста для відновлення психічного здоров'я, доброго самопочуття людей.

Підсумовуючи, зазначимо, що позитивна психотерапія з 1992 року поширюється в Україні і впливає на нормалізацію світогляду українців. Цей вплив з філософсько-психологічної позиції виявляється насамперед у двох ключових моментах:

1 – підвищення самооцінки, самоцінності; покращення рівня обізнаності, досвіду щодо психічного і фізичного здоров'я, потенціалу особи: від усвідомлення та прийняття позитуму (профілактики, діагностики, виходу з конфлікту) до переходу у власну відповідальність за своє життя у здоров'ї, успішній діяльності, збалансованості здатностей любити і знати, прагненні до бажаного, потрібного, сенсів і мрій;

2 – розширення світоглядної багатоманітності, ресурсних дозволів, можливостей, виборів, горизонтів; спрямуванні до зростання якості життя у новому балансі.

1. Діденко В., Табачковський В. Світогляд. *Філософський енциклопедичний словник* / В. І. Шинкарук (голова редколегії) та ін.; Л. В. Озадовська, Н. П. Поліщук (наукові редактори). Київ: Абрис, 2002. С. 569.
2. Дичковська Г. О. Аналіз політичних ідеологій крізь призму концепції позитивної психотерапії. *Життя, конфлікти і любов у транскультурному світі*: збірник матеріалів ІХ науково-практичної конференції з позитивної психотерапії Н. Пезешкіана (м. Одеса, 2–4 червня 2017 р.). Одеса, 2017. С. 13–20.
3. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (глибинні регулятиви психополітичного повсякдення): монографія. Київ: Либідь, 2001. 334 с.
4. Карпенко З. С. Аксиологічна психологія особистості. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. С. 326–375.
5. Пезешкіан Н. Психосоматика и позитивная психотерапия. Москва: Медицина, 1996. 463 с.
6. Пезешкіан Н. 33 и 1 способ партнерства. Москва, 2005. 288 с.
7. Пезешкіан Н. Психотерапия повседневной жизни. Тренинг воспитания партнерства и самопомощи. Москва: Медицина, 1995.
8. Носсрат Пезешкіан, Навид Пезешкіан. Как позитивно преодолевать усталость и перенапряжение. Черкасси: Брама-Украина. 2013. 192 с.
9. Радченко О. Зміна світоглядних настанов у методі позитивної психотерапії. *Життя, конфлікти і любов у транскультурному світі*: збірник матеріалів ІХ науково-практичної конференції з позитивної психотерапії Н. Пезешкіана (м. Одеса, 2–4 червня 2017 р.). Одеса, 2017. С. 173–176.
10. URL: <http://www.positum.org>.

The influence of positive psychotherapy on the worldview of contemporary Ukrainians is explored in this article on the philosophical and psychological aspect. The basic capacities of loving and knowing, micro- and macro events, the model of balance, principles of positive psychotherapy contribute to the subjectivity and expansion of the worldview of contemporary Ukrainians.

Keywords: *positive psychotherapy, worldview, philosophy of psychology, basic capacities of loving and knowing, micro- and macro events, model of balance, principles of positive psychotherapy.*

УДК 159: 364.2

Любомира Пілецька, Олена Смирнова

doi: 10.15330/vpufpn.22.45-51

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ВПЛИВУ ОБІЙМІВ НА ЕМОЦІЙНУ СФЕРУ ЛЮДИНИ

у статті досліджується проблема ролі невербального спілкування в міжособистісній комунікації. Зазначається, що тактильне спілкування, викликає полярні відчуття від близькості і прийняття до дискомфорту від втручання в особисту зону. Емпірично вивчено на різних вікових категоріях роль і значення впливу обіймів на емоційну сферу людини. Наголошується, що при входженні в тактильний контакт слід дотримуватися особистих кордонів і правил асертивності поведінки. При цьому не слід нехтувати значенням соціально-культурного середовища, яке впливає на позицію домінування або підпорядкування в невербальних контактах.

Ключові слова: *невербальне спілкування, тактильні контакти, обійми, полярність соціально-психологічної перцепції.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільства суттєво зростає потреба у соціально компетентній, соціально активній особистості, яка здатна ефективно функціонувати у сучасних умовах та адекватно взаємодіяти в міжособистісних відносинах. Засоби масової інформації, численні тренінги пропагують відкритість до контактів, швидкі способи зняття психологічної напруги. І часто невербальним засобам спілкування не приділяється значна увага. Проте, у процесі взаємодії людей до 80% комунікацій здійснюється за рахунок невербальних засобів: візуальних, акустичних, тактильних, проксемічних та ольфакторних. І часто людина, підпадаючи під вплив соціальних норм та стереотипів, зовсім не задумується над відчуттями, які спричиняють тактильні контакти з малознайомими, неприємними людьми, родичами і т. ін.

Тому з точки зору соціальної психології важливим є дослідити вплив тактильних контактів на емоційну сферу людини.

Мета статті – проаналізувати соціально-психологічний вплив обіймів на емоційну сферу людини.

Аналіз основних публікацій. Детальне вивчення методів невербального спілкування розпочалося лише наприкінці минулого століття. У 1970 році після публікації праці Джуліуса Фаста, в якій він зробив аналіз робіт учених-біхевіористів у галузі невербального спілкування, про його існування дізналася широка публіка. Деякі вчені зробили висновок, що людське спілкування на 55–65% є невербальним. Як вважає Альберт Мехрабян, спілкування тільки на 7% є вербальним (слова і фрази), на 38% – вокальним (інтонація, тон голосу, інші звуки), а більшість інформації передається невербально. Успіх будь-якого контакту в значній мірі залежить від уміння встановлювати довірливий контакт зі співбесідником, а такий контакт залежить не стільки від того, що людина говорить а і те, як себе поводить. Саме тому особливу увагу слід звертати на манеру, позу і міміку співбесідника, а також на жести і дотики [1]. Погоджуємось з думкою дослідників, що ці засоби відіграють велику допоміжну роль у спілкуванні. Крім того, що вони здатні підсилювати або послаблювати мовленнєвий вплив на співрозмовника, вони також допомагають виявити щирі наміри учасників спілкування.

При інтерпретації невербальних засобів можемо спостерігати деяку полярність. Так, зокрема, обійми мають позитивне і негативне значення. Дослідження доводять, що правильні глибокі обійми, коли серця двох людей немов торкаються один одного, приносять неабияку користь. Обійми, як і сміх, ефективні під час лікування різних недуг, а також допомагають позбутись депресії та стресу. Обійми допомагають вивільненню гормону окситоцину в організмі, а він, як відомо, впливає на зниження частоти серцевих скорочень, зменшує створення гормонів стресу (кортизолу та норадреналіну), має аналгетичний ефект, тобто знижує інтенсивність болю. До того ж зміцнюються стінки судин. Відповідно, часті обійми допоможуть впоратись зі стресовими ситуаціями у буденному житті. Обійми допомагають просто розслабитись та відчути спокій. Окситоцин у свою чергу допомагає у виробництві дофаміну та серотоніну, які мають дещо заспокійливу дію. Важливо також зазначити, що просто будь-які обійми не будуть мати такої позитивної дії на організм. Щоб дійсно збільшити рівень окситоцину в крові, обійматись варто з почуттям, любов'ю, пристрастю, віддаючись цьому тілесному виду контакту всім серцем.

Проте, незважаючи на користь та потребу людей у тактильному контакті, 23% респондентів різної вікової категорії не дуже захоплюються обіймами, оскільки відчувають дискомфорт та негативні емоційні реакції. Саме емоції слугують засобом регуляції стосунків організму з середовищем, виконують функцію оцінки соціального та особистісного смислу дій людини. Те, що хвилює особистість, викликає емоційний відгук, є “ключем” до її свідомого та несвідомого. При цьому він може мати як позитивний так і негативний характер. Соціальний зміст емоцій проявляється за допомогою виразних рухів: міміки, пантоміміки, жестів, дій в тому числі обійми. Події, які сприяють задоволенню потреб викликають позитивні емоції та почуття, ті, що не мають стосунку до потреби індивіда чи перешкоджають – залишають його байдужим або навіть викликають негативні емоції [5].

Для респондентів притаманне наслідування, оскільки 20% обіймають ровесників, бо “так тепер прийнято”. Вони, як і інші соціально-психологічні явища, стають змістом та формою спілкування, міжособистісних відносин і взаємодії у групі, колективі, навіть суспільстві. Тільки уже в дорослому віці людина краще прислухається до себе та використовує ті засоби невербального спілкування, які приносять емоційне за-

доволення. Зазвичай люди не підозрюють про те, що тактильні контакти використовують як один зі способів маніпуляції. Вони свідомо не хочуть вірити і замислюватись над тим, що їх обіймають з корисливою метою.

Викладення основних результатів дослідження.

Нами було проведено емпіричне дослідження полярності обіймів серед підлітків, молоді та дорослих людей м. Івано-Франківська. Кількість респондентів 183, серед них: осіб чоловічої статі – 91 особа, жіночої – 92 особи; вікова категорія: 11–15 років, 16–19 років, 35–45 років.

Проаналізувавши результати тестування та анкетування можна стверджувати, що рівень асертивності респондентів мало впливає на бажання відстоювання своїх кордонів. Також відстежується різниця між рівнем впевненості у підлітків та молоді юнацького віку. Більшість учасників дослідження готові перетерпіти власний дискомфорт, тільки щоб не образити співрозмовника або зберегти необхідні стосунки. Також встановлено, що потреба в обіймах або про готовність про це заявляти зростає з дорослішанням. Респонденти 16–19 років показали найбільший відсоток позитивного ставлення до тактильного контакту. Причиною є формування особистості, стабільність психологічних кордонів та пошук близьких людей. Для респондентів 11–15 років характерна значно нижча потреба у обіймах. Особливо це відстежується у хлопців. Для них обійми це прояв емоційної слабкості та інфантильності.

Характер спілкування, його стратегія, стиль, тональність великою мірою залежать від вікового та гендерного (соціально-статевого) статусу учасників спілкування. Чоловіки переважно формулюють свої пропозиції прямо, у міркуваннях категоричніші, у дискусіях частіше акцентують на власній позиції, виокремлюють своє “Я”. Жінки ж більш соціально зорієнтовані, актуалізують “МИ” у в налагодженні професійних ділових контактів, віддають перевагу партнерській, рівноправній комунікації, намагаються скоротити дистанцію між собою і партнером.

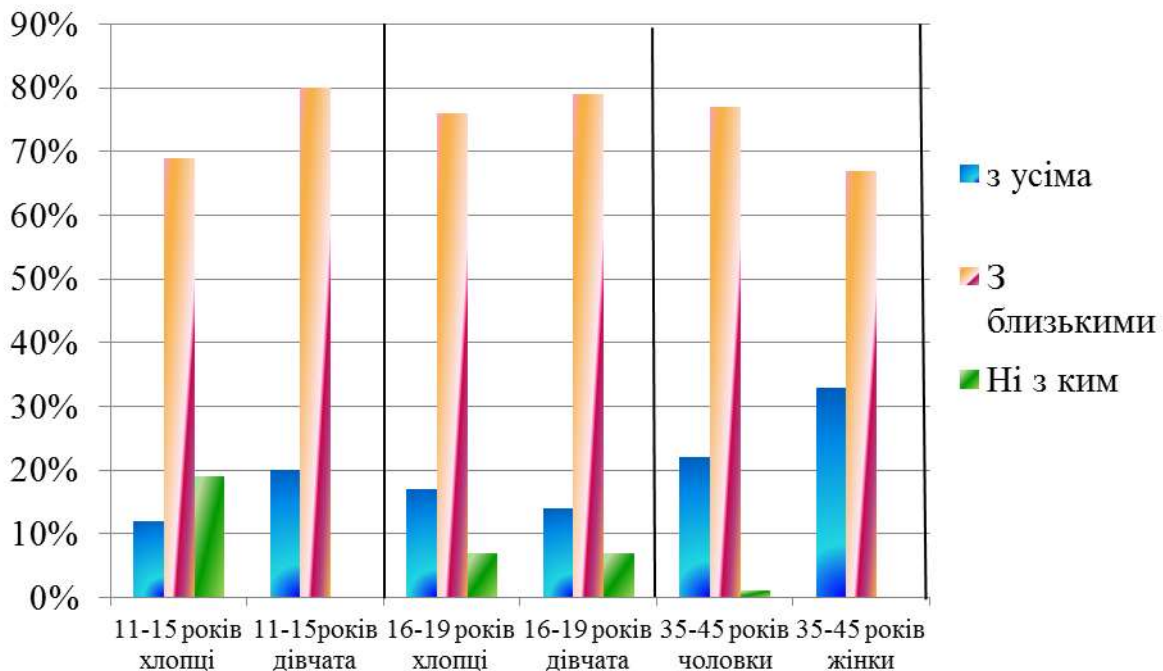
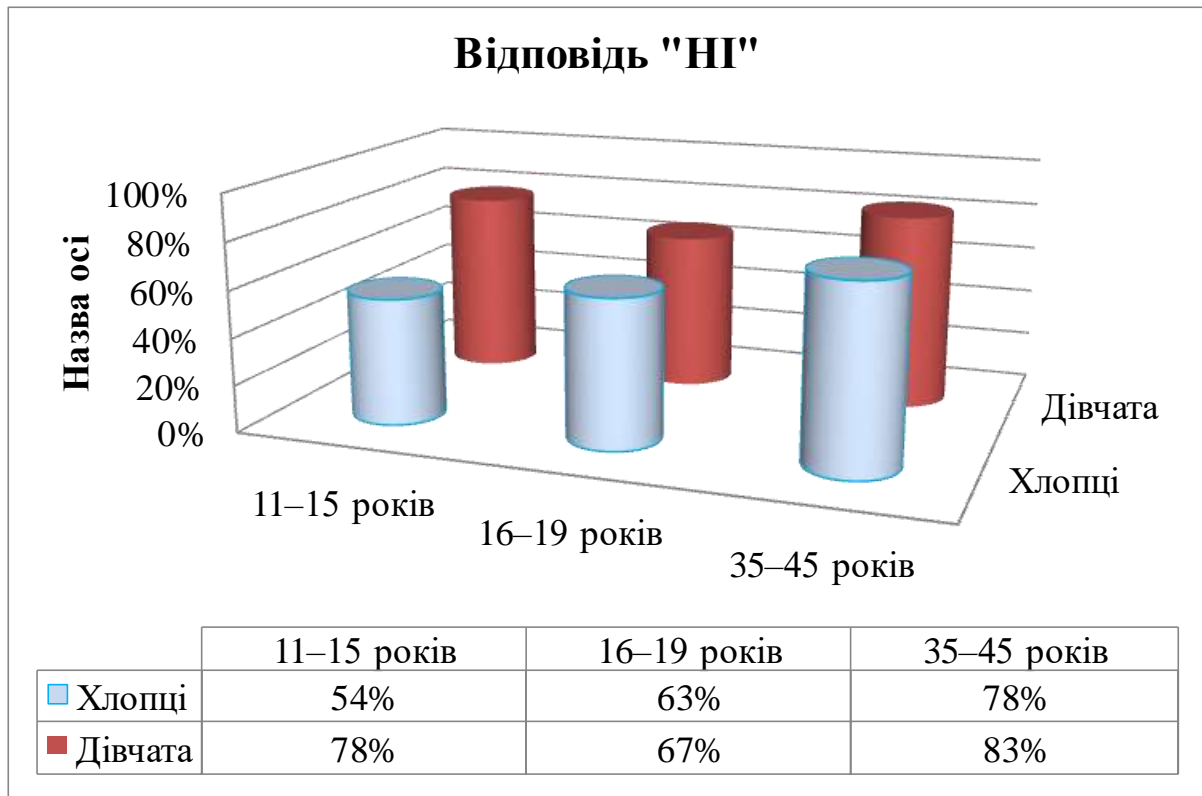

Рис. 1. Аналіз відповідей на запитання анкети: “З ким Ти готовий обійнятися?”

Не скажу про це...

- ... щоб не образити людину,
- ... не зручно про це говорити,
- ... недостатньо сміливий.

Рис. 2. Аналіз запитання: “Чи можеш Ти сказати людині про те, що її обійми тобі неприємні? Чому?”

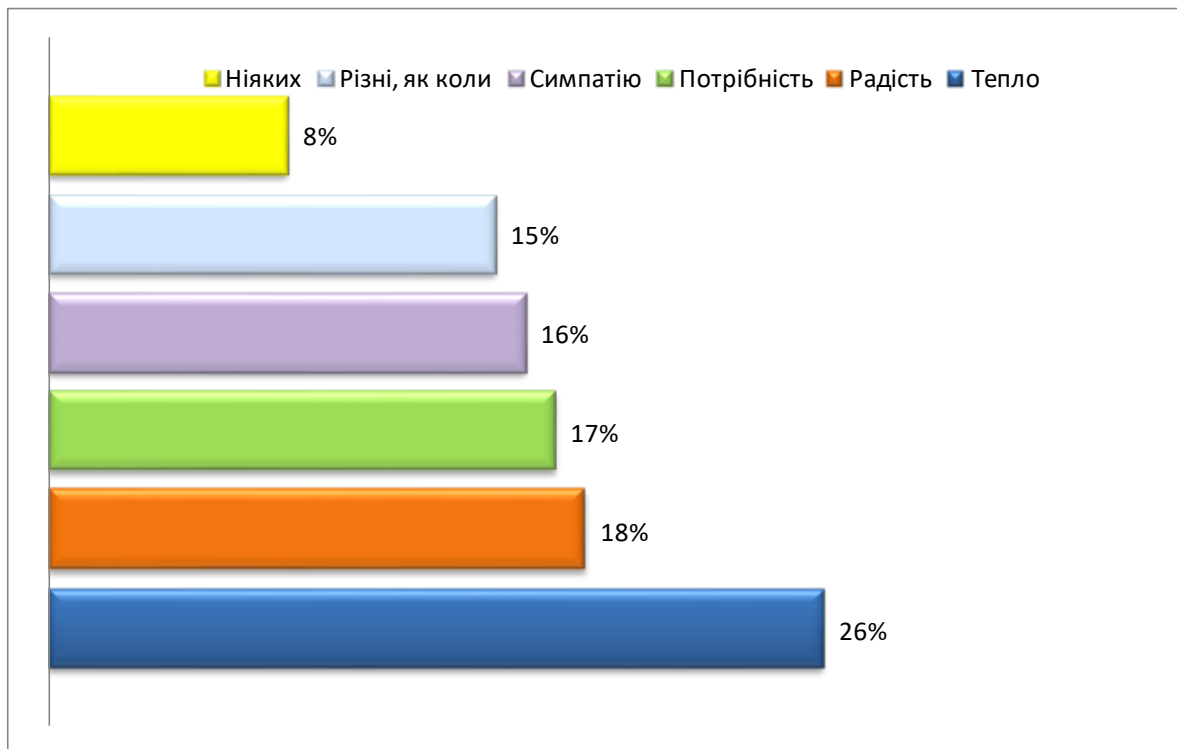

Рис. 3. Аналіз запитання: “Які відчуття дають тобі обійми?”

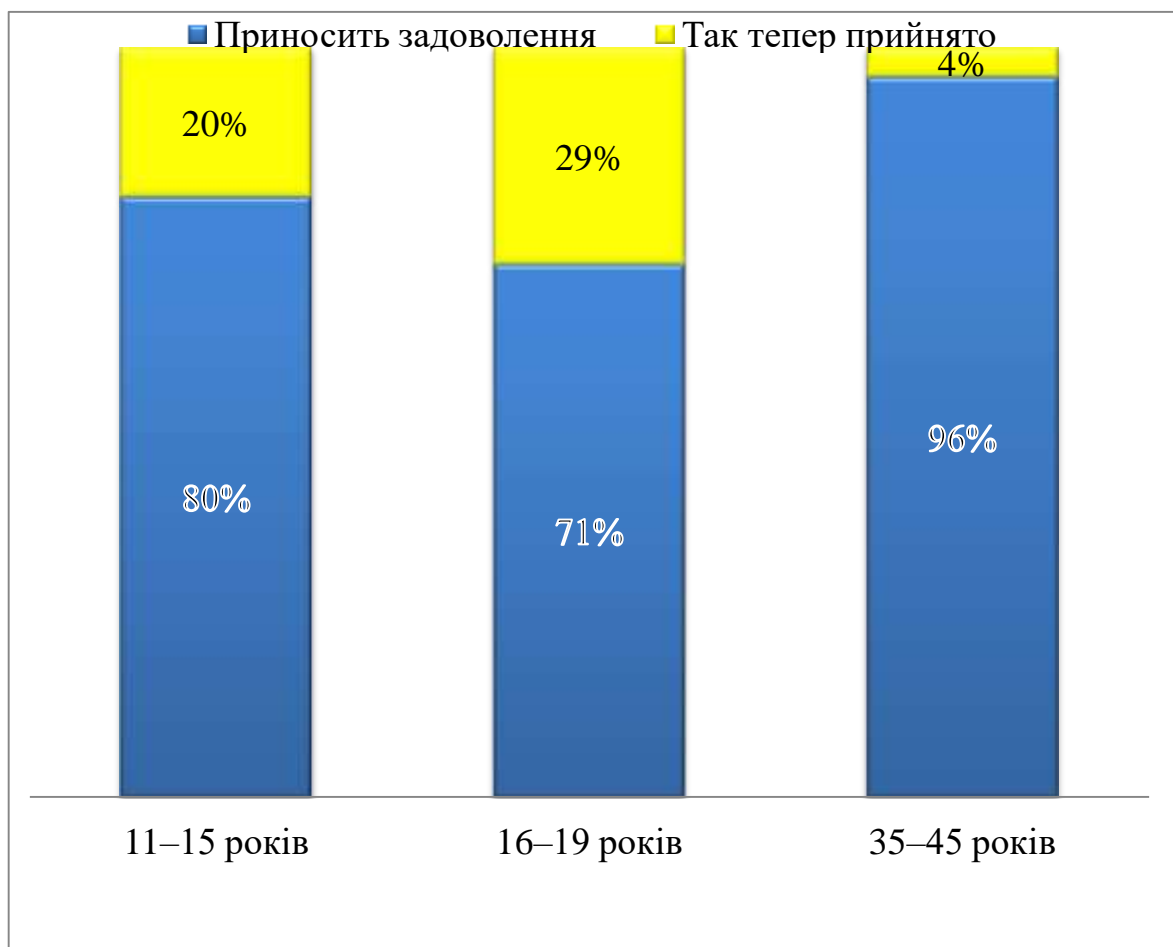
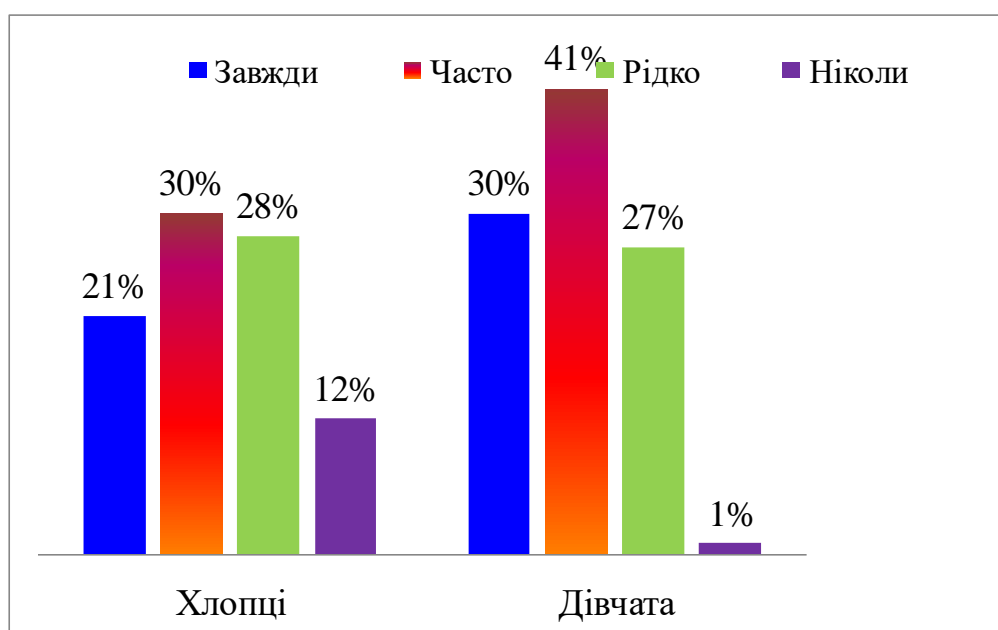
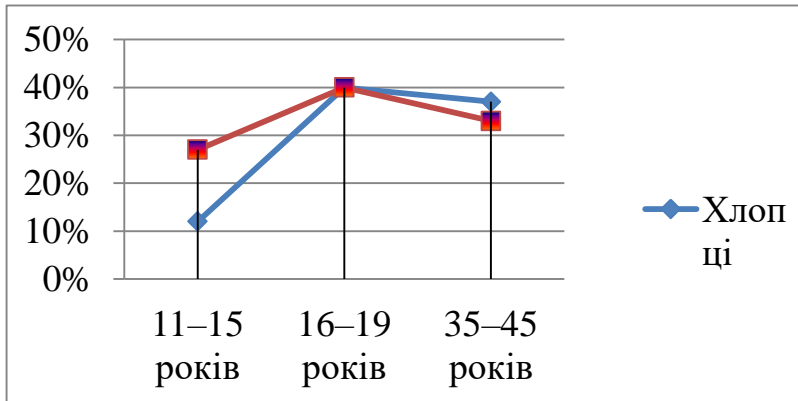

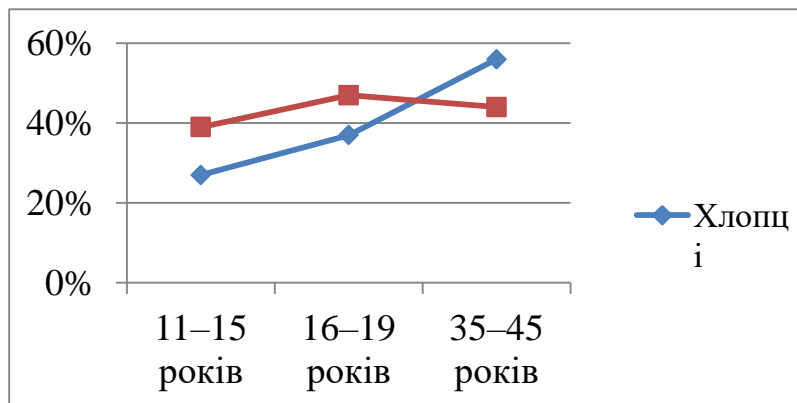
Рис. 4. Аналіз запитання: “Обіймаєш людей, тому що...”

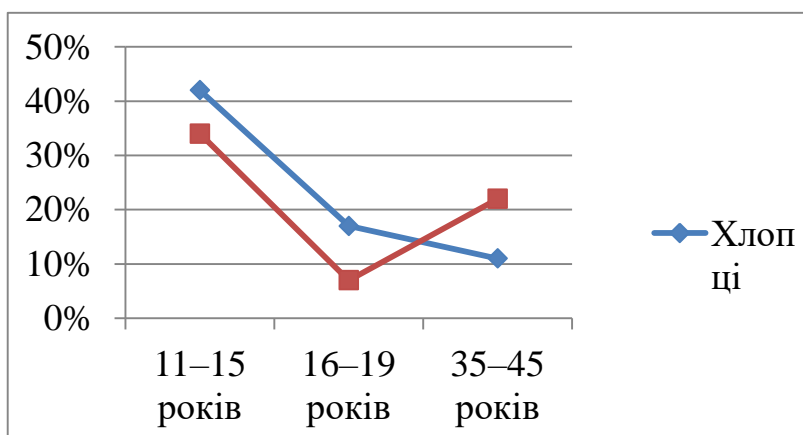
Відповідь: “Завжди”

Відповідь: **“Часто”**

Відповідь: **“Рідко”**

Відповідь: **“Ніколи”**

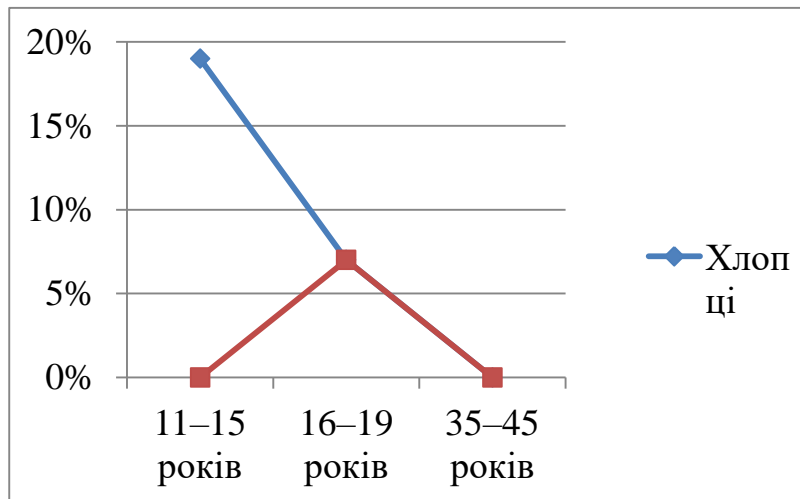

Рис. 5. Аналіз запитання: “Як часто тобі хочеться, щоб тебе обіймали?”

Проаналізувавши результати дослідження вдалось виявити наступне: обійми викликають у людей як негативні, так і позитивні емоції; обійми допомагають позбутись стресу, відчутти себе потрібними та любимими і є корисними для здоров'я; обійми – це втручання у особисту зону комфорту особистості; більшість людей готові впускати у особисту зону для обіймів лише емоційно близьких людей; є люди, які не мають потреби в обіймах; хлопці-підлітки менше хочуть обійматися та наполегливіше будуть відстоювати свої кордони; майже усі люди в багатьох випадках свідомо піддаються маніпуляції за допомогою обіймів; під час обіймів людині важче відмовляти, заперечувати чи відстоювати свою точку зору.

Висновки. Таким чином, емпіричне дослідження впливу обіймів на емоційну сферу людини показало існування полярності у сприйнятті вказаного тактильного контакту. Важливу роль при цьому відіграє дотримання особистих кордонів і навички асертивної поведінки особистості.

1. Джулиус Фаст. Язык Тела. Азбука человеческого поведения. URL: <https://mybook.ru/author/dzhulius-fast/yazyk-tela-azbuka-chelovecheskogo-povedeniya/reader>.
2. Здоровенко В. В. Культура ділового спілкування: навч. посіб. Дрогобич : НВЦ “Каменярь”, 2002. 147 с.
3. Карнегі Д. Як завойовувати друзів та впливати на людей. Харків, 2005. 560 с.
4. Мерзлякова О. Л. Як не потрапити на гачок маніпулятора: програма занять для молоді. Київ : Шк. світ, 2010. 128 с.
5. М'ясоїд П. А. Загальна психологія : навч. посіб. Київ : Вища шк., 2001. 487 с.
6. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : підручник : у 2 кн. Кн 1 : Соціальна психологія особистості і спілкування. Київ : Либідь, 2004. 576 с.
7. Савчин М. В. Педагогічна психологія : навч. посіб. Дрогобич, 1998. 142 с.

The article raises the problem of the role of nonverbal communication in interpersonal communication. It is noted that tactile communication causes polar sensations from intimacy and acceptance of discomfort from interfering with the personal zone. Empirically studied in different age categories the role and significance of the influence of the embrace on the emotional sphere of a person. It is noted that when entering into tactile contact, one should observe personal boundaries and rules of assertiveness of behavior. At the same time, one should not neglect the influence of the socio-cultural environment, which influences the position of dominance or subordination in non-verbal contacts.

Keywords: nonverbal communication, tactile contacts, hugs, polarity of social and psychological perception.

УДК 316.61-053.4-056.26
doi: 10.15330//vpu.fpn.22.52-58

Лариса Черних

ДОЦІЛЬНІСТЬ СКЛАДОВИХ МОДЕЛІ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТОВАНОСТІ СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ

У статті розкрито особливості соціальної адаптованості дітей старшого дошкільного віку з порушенням зору, слуху, мовлення. Висвітлено основні складові створеної моделі соціальної адаптованості старших дошкільників з особливими потребами. Проведено факторизацію її складових та доведено доцільність створення моделі соціальної адаптованості старших дошкільників з особливими потребами.

Ключові слова: соціальна адаптованість, факторний аналіз, складові соціальної адаптованості, старші дошкільники з особливими потребами, модель соціальної адаптованості.

Постановка проблеми. У зв'язку зі зростанням в останні десятиліття кількості дітей з проблемами у розвитку особливої значущості набуває їх соціальна адаптованість у суспільстві. Виходячи зі специфіки розвитку дітей даної категорії в соціальній психології склалася традиція комплексного їх вивчення для створення умов для успішної адаптації в суспільстві.

Зазначимо, що соціальна адаптація дітей дошкільного віку – це активний процес засвоєння дитиною соціального досвіду в процесі діяльності і спілкування. Тому своєчасне задоволення потреби в спілкуванні дозволить прискорити адаптаційні процеси. На ефективність соціальної адаптації впливає і спілкування дитини з вихователем, однолітками та батьками [1].

Основні закономірності психічного розвитку дітей з різними порушеннями зору, слуху та мовлення (якщо немає органічних уражень мозку) такі ж, що і у дитини без порушень. У дошкільників з особливими потребами спостерігаються ті ж вікові етапи та етапи психічного розвитку. Але в той же час в адаптації дітей з порушеннями зору, слуху та мовлення спостерігаються деякі особливості, у зв'язку з якими методи і техніки соціального і психологічного впливу інші. Вони спрямовані, насамперед, на усунення перешкод, викликаних сенсорним або мовленнєвим порушенням, які перешкоджають соціальній адаптації в навколишньому соціумі. Саме тому створення моделі соціальної адаптованості старших дошкільників з особливими потребами для полегшення її формування є нагальною необхідністю.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Системно-структурний та комплексний підхід до вивчення адаптації дошкільників з порушенням зору, слуху та мовлення припускає комплексну оцінку адаптованості з урахуванням складної взаємодії біологічних, соціальних і аномальних чинників на всіх рівнях функціональної організації дитини: психофізіологічному, психологічному, особистісному, соціально-психологічному, соціальному. Очевидно, що тільки при наявності високих оцінок за зовнішнім і внутрішнім критерієм на всіх рівнях можна говорити про оптимальний варіант адаптації та комплексної адаптації [3].

Адаптованість дошкільників з обмеженими можливостями розвитку в соціокультурному просторі нерозривно пов'язана з залученням дитини до найважливіших сфер людської діяльності і культури праці, знань, моралі, мистецтва [4].

У дошкільний період дитина з особливими потребами набуває свій соціальний досвід, успішність якого залежить від перебування її в дошкільному навчальному закладі. У психологічній практиці важливе значення має врахування особливостей адаптованості дитини з сенсорними та мовленнєвими порушеннями до нових умов життя і діяльності при вступі в громадські навчально-виховні заклади, при входженні у новий колектив [2].

У дітей з проблемами в розвитку мовлення (це ж стосується і проблем із зоровим та слуховим сприйняттям), через дефекти розвитку утруднена взаємодія з соціаль-

ним середовищем, знижена здатність адекватного реагування на зміни, що відбуваються, ускладнюються вимоги. Діти відчують значні труднощі у досягненні своїх цілей в рамках існуючих норм, правил, що може викликати неадекватну реакцію і призвести до відхилень у поведінці [5, с. 4].

Соціальна адаптованість дітей дошкільного віку з особливими потребами залежить від багатьох чинників, основні з яких – психічне та фізичне здоров'я. Сутність соціальної адаптованості цих дітей зводиться до формування особистісних якостей (цінностей, моральності, високого рівня культури, соціально значущих рис характеру, культури спілкування, засвоєння стереотипів поведінки, діючих соціальних норм, звичаїв, інтересів, високого рівня розвитку комунікативної, емоційно-вольової, мотиваційно-потребової сфери), адекватних ситуації поведінкових проявів у грі, трудовій діяльності, навчанні; грамотного медичного та психолого-педагогічного супроводу дитини; розвитку компенсаторних можливостей, пов'язаних з порушенням зору; запобігання психотравмуючих ситуацій тощо. Тому потрібно створити таку модель соціальної адаптованості старших дошкільників з особливими потребами, на яку можна спиратися як на еталонну у формуванні цього важливого феномену.

Постановка завдання – довести доцільність створеної моделі соціальної адаптованості старших дошкільників з особливими потребами.

Виклад основного матеріалу дослідження. Створюючи модель соціальної адаптованості старших дошкільників з особливими потребами, ми виходимо з функціонування організму дитини як біологічної істоти, розглядаючи її як гомеостатичну підсистему, і як соціальної особистості, з урахуванням соціальних зв'язків, особистісних особливостей, соціально-психологічних утворень – як гетеростатичну підсистему. У створенні моделі соціальної адаптованості використовувався макро- і мікропідхід, а також взаємозв'язок внутрішніх та зовнішніх чинників, які забезпечують стійкість функціонування соціальної адаптованості і особистості загалом в рамках системного підходу.

Реалізація системного підходу до вивчення соціальної адаптованості старших дошкільників з особливими потребами передбачає виокремлення соціально-психологічних умов формування соціальної адаптованості, наслідків дії механізмів соціальної адаптації, критеріїв адаптованості та чинників, які впливають на соціальну адаптованість. Вони складають спрощену структурно-функціональну модель соціальної адаптованості старших дошкільників з особливими потребами.

Внутрішню організацію механізмів соціально-психологічної адаптації складає процес, який пов'язаний із соціалізацією дитини в новому для неї середовищі і проходить три фази, що відзначаються через діяльність, спілкування, самосвідомість і впливають на соціально-психологічну адаптованість до стресу та психологічну готовність до школи. Внутрішню організацію критеріїв соціальної адаптованості складають два параметра: внутрішні та зовнішні критерії, або об'єктивні і суб'єктивні. Внутрішню організацію чинників, які впливають на соціальну адаптованість дошкільника з особливими потребами, імітують такі структурні елементи: психофізіологічний, психологічний, соціально-психологічний, соціальний та особистісний чинники. Окремим елементом виступають соціально-психологічні умови формування соціальної адаптованості старших дошкільників з сенсорними та мовленнєвими порушеннями. Відповідно, структурні складові соціально-психологічних умов формування соціальної адаптованості, наслідків дії механізмів соціальної адаптації, критеріїв адаптованості та чинників, які впливають на соціальну адаптованість імітують внутрішню організацію об'єкта-прототипу – структурно-функціональну модель соціальної адаптованості старших дошкільників з особливими потребами (рис. 1).

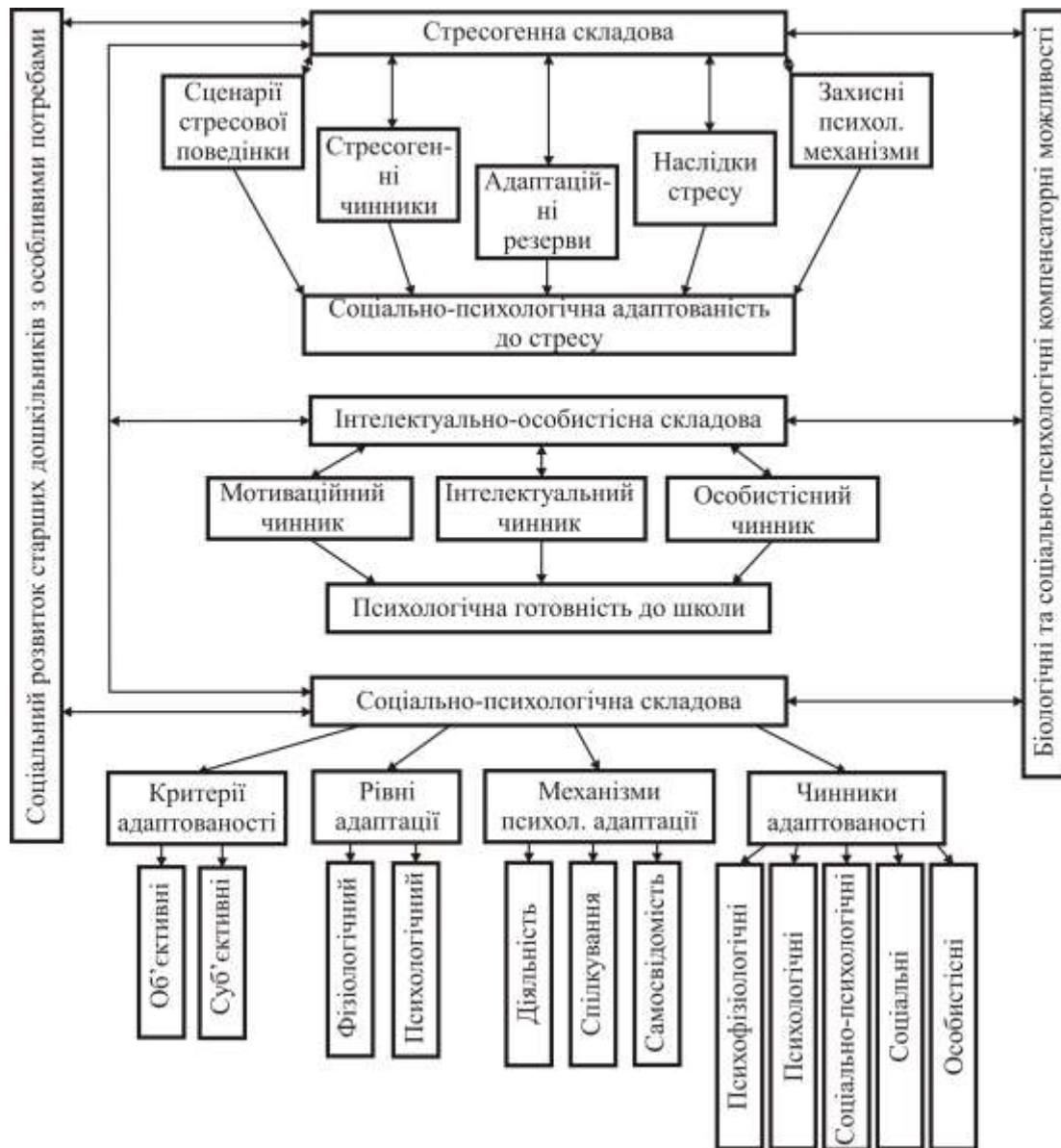

Рис. 1. Структурно-функціональна модель соціальної адаптованості старших дошкільників з особливими потребами.

У запропонованій моделі сутність соціальної адаптованості старших дошкільників з особливими потребами визначається рівнем соціального розвитку таких дітей і детермінується біологічними і соціально-психологічними компенсаторними можливостями, пов'язаними з порушеннями зору, слуху та мовлення. Соціальна адаптованість згідно з моделлю – це визначення рівноваги між дитиною з особливими потребами і середовищем. Причому, дитина в цьому процесі – не тільки активний перетворювач свого мікросоціуму з його системою цінностей, моральності, культури, особливостями спілкування, особистісними особливостями, змінами мотиваційної, вольової, емоційної, інтелектуальної сфер, а й суб'єкт впливу на соціальне оточення, соціум у більш широкому його розуміння, а також об'єкт виховання з боку сім'ї, значущих дорослих, соціальних інститутів.

Соціальний розвиток дитини дошкільного віку з особливими потребами – це багатокомпонентний конструкт, який включає культуру пізнання дорослих і дітей; соціальні емоції і мотиви налагодження міжособистісних відносин; етично цінні способи спілкування; повагу до себе й оточуючих; сформовані цінності, моральність, здат-

ність до емпатії; відповідальність за свої вчинки; рівень розвитку мовлення й мовленнєвого спілкування тощо, що зумовлює його розгляд з системних позицій.

Композиція розміщення структурних складових наступна: 1) стресогенна складова: загальний адаптаційний синдром (стрес-реакція) – порушення зору, слуху, мовлення, за допомогою стресогенних чинників активує адаптаційні резерви та захисні психологічні механізми, задіюючи сценарії стресової поведінки, враховуючи наслідки стресу, який спонукає дитину до формування соціально-психологічної адаптованості до стресу; 2) інтелектуально-особистісна складова, яка включає мотиваційний, інтелектуальний та особистісний чинники, що зумовлює формування психологічної готовності до школи, що є цілком очікуваним у старшому дошкільному віці; 3) соціально-психологічна складова, яка включає механізми соціально-психологічної адаптації до стрес-реакції, які діють, як і механізми соціалізації, через діяльність, спілкування, самосвідомість, формуючи соціальну адаптованість старших дошкільників з особливими потребами; об'єктивні і суб'єктивні критерії наявності або відсутності соціальної адаптованості; чинники, які впливають на соціальну адаптованість дітей старшого дошкільного віку з порушенням функціонування сенсорів і мовленнєвими порушеннями. Модель соціальної адаптованості старших дошкільників з особливими потребами буде функціонувати лише за певних соціально-психологічних умов, завдяки яким соціальна адаптованість старших дошкільників з особливими потребами буде сформована.

Серед умов найбільш значущими є сенситивність дошкільного віку для завоювання суспільних норм, формування адаптивної поведінки, розвиток адаптаційних механізмів, включення дитини в різноманітні змістовні види діяльності, ефективна співпраця дошкільного навчального закладу з родиною, наявність і ціннісно-сміслові навантаження об'єкта адаптації, бажання діяти, бажання боротися за покращення здоров'я або компенсацію цього становища певними видами зайнятості, достатнє спілкування зі спеціалістами-вчителями, якщо навчання організоване на дому, достатнє спілкування з ровесниками, участь у корисних суспільних справах, у груповій роботі, оприлюднення результатів індивідуальної роботи таких дітей, щоб вони повірили у свою повноцінність як особистості і як члена соціуму. Соціальна адаптованість старшого дошкільника з особливими потребами репрезентує соціально-психологічну реальність, наявність предмету соціальної адаптованості, перехід від об'єкта до предмета соціальної адаптованості, довільну регуляцію соціальної адаптованості старшого дошкільника з порушеннями зору, слуху, мовлення, наявність складових процесу адаптації і адаптованості як його результату, наявність когнітивної, емоційної, поведінкової готовності до дії, джерелом і носієм соціальної адаптованості є особистість дитини дошкільного віку з особливими потребами.

Структурні складові соціальної адаптованості старших дошкільників з особливими потребами та їх змістові структурні елементи розглянуті нами у нерозривній єдності, рівень розвитку, рівень сформованості та рівень здатності яких можна оцінювати як показники міри сформованості окремих підсистем та соціально-психологічного феномену загалом.

Варто зазначити, що поділ виокремлених складових соціальної адаптованості старших дошкільників з порушеннями зору, слуху, мовлення на структурні елементи дещо умовний, оскільки один структурний елемент може входити до кількох складових, зокрема структурний елемент “соціально-психологічна адаптованість до стресу”, який ми віднесли до складової механізмів соціальної адаптованості, також має відношення до інших складових моделі, але з меншою мірою зв'язку.

Спираючись на виділені структурні елементи моделі, можна визначити, що соціальна адаптованість старших дошкільників з особливими потребами – це властивість особистості, придбана внаслідок реакції на психофізіологічні та соціально-психологічні

стресогенні події, яка допомагає засвоєнню соціокультурного простору, складові якої закладені в модель.

З метою дослідження структури показників дослідження використовувався факторний аналіз методом головних компонент. Ми не мали на меті досягнення найвищої якості факторної структури, натомість прагнули виявити групи показників, які можна інтерпретувати. Ми не мали гіпотези про незалежність факторів, тому використали метод обертання факторної матриці “облімін”, який дозволяє виділяти потенційно залежні фактори, втім, вони залишаються незалежними, якщо автоматичний алгоритм визначить, що це є їх оптимальна конфігурація.

Для визначення кількості факторів використовувався метод паралельної факторизації. Для методу головних компонент, лінія зменшення власних значень, розрахована на симульованих даних, перетинає лінію, розраховану на реальних даних, на рівні 15 факторів. Тож, слід виділяти 15 чи менше головних компонент (рис. 2).

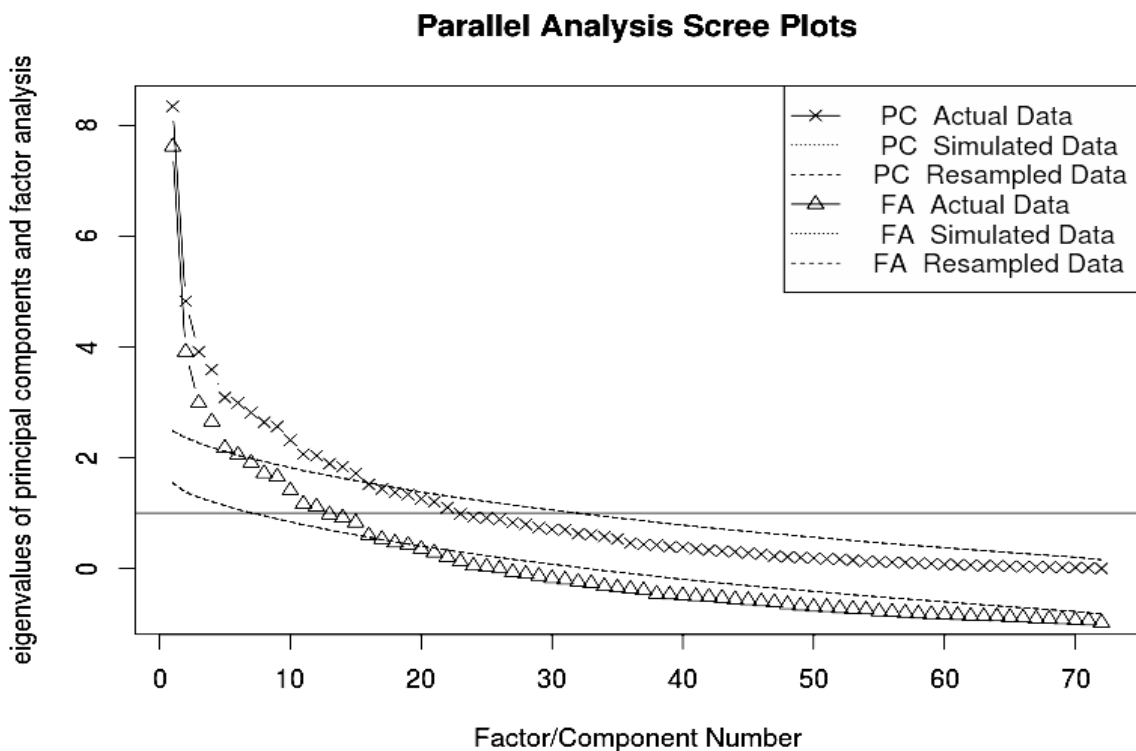

Рис. 2. Визначення кількості факторів за допомогою методу паралельної факторизації

Перша спроба виділити 15 головних компонент показала, що 5 останніх з них не містять змінних з навантаженнями більше 0,5, тож, остаточним варіантом стала кількість у 10 головних компонент.

Розглянемо матрицю навантажень. Сумарна частка поясненої дисперсії складає 51%, що є низьким значенням з позиції якості аналізу, але отримана матриця навантажень у достатній мірі розкриває структуру змінних, щоб перейти до її аналітичного опису.

До фактору 1 увійшли показники з факторними навантаженнями більше 0,5: ставлення до матері (-0,53); ставлення до друга (0,75); ставлення до вчителя (0,69). Основний зміст цього фактора складає позитивне ставлення до друга та вчителя, при цьому можливе негативне ставлення до матері. Проте навантаження показника негативного ставлення до матері невелике, тому ми не можемо говорити про цей показник як про змістоутворюючий для даного фактора. Показники цього фактору є соціально-

психологічними чинниками адаптованості, які входять до складу соціально-психологічної складової соціальної адаптованості старших дошкільників з особливими потребами.

До фактору 2 увійшли показники: позитивне ставлення до дошкільника (0,67); позитивне ставлення до школяра (-0,67), цей показник вказує на неготовність до шкільного навчання, негативне ставлення до позиції школяра; потреби (згадування покарання за провини) (0,54). Показники цього фактору входять до складу мотиваційного та особистісного чинників інтелектуально-особистісної складової соціальної адаптованості старших дошкільників з порушенням зору, слуху, мовлення.

До фактору 3 увійшли показники: страхи (втрата любові, схвалення) (0,85); страхи (самота, відсутність підтримки) (0,85); сприйняття навколишнього середовища дружнє (-0,75). Основний зміст цього фактора складають страхи, тому можливе негативне ставлення до дружнього навколишнього середовища. Показники цього фактору входять до чинника наслідки стресу, який входить до складу стресогенної складової соціальної адаптованості старших дошкільників з сенсорними та мовленнєвими порушеннями.

До фактору 4 увійшли показники: головні потреби (активно-агресивна розповідь) (-0,67); Я-образ (адекватні уявлення про себе) (0,6); головний герой (адекватність поведінки) (0,6); товарицькість (0,5). Активно-агресивна розповідь меншою мірою властива дітям з адекватною поведінкою і уявленнями про себе, доброзичливим дітям. Показники цього фактору входять до особистісних, соціальних, психологічних чинників адаптованості, а також до механізмів соціальної адаптації у складі соціально-психологічної складової моделі соціальної адаптованості старших дошкільників з особливими потребами.

До фактору 5 увійшли показники: догана (0,71), ігнорування (0,69), ізоляція (0,6), прибирання іграшок (0,58), інтропунітивна реакція з фіксацією на перешкоді (-0,52). Інтропунітивна реакція з фіксацією на перешкоді меншою мірою властива дітям з ігноруванням, ізоляцією, доганою. Показники цього фактору належать до стресогенних чинників та адаптаційних резервів, які входять до складу стресогенної складової соціальної адаптованості старших дошкільників з сенсорними та мовленнєвими порушеннями.

До фактору 6 увійшли показники: ставлення до батьків як до родини (0,81), ставлення до батька (0,78), ставлення до братів та сестер (-0,72), цей показник свідчить про можливу наявність конкуренції між сіблінгами за увагу батьків, допитливість (-0,56). При наявності позитивного ставлення до батьків як до родини та до батька як значущого дорослого, які задовольняють цікавість дитини з порушеннями сенсорної та мовленнєвої сфери, показник допитливість втрачає свою провідну роль. Показники цього фактору входять до рівнів адаптації, а також до особистих, психологічних чинників адаптованості, які є складниками соціально-психологічної складової соціальної адаптованості старших дошкільників з особливими потребами.

До фактору 7 увійшли показники: дитя й мати з немовлям (0,69), гра з молодшими дітьми (0,65), одягання (0,61), умивання (0,54). Показники цього фактору належать до механізмів психологічної адаптації, що входять до складу соціально-психологічної складової соціальної адаптованості старших дошкільників з порушенням зору, слуху, мовлення.

До фактору 8 увійшли показники: тема (дитина покинута) (0,65), тема (мало уваги від мами) (-0,6); тема (страх) (-0,55); страхи (можливе покарання) (0,51), потреби (згадування їжі) (0,5). Показники дитина покинута, страх можливого покарання, згадування їжі як потреба у материнській любові зумовлюють показники мало уваги від мами й тему страхів. Показники цього фактору включають сценарії стресової поведінки, стресогенні чинники, адаптаційні резерви, захисні психологічні механізми, які є

складниками стресогенної складової соціальної адаптованості старших дошкільників з особливими потребами.

До фактору 9 увійшли показники: схильна до діяльності гуляти (-0,58); потреби матеріальні (0,55), сприйняття навколишнього середовища вороже, небезпечне (0,54). Діти, які сприймають навколишнє середовище як вороже, у яких превалюють матеріальні потреби, не завжди матимуть бажання гуляти. Показники цього фактору є складниками критеріїв адаптованості та механізмів психологічної адаптації, які входять до соціально-психологічної складової соціальної адаптованості старших дошкільників з особливими потребами.

До фактору 10 увійшли показники: соціальна адекватність поведінки (-0,75); закритість, відокремленість (-0,68); інтропунітивна реакція з фіксацією на самозахисті (0,67), ставлення до прабатьків (0,6), ставлення до матері (0,59), здібність до навчання в школі (0,58), усвідомлення власних можливостей (0,53). Показники ставлення до матері, до прабатьків, усвідомлення власних можливостей, здібність до навчання в школі зумовлюють відкритість для соціальних контактів замість закритості, відокремленості, при цьому інтропунітивна реакція з фіксацією на самозахисті нівелює соціальну адекватність поведінки дитини з особливими потребами. Показники даного фактору входять до складу інтелектуального та особистісного чинників інтелектуально-особистісної складової, а також до соціального, особистісного чинників адаптованості та механізмів психологічної адаптації соціально-психологічної складової моделі соціальної адаптованості старших дошкільників з особливими потребами.

Висновки з проведеного дослідження. Таким чином, складники кожного фактору входять до складових моделі соціальної адаптованості старших дошкільників з особливими потребами. Зокрема, до стресогенної складової належать фактори 3, 5, 8; до інтелектуально-особистісної складової належать фактори 2, 10; до соціально-психологічної складової входять фактори 1, 4, 6, 7, 9, 10. Отже, було емпірично підтверджено доцільність виділення стресогенної, інтелектуально-особистісної та соціально-психологічної складових структурно-функціональної моделі соціальної адаптованості старших дошкільників з особливими потребами.

1. Ватутина Н. Д. Педагогические условия адаптации детей 3 года жизни к системе общественного воспитания : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Москва, 1979. 19 с.
2. Доронова Т. Н., Гербова Г. Г., Гризик Т. И., Соловьева Е. В., Якобсон. С. Г. Радуга. Москва, 1996. 189 с.
3. Луцко Е. А. К вопросу об определении критериев и факторов эффективности адаптации. *Вестник Санкт-Петербургского ун-та. Серия 12.* Вып. 1. 2008. С. 205–209.
4. Плаксина Л. И. Социальная адаптация ребенка с нарушением зрения в условиях сенсорного воспитания : [дошкол. возраст]. *Проблемы воспитания и социальной адаптации детей с нарушением зрения.* Москва, 1995. С. 5–28.
5. Собонович Е. Ф. Психолингвистическая структура речевой деятельности и механизмы ее формирования. Київ : ІЗМН, 1997. 44 с.

The article reveals the features of social adaptability of children of the senior preschool age with a disorder of vision, hearing, speech. The main components of the created model of social adaptability of senior preschool children with special needs are highlighted. The factorization of its components and the expediency of creating a model of social adaptability of older preschool children with special needs have been conducted.

Keywords: social adaptability, factor analysis, components of social adaptability, senior preschool children with special needs, model of social adaptability.

У статті здійснюється аналіз провідних наукових концепцій, в яких розкрито детермінанти електорального вибору. Подано результати емпіричного дослідження соціально-психологічних чинників і механізмів, що визначають характер політичного волевиявлення громадян. Обґрунтовано основні психологічні умови для здійснення електоратом компетентного політичного вибору.

Ключові слова: електоральна поведінка, електоральний вибір, вибори, виборці, політичне волевиявлення.

Дослідження електоральної поведінки виборців є одним із актуальних завдань вітчизняної політичної психології, яке має вагоме теоретичне і прикладне значення. Політичні вибори є важливим суспільним процесом, що визначає майбутнє держави, головною формою вияву ролі народу й окремого індивіда як суб'єктів політики. Основне призначення виборів полягає у відображенні політичної волі членів суспільства щодо формування політичної влади і її легітимізації.

Рядові учасники виборчого процесу, природно, відрізняються неоднаковою участю в суспільно-політичному житті держави та рівнем електоральної активності. Однак сьогодні частка населення, що відмовляється брати участь у виборах, є значною в багатьох країнах, у тому числі й у тих, що характеризуються стабільною демократичною системою. Розчарування багатьох людей у політиці, яке зараз спостерігаємо, призводить до їх політичної пасивності, політичного відчуження або ж до протестного голосування. Сам вибір, який здійснюється сучасним виборцем, часто є недостатньо осмисленим і зваженим.

Водночас стан тривалої нестабільності, що спостерігається зараз не тільки в українській, але й загалом у світовій політиці, вимагає активної і свідомої участі населення в політичних процесах. Відповідно, виникає потреба в ґрунтовному розгляді психологічних чинників, що зумовлюють прийняття виборцями рішення про голосування і реалізацію ними електорального вибору, критеріїв і механізмів цього вибору, особливостей формування і трансформації електоральних установок. Це дозволить не тільки проаналізувати ключові детермінанти політичного вибору, але й спрогнозувати основні тенденції політичної поведінки електорату.

Метою нашого дослідження є теоретичний аналіз та емпіричне вивчення соціально-психологічних чинників та механізмів електорального вибору.

Виклад основних положень. Електоральний вибір – це дія виборця, якою він делегує владні повноваження одному із кандидатів на виборну посаду. Таке обрання депутата, політичного лідера або партії є різновидом політичного вибору і найважливішою складовою електоральної поведінки, а водночас і основним об'єктом уваги політтехнологів.

Прихильники різних наукових підходів, які прямо або дотично зачіпають проблему електоральної поведінки, по-різному пояснюють причини й механізми політичного вибору громадян. Зокрема, представники соціологічного підходу розглядають залежність електорального вибору насамперед від соціального статусу виборців.

Група американських вчених під керівництвом П. Лазарсфельда в середині ХХ ст. зробила висновок про те, що головними механізмом електоральної активності є ідентифікація виборців із референтними соціальними групами. Дослідники з'ясували, що на голосування індивіда суттєво впливають релігійна приналежність, соціальний клас, сім'я, стосунки на робочому місці, місцеві групи тиску, масові засоби комунікації, соціально-економічний статус та інші чинники. Сам акт голосування розглядався як вияв солідар-

ності індивіда з групою, тобто фактично йшлося про групові норми голосування й вияви конформності виборця щодо позиції референтної для нього соціальної спільності [16].

Американські дослідники С. Ліпсет і С. Роккан обґрунтували ідею про вплив соціальних конфліктів на партійну ідентифікацію виборців. Вчені виокремили чотири типи конфліктів у суспільстві, які особливо серйозно позначаються на електоральній поведінці: між центром і периферією, між державою і церквою, між містом і селом, між буржуазією (власниками) і робітничим класом. Кожен з цих конфліктів створює “розкол” у суспільстві, що визначає структурування підтримки партій і кандидатів [8]. Наприклад, у тих випадках, коли суспільство розділене за релігійною або етнічною ознакою, домінуючими стають конфесійні або етнічні чинники. Причому С. Ліпсет та С. Роккан зауважують, що в кожній політичній системі існує власна ієрархія ліній поділів, які можуть з часом змінюватися [8].

Таким чином, представники соціологічного підходу наблизилися до соціально-психологічних детермінант електоральної поведінки. Однак, зважаючи на той факт, що в умовах політичного плюралізму жодна соціальна група усім складом не вибирає єдину політичну орієнтацію, доцільно говорити тільки про наявність певних тенденцій політичного голосування представників певних соціальних груп.

Прихильниками соціально-психологічного підходу електоральна поведінка також розглядається як переважно експресивна, а провідним механізмом електорального самовизначення виборців вважається партійна або політична ідентифікація. Науковці з Мічиганського університету А. Кемпбелл, Ф. Конверс, В. Міллер та Д. Стоукс розробили модель “лійки причинності”, в якій розкрили структуру й ієрархію чинників електорального вибору [11]. Дослідники запропонували уявити вісь “лійки”, наповненої різними подіями, у вигляді часового виміру. У найширшій частині “лійки” містяться економічна структура, соціальні розколи й історичні традиції, які, хоч і не детермінують безпосередньо електоральний вибір, проте впливають на структуру партійної системи та формують наступний рівень факторів: групову лояльність і ціннісні орієнтації. Безпосередньо на електоральний вибір впливають установки виборців щодо кандидатів, політичних курсів (питання зовнішньої і внутрішньої політики), групових інтересів та проурядових партій. Також вчені виділяють низку зовнішніх відносно “лійки” короткотермінових чинників, як-от: поточні політичні та економічні умови, особливості виборчої кампанії, дії уряду, вплив друзів, оточення та ЗМІ. У “лійці” партійна ідентифікація виконує роль своєрідного фільтра, що опосередковує вплив сукупності установок виборців щодо кандидатів, політичних курсів і групових “вигод”.

Згодом Ф. Конверс розробив теорію “нормального голосування”, у якій партійна ідентифікація вважається доволі стабільною і перманентно позначається на електоральному виборі. Зміни спостерігаються лише у випадку впливу на виборця сильних короткострокових факторів, таких як різка зміна поточної політичної й економічної ситуації, поява актуальних проблем під час виборчої кампанії тощо. Вчений стверджує, що масам загалом не вистачає структурованих систем переконань, що спостерігаються в політичних елітах. Ці дуже нестабільні політичні погляди він називає “не-аттюдями” [13].

А. О’Касс розглядає електоральну психологію виборців, зосереджуючись на їх локусі контролю, усвідомленні ризику, пов’язаному з виборами і голосуванням, виборчому контролю та позитивному зовнішньому впливі як детермінантах задоволення політичною участю і стабільності голосування на виборах. Результати його досліджень показали, що локус контролю позначається на усвідомленні виборцями ризику та електорального контролю. А локус контролю та сприйнятий ризик впливають на прийняття виборчого рішення, що, у свою чергу, відбивається на оцінці виборчого контролю. Крім того, залучення до виборчих рішень і позитивний вплив обумовлюють рівень задово-

лення від голосування, наслідком чого є схильність до голосування за одного кандидата або партію протягом тривалого часу (стабільність поведінки голосування) [18]. Однак відкритим в даному напрямі досліджень залишається питання про можливість ідентифікації виборця з кількома партіями або відсутність партійної ідентифікації узагалі.

У рамках раціонально-інструментального підходу поведінка виборця трактується вже не як експресивна, а – дієва. Вибори вважаються інструментом для досягнення електоратом власних цілей. Зокрема, в роботі Е. Даунса “Економічна теорія демократії” виборець розглядається як споживач, який здійснює свій вибір, раціонально осмислюючи політичну ситуацію, керуючись власними інтересами, незважаючи на установки та вплив об’єктивних факторів. Такий індивід оцінює реальні кроки претендента, його досягнення, програмні позиції конкуруючих партій чи кандидатів з точки зору тих вигод, які він отримує у випадку перемоги кожного з них [14]. Виборець, який мислить раціонально, надає перевагу тому кандидату, що запропонує найбільше підтверджень ефективності своєї майбутньої політичної діяльності і здатності задовольнити інтереси електорату. Водночас вчений зауважує, що така модель може працювати лише за умови ідеальної поінформованості усіх учасників політичного процесу загалом, і виборчого процесу зокрема [14].

Згідно з теорією “ретроспективного голосування” М. Файоріні, основним чинником, який зумовлює політичну активність індивіда, виявляється його суб’єктивна оцінка власного економічного становища. Попри те, що виборець зовсім не є добре поінформованим і зацікавленим громадянином, проте він не перестає діяти раціонально. Мінімізуючи власні зусилля у пошуках інформації, він користується найбільш доступними даними, а саме – знанням особливостей власного економічного становища та економічної ситуації в країні. Приймаючи рішення, виборець може спиратися на позиції лідерів громадської думки. Незацікавленість в отриманні інформації про партії і кандидатів оцінюється дослідниками як прояв раціональності індивідів, які оцінюють втрати свого часу вище, ніж можливий дохід від інформованості про діяльність партій [15]. Але виборці прагнуть до максимальної реалізації власних інтересів, тому електоральний вибір фактично перетворюється на покарання або нагородження чинного уряду за ту економічну політику, яка проводилась протягом попередніх років. Таке голосування отримало назву ретроспективного. Шляхом суб’єктивного оцінювання ситуації виборець визначає, чи варто йому знову голосувати за чинного політика, чи краще “змінити” його на перспективнішого кандидата [15]. Р. Інглхарт також стверджує, що голосування й політичний вибір є ретроспективним і егоцентричним. Виборець аналізує не тільки успіхи й невдачі політичної діяльності кандидата, але й свій особистий виграш [5].

Г. Кларк з колегами розробили “модель валентного голосування”, яка ґрунтується на ідеї про те, що для виборців найбільше значення має т. зв. валентність політиків – здатність ефективно діяти в тих сферах політики, які найбільше турбують електорат. Виборці використовують поточну інформацію про діяльність лідерів та їхніх партій і діють раціонально, але прагнуть зменшення когнітивного навантаження. Електоральний вибір є результатом партійної ідентифікації й оцінки діяльності партій і лідерів в економічних та інших важливих сферах життєдіяльності суспільства. Менше значення має близькість позиції кандидата політичній позиції виборця. З цієї точки зору, політики повинні переконати виборців, що вони можуть розв’язати ті проблеми, що викликають найбільше занепокоєння в суспільстві [12].

Окрім концепцій ретроспективного голосування, існує також низка теорій перспективного голосування. Наприклад, у “споживчій моделі голосування”, розробленій Х. Хіммельвейт зі співавторами, центральними змінними є потреби виборців та проблематика виборів (питання, запропоновані до вирішення конкуруючими політичними силами), що співвідносяться на політичному ринку як попит і пропозиція. Під час прийняття виборцем рішення ключовою ланкою є сукупність переконань, яких він

дотримується стосовно політики партій щодо окремих питань. Поведінка виборця є інструментальною: він надає перевагу тій партії чи кандидату, що, як очікується, найкраще забезпечить реалізацію його інтересів у майбутньому. Він шукає найкраще співвідношення (або ж найменшу невідповідність) між своїми поглядами й уподобаннями та платформами політичних партій (Цит. за: [10]).

Загалом, теорії раціонального вибору призвели до значних змін у поглядах на самого виборця, перетворивши його на свідомого суб'єкта, який на підставі порівняння різних альтернатив за певними критеріями, зіставлення витрат і виграшу від своєї участі у виборах, приймає електоральне рішення. Проте концепції електоральної участі, розроблені представниками раціонально-інструментального підходу, не завжди враховували, що для здійснення справді компетентного вибору необхідно оперувати дуже великим об'ємом даних, які рядовий виборець не здатний ані зібрати, ані проаналізувати. Тому поняття “раціональності результату вибору” згодом змінюють на категорію “обмеженої раціональності процесу вироблення рішення”. Також до недоліків згаданого підходу належать надмірне перебільшення раціональності індивіда, неврахування експресивних аспектів голосування, особливостей політичної культури, інституційних характеристик політичних систем різних країн.

Як певну протизагу раціонально-поведінковим теоріям, американські дослідники С. Розенберг і П. Маккаферті розробили концепцію “ірраціонального вибору”. Автори встановили, що динаміка політичної участі електорату залежить від рівня значущості політичних виборів. Наприклад, явка громадян на вибори президента зазвичай виявляється вищою, ніж під час виборів до місцевих органів влади. Крім того, дослідники зауважили, що через упевненість у перемозі партії, яка вже раніше виграла виборчі перегони, у виборців зникає відчуття необхідності й важливості для результату виборів власного голосу, тому відбувається т. зв. електоральна демобілізація [19]. Результати проведеного нами емпіричного дослідження особливостей політичної активності молоді підтвердили ці дані [1].

Маніпулятивний підхід до аналізу електоральної поведінки ґрунтується на уявленні про залежність ідейно-політичних позицій виборців від впливу на них ЗМІ та інститутів влади. Такий вплив фактично характеризується вченими як пропагандистський і маніпулятивний. Зокрема, П. Лазарсфельд, Б. Берельсон і В. Макфі у праці “Голосування. Дослідження процесу формування думок виборця під час президентської виборчої кампанії” зробили акцент на визначальній ролі під час виборів суспільних інститутів (офіційних інститутів влади, політичних партій, профспілок), поточних політичних проблем, а також міжособистісних взаємодій [9].

Г. Лассуелл, У. Ліпман, Дж. Дьюї, М. Маклюен та інші прихильники маніпулятивного підходу у своїх роботах стверджують факт тотального впливу медіа на свідомість та поведінку людей. Однак відповідні дослідження останніх років спростовують цю точку зору. Їх результати доводять, що вплив пропаганди, навіть досить потужної, не є абсолютним. Дійсно, мас-медіа виступають одним із провідних чинників, які прямо або опосередковано впливають на формування індивідуальної та масової політичної свідомості. У період виборів різко збільшується потік політичної інформації, зокрема реклами й пропаганди, активізується політико-просвітницька робота в різних інститутах політичної соціалізації особистості, зростає кількість і якість політичних комунікацій. Однак рядовому виборцю властиво виступати не тільки об'єктом інформаційного впливу, але й бути реальним дієвим суб'єктом, здатним критично сприймати й аналізувати інформацію, усвідомлювати свої політичні інтереси, брати участь у формуванні політичного контенту “нових” медіа в режимі реального часу.

Г. Дилигенський зауважує, що про маніпулювання як домінуючий чинник формування політичних орієнтацій можна говорити лише стосовно тих ситуацій, в яких

вплив усіх або більшості джерел соціально-політичних уявлень великих груп населення гомогенний, характеризується єдиною спрямованістю [2]. Отже, виборець стає суб'єктом впливу на електоральні процеси, якщо здобуває необхідні для якісного волевиявлення знання, здатний “фільтрувати” інформацію, виявляє власну політичну позицію, вважає себе спроможним змінювати політичне життя суспільства разом з іншими людьми.

Як бачимо, перелічені вище наукові концепції по-різному пояснюють детермінанти електоральної поведінки громадян. Окремі дослідники вказують на можливість інтеграції кількох наукових підходів. Скажімо, у книзі М. Льюїс-Бека і Т. Райса “Прогнозування виборів” серед чинників електорального вибору згадується партійна ідентифікація (характерна для соціально-психологічних теорій) та економічні умови (основний чинник в раціонально-інструментальних концепціях). Крім того, в модель прогнозування президентських виборів дослідники також вводять такі показники як привабливість кандидата, його фізичні характеристики, моральні якості та цінності [17].

П. Лазарсфельд, Б. Берельсон і В. Макфі, окрім пропагандистського впливу політичних інституцій на думку виборця (що вважається основним чинником електорального вибору в маніпулятивному підході), виокремлюють також такі чинники політичного волевиявлення, як соціально-економічний статус, етнічну та релігійну ідентичність виборця, роль соціальних груп, до яких належить індивід (що властиво для соціологічного підходу) [9].

В. Казміренко виділяє такі чотири типи характеру політичного вибору особистості:

- раціональний вибір як очікувана цінність можливих варіантів вибору;
- розумовий вибір як усвідомлення наслідків та перспектив вибору;
- інтуїтивний вибір із недостатнім ступенем розуміння цілей та наслідків вибору;
- емоційний вибір як опора на ті емоційні стани, що супроводжують процес вибору [7].

Таким чином, вивчення й узагальнення результатів досліджень представників різних наукових шкіл дозволяє всебічно проаналізувати електоральний вибір як політико-психологічне явище і визначити психологічні умови для його здійснення. Вважаємо, що компетентний електоральний вибір особа може зробити лише за наявності політичного інтересу й відповідної мотивації, достатнього рівня політичної свідомості й самосвідомості, політичної культури й поінформованості, політичної активності, психологічної готовності до прийняття рішення суспільно-політичної ваги, почуття відповідальності за свою політичну участь.

Дослідники зауважують, що у випадку електорального вибору відповідальність можна розглядати з двох позицій: з одного боку, індивід відповідає за свої дії, пов'язані з виборами; з другого боку, індивід, який здійснює акт вибору, делегує певні повноваження “об'єктові” вибору [3, с. 71].

Проблеми мотивації електорального вибору торкається Є. Ільїн, який розмежовує мотивацію участі в голосуванні та мотивацію голосування за того чи іншого кандидата. Вчений стверджує, що на участь у голосуванні впливають внутрішні мотиватори (політична активність, почуття громадянського обов'язку) і зовнішні фактори (політична реклама, “ефект приєднання до більшості”). Своєю чергою, на вибір конкретного кандидата впливають політична ідентифікація та політична віра, як внутрішні мотиватори, і діяльність “виробників соціального тиску” (агітаторів), як зовнішній фактор [4, с. 230]. Подібної точки зору дотримується й О. Лабковська, яка окрім переліченого Є. Ільїним, до зовнішньої мотивації додає діяльність “продуцентів соціального впливу” та законодавче регулювання виборів [4]. Проте, очевидно, що згадані автори насправді презентують не стільки мотиви електоральної поведінки, скільки класифікацію чинників, які впливають на електоральний вибір.

Виборець бере участь в електоральних процесах, керуючись патріотичними, ідеологічними, гедоністичними, традиційними та іншими мотивами. Слід зважати також

на те, що соціально-політичні установки, які визначають поведінку сучасного електорату та прийняття ним політичних рішень, періодично змінюються відповідно до актуалізації в суспільстві тих чи інших проблем соціально-політичного значення.

Політична активність індивіда, як умова компетентного електорального вибору, передбачає визначення власних критеріїв прийняття політичного рішення, пошук та аналіз інформації з різних джерел про кандидатів і їх команду, ознайомлення з їх політичною програмою, участь у зустрічах з політиками, обговорення виборчої тематики у колі близького й дальшого оточення, надання будь-якої підтримки обраному кандидату або партії. Психологічна готовність до політичного волевиявлення передбачає наявність в індивіда сукупності електоральних установок, потреб, відповідних знань і вмінь, що забезпечують усвідомлення індивідом необхідності й ефективності свого вибору, а також здатність реалізувати своє електоральне рішення.

З метою визначення психологічних особливостей електоральної поведінки виборців нами у 2018 р. було проведено письмове опитування (анкетування), в якому взяли участь 336 осіб віком від 20 до 83 років, мешканців Івано-Франківської, Тернопільської і Львівської областей. Питання анкети було згруповано відповідно до таких завдань: діагностика рівня та мотивації електоральної участі респондентів, аналіз соціально-психологічних чинників і механізмів електорального вибору.

Результати проведеного нами анкетування показали, що 66,7% наших респондентів стабільно беруть участь у політичних виборах. 11,9% зазначили, що їхня присутність на виборах залежить від ситуативних чинників (життєвих обставин, наявності часу, настрою, зайнятості іншими справами тощо). 21,4% опитаних зізналися, що здебільшого вони відмовляються від участі у виборчих процесах.

Аналіз мотивації електоральної активності тих респондентів, які є завзятими виборцями, показав, що 42,3% з них розглядають голосування як свій громадянський обов'язок, усвідомлюють власну здатність вплинути на результати виборів. 35,6% опитаних здійснюють електоральний вибір, щоб попередити виборчі маніпуляції їхніми бюлетенями; можна припустити, що частина з них буде здійснювати протестне голосування. 14,1% потенційних виборців йдуть голосувати, керуючись особливостями політичної культури й традиціями свого населеного пункту, наслідуючи електоральну поведінку родичів, друзів або сусідів. Решта 8,1% респондентів не змогли визначити мотиви власної електоральної участі.

Для сучасного виборця основними джерелами інформації про передвиборчі перегони є ЗМІ та близьке оточення. Зокрема, 78% наших респондентів вказали, що вони отримують відомості про учасників виборів, переглядаючи новинні телепередачі, 41,7% – спецпроекти телевізійних каналів, а 25,6% – політичні ток-шоу. 58,9% опитаних нами виборців здобувають інформацію про політичні події з Інтернету, 25,6% – з радіо, 29,8% – з публікацій у пресі, 17,3% – з різноманітних агітаційних матеріалів. 89,3% респондентів постійно або іноді обговорюють політичні теми в колі своєї сім'ї та друзів. 24,4% виборців беруть участь у зустрічах з політиками. При цьому попередньою політичною діяльністю кандидата цікавляться лише 53,6% опитаних нами учасників дослідження. Програму кандидата на виборну посаду аналізують тільки 32,7% респондентів.

Вивчення соціально-психологічних чинників електоральної поведінки учасників нашого дослідження показало, що найбільш вагомим з них є вплив телебачення. Зокрема, 70,2% опитаних нами осіб зазначили, що різного роду телепередачі (новини, телевізійні спецпроекти, телешоу, документальні фільми та ін.) позначаються на їхньому рішенні щодо характеру голосування. Політична реклама є важливим чинником електорального вибору для 18,5% виборців, а ще 35,7% респондентів вказали, що політична реклама частково впливає на їхнє волевиявлення. 44% опитаних під час прийняття

рішення щодо варіанту електорального вибору орієнтуються на поради членів сім'ї і родичів, а 24,1% респондентів – на позицію друзів, знайомих, 18,1% – на рейтинг кандидата (за результатами соціологічних опитувань).

Також було з'ясовано, що на електоральний вибір впливає оцінювання виборцем ефективності попередньої громадсько-політичної діяльності кандидата на виборну посаду (на це вказали 38,9% наших респондентів), відповідності програми кандидата актуальним інтересам суспільства та власним інтересам виборця (31,6%), реалістичності обіцянок кандидата (40,5%). 16,1% виборців голосують під враженням від публічних зустрічей і взаємодії з кандидатами на виборні посади. 16,7% опитаних не змогли більш-менш чітко визначити чинники, які впливають на прийняття ними електорального рішення, що може свідчити про їхнє експресивне та інтуїтивне голосування.

Аналіз отриманих емпіричних даних також показав, що тільки 29,2% наших респондентів вважають себе здатними впливати на політичні процеси в Україні. 24,4% опитаних не визнають власної можливості впливу на вітчизняну політику. 46,4% учасників дослідження не визначилися в цьому питанні. Ці дані дозволяють припустити, що більш, ніж дві третини виборців не визнають власну політичну суб'єктивність. При цьому відповідальними за покращення чи погіршення політичної ситуації в Україні вважають себе лише 33,9% наших респондентів, а свою часткову причетність до політики визнають 22,6% опитаних. 43,5% виборців знімають із себе будь-яку відповідальність за політичні події у своїй країні, повністю покладаючи її на політиків. Це дозволяє припустити, що виборці, які не усвідомлюють своєї здатності впливати на політичні події і процеси в державі і не відчувають власної відповідальності за свою участь в голосуванні й безпосередньо за свій електоральний вибір, легковажно ставляться до виконання своєї соціальної ролі виборця.

Висновки. Виконуючи роль виборця, кожен індивід, що досяг повноліття, виявляє свою політичну суб'єктивність. Електоральний вибір є найважливішою складовою електоральної діяльності виборця, якою він делегує владні повноваження одному із кандидатів на виборну посаду.

Узагальнення результатів наших наукових розвідок та проведеного емпіричного дослідження дає можливість зробити висновок про те, що основними психологічними механізмами, які відіграють істотну роль у процесі електорального вибору є такі, як: конформізм виборця унаслідок тиску з боку мас-медіа, політичних інституцій та референтних груп, раціоналізація, ідентифікація виборців із референтними соціальними групами і наслідування їхнього вибору під час голосування, ідентифікація з кандидатами та ін.

Внаслідок опитування було з'ясовано, що дві третини респондентів є активними виборцями. Натомість кожен п'ятий учасник із нашої вибірки, як виявилось, зазвичай відмовляється від виконання ролі виборця. Абсентеїзм може розглядатися і як пасивний протест населення проти чинного політичного режиму, і як вияв байдужості до політичного життя, до виконання свого громадянського обов'язку.

Сучасні виборці отримують інформацію про передвиборчі перегони й кандидатів на виборні посади із різних джерел, найбільш важливими з яких є ЗМІ та близьке оточення виборця. Вагоме значення для характеру політичного волевиявлення громадян мають такі соціально-психологічні чинники, як: вплив ЗМІ (головно, телебачення), особливості політичної соціалізації особистості, політичні (в тому числі й електоральні) настанови, суб'єктивне оцінювання виборцями актуальної суспільно-політичної ситуації та попередньої громадської або політичної діяльності кандидатів, рівень політичної свідомості й самосвідомості електорату, певні соціокультурні аспекти, інтереси й потреби виборця, пов'язані з політикою, рівень довіри виборців до передвиборчих зобов'язань кандидата тощо.

Водночас, як показали дані анкетування, тільки третя частина наших респондентів вважають себе здатними впливати на політичні процеси в нашій країні і усвідомлюють свою відповідальність за характер голосування. Натомість дві третини учасників дослідження не відчувають власної причетності щодо політичних процесів у своїй державі. Майже половина опитаних нами виборців не визнають жодної власної відповідальності за політичні процеси в державі, а разом з тим – і за свій електоральний вибір. З наведених даних можемо зробити висновок про невисокий рівень політичної самосвідомості значної частини вітчизняних виборців, їх недовіру до результатів виборів, низьку зацікавленість у критичному аналізі отриманої інформації про кандидатів на виборні посади.

Прийняти компетентне електоральне рішення особа може за наявності достатнього рівня політичної свідомості й самосвідомості, здатності чітко визначати критерії власного політичного вибору, поінформованості щодо особливостей протікання виборчих процесів, передвиборчих програм, особистих політичних компетентностей кандидатів на виборні посади, психологічної готовності до прийняття рішення суспільно-політичної ваги, почуття відповідальності за власну електоральну активність, зокрема й за характер свого вибору.

Перспективи подальших наукових досліджень в окресленому напрямку вбачаємо у вивченні вікових і гендерних особливостей електоральної поведінки виборців, розробці психологічних технологій оптимізації рівня та якості їх електоральної активності.

1. Вітюк Н. Р., Вітюк С. В. Політичні установки як чинник політичної активності студентської молоді. *Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія*. Івано-Франківськ : Вид-во ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”, 2016. Вип. 21. С. 21–29.
2. Дилигенский Г. Г. Социально-политическая психология : учеб. пособие для студ. вузов. Москва : Новая школа, 1996. 351 с.
3. Духневич В. Психологічна готовність до політичного вибору. *Соціальна психологія*. 2004. № 2 (4). С. 70–76.
4. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы. Санкт Петербург : Питер, 2000. 512 с.
5. Инглхарт Р. Культура и демократия. Политология: хрестоматия / [сост. Б. А. Исаев, А. С. Тургаев, А. Е. Хренов]. Санкт Петербург : Питер, 2006. С. 301–312.
6. Лабковская Е. Б. Психологические детерминанты поведения избирателей в ситуации политических выборов : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05. Санкт Петербург, 1996. 21 с.
7. Позняк Д. Соціально-психологічні механізми політичної свідомості виборців. *Соціальна психологія*. 2004. № 1 (3). С. 31–45.
8. Липсет С. М., Роккан С. Структуры размежеваний, партийные системы и предпочтения избирателей. *Политическая наука*. 2004. № 4. С. 204–234.
9. Berelson B. R., Lazarsfeld P. F., McPhee W. N. Voting: A Study of Opinion Formation in a Presidential Campaign. Chicago : The University of Chicago Press, 1986. 395 p.
10. Bull P. How voters decide. URL: <https://thepsychologist.bps.org.uk/volume-18/edition-5/how-voters-decide>.
11. Campbell A., Converse P. E., Miller W. E., Stokes D. E. The American Voter. URL: https://books.google.com.ua/books?hl=es&lr=&id=JeYUrs_GOcMC&oi=fnd&pg=PA18&dq=the+american+voter+campbell&ots.
12. Clarke H. D., Sanders D., Stewart M. C., Whiteley P. F. Valence Politics and Electoral Choice in Britain, 2010. URL: <http://bes2009-10.org/papers/electoralchoice2010.pdf>.
13. Converse P. E. Attitudes and non-attitudes: continuation of a dialogue. *The quantitative analysis of social problems* / E. R. Tufte, ed. Boston, MA : Addison-Wesley. 1970. P. 168–189.
14. Downs A. An Economic Theory of Democracy. URL: <http://polisci2.ucsd.edu/foundation/documents/06Downs1957.pdf>.
15. Fiorina M. P. Voting behaviour. *Perspectives on public choice : A handbook* / ed. Dennis C. Mueller. New York : Cambridge university press, 1997. P. 391–414.
16. Lazarsfeld P. F., Berelson B., Gaudet H. The People's Choice : How the Voter Makes up His Mind in a Presidential Campaign. URL: peopleschoice%20.pdf.
17. Lewis-Beck M. S., Rice T. W. Forecasting Elections. Washington : Congressional quarterly press, 1992. 164 p.
18. O’Cass A. Electoral Choice. The Effect of Voter Control and Involvement on Satisfaction and Voting Stability. *Journal of Political Marketing*. 2003. Vol. 3. P. 61–85.

19. Rosenberg S. W., Bohan L., McCafferty P., Harris K. The Image and the Vote: The Effect Of Candidate Representation on the Voter Preference. *American Journal of Political Science*. 1986. Vol. 30. P. 108–127.

The article analyzes the major scientific concepts in which the determinants of electoral choices are revealed. The results of the empirical research of sociopsychological factors and mechanisms which define the nature of the political choices of the citizens have been presented. The major psychological conditions for realization of competent political choices of voters in elections have been substantiated.

Keywords: electoral behavior, electoral choice, elections, voters, political will.

УДК 659.127: 316.6

Мирослава Гасюк, Вероніка Шкраб'юк

doi: 10.15330//vpufrn.22.67-76

СОЦІАЛЬНА РЕКЛАМА ЯК ЗАСІБ ПРОФІЛАКТИКИ АДИКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСІБ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ

У статті розкрито сутність поняття “соціальна реклама”, розглянуто її види та механізми впливу на психіку людини. Проаналізовано ефективність та особливості застосування раціональної та емоційної соціальної реклами у профілактиці адиктивної поведінки в юнацькому віці. Подано результати емпіричного дослідження особливостей впливу соціальної реклами. Сформульовано практичні рекомендації для створення соціальної реклами. Окреслено перспективи подальших досліджень.

Ключові слова: адиктивна поведінка, соціальна реклама, раціональна та емоційна реклама, особистість, профілактика.

Актуальність дослідження. Паління та вживання алкоголю є найпоширенішими проявами адиктивної поведінки серед української молоді. За останні роки все більшого розповсюдження набуває вживання наркотиків серед осіб юнацького віку, що зумовлюється значним розповсюдженням та легкодоступністю наркотичних речовин різного виду. За рівнем поширення серед молоді адиктивної поведінки, Україна посідає одне з перших місць у світі.

Аналізуючи державну політику, спрямовану на розробку заходів для боротьби з алкоголізмом, палінням та вживанням наркотиків можна сказати, що ці дії не дають ефективного результату. Зрозуміло, що варто шукати шляхи, які б впливали на зміну ставлення суб'єкта, стимулювали виникнення внутрішнього прагнення до змін. Одним із таких шляхів є соціальна реклама, яку широко використовують у світовій практиці, а останніми роками й в Україні з метою профілактики та боротьби з суспільно негативними процесами. Поширеність такого підходу поставили перед нами питання про її ефективність та особливості застосування.

Аналіз останніх досліджень. Феномен соціальної реклами через призму психології розглядали науковці: М.І. Піскунова, Е.В. Рилова, Р.В. Дикін, А.В. Ковалева, Г.Г. Ніколайшвили, О.М. Лебедєв-Любимов, О.О. Феофанов. Вивченням психологічних механізмів сприйняття соціальної реклами займались О.М. Лебедєв-Любимов та О.О. Феофанов. Адиктивну поведінку особистості досліджували: М. Гріффіт, Ю.А. Клейберг, О.А. Лещинська, А.Е. Личко.

Метою нашого дослідження є вивчення соціальної реклами як засобу профілактики адиктивної поведінки осіб юнацького віку.

Завдання дослідження:

1. Дослідити поняття “соціальна реклама”, означити її основні види та механізми впливу на психіку особистості.
2. Емпірично дослідити особливості впливу різних видів соціальної реклами на адиктивну поведінку в юнацькому віці.
3. На основі отриманих результатів сформулювати рекомендації, щодо використання соціальної реклами в роботі з попередження адиктивної поведінки.

Виклад основних положень. Соціальна реклама, на думку М.І. Піскунової, виступає як інформація, що представляє суспільні або державні інтереси, і спрямована на досягнення благодійних цілей, надає спрямований вплив на масову, корпоративну та індивідуальну свідомість з метою викликати реакцію цільової аудиторії [4]. Науковець Е.В. Рилова розглядає рекламу через призму соціолінгвістики і зауважує, що це лише один із багатьох комунікативних зв'язків між владою, бізнесом, громадськими організаціями та пересічними громадянами. Основними її аспектами є інформування населення про соціальні послуги та налагодження зворотних зв'язків між соціальними службами та їх клієнтами; консолідація зусиль державних, комерційних та благодійних структур у створенні атмосфери громадського партнерства; формування позитивних поведінкових установок в основній масі звичайних громадян [5].

Аналізуючи змістовий аспект соціальної реклами можна помітити, що інформаційні повідомлення апелюють до різних сфер особистості, а саме раціональної (когнітивної) і емоційної (сенситивної) сфери. Виходячи з цього соціальну рекламу умовно можна поділити на раціональну (когнітивну) та емоційну (сенситивну).

У першому випадку інформаційне повідомлення спрямоване до критичного мислення особи, апелює до розуму реципієнта, надає аргументи підкріплюючи їх різними схемами та малюнками. Задіяння когнітивної сфери через використання різних статистичних даних та наочності дає змогу людині самій виробити своє ставлення до наданої інформації. Механізми побудови такої реклами є досить простими, потрібно просто надати інформацію про дане явище, а особа сама повинна виробити своє оціночне ставлення [1].

Натомість емоційна соціальна реклама звертається до почуттів людини, до її емоцій та підсвідомого. Емоції можуть бути позитивними і негативними. Позитивні емоції стимулюють суб'єкт досягти мети, негативні – уникати об'єктів, що викликають неприємний стан.

Одним з механізмів впливу емоційної соціальної реклами є навіювання -через вплив на психіку людини для зниження свідомості і критичності при сприйнятті навіювального змісту, що не вимагає ні розгорнутого логічного аналізу, ні оцінки. Суть навіювання полягає у впливі на почуття людини, а через них на його розум і волю. Вплив змісту, сприйнятого на основі навіювання, відрізняється нав'язливістю: воно важко піддається осмисленню і корекції. Особливо важливо, що об'єктом можуть бути і великі групи людей – масове навіювання [3].

Соціальна реклама може сприяти не лише формуванню конструктивної поведінки, але й запобігати формуванню адиктивної поведінки.

Дослідники (Т.А. Бордюженко, Т.В. Синіцька) наголошують, що формування адиктивної поведінки відбувається поступово через складні життєві ситуації, стани психологічного дискомфорту, що провокують адиктивні реакції. Поступово така поведінка стає значним типом реагування на вимоги реального життя і відбувається формування адиктивної поведінки як інтегральної частини особистості. Форми адикції змінюють одна одну і вирішити проблему ще важче бо формується ілюзорне враження про розв'язання проблеми [2; 6].

На нашу думку, деструктивна сутність адикцій відображається у змінах в усіх сферах життя людини. Важливо вчасно допомогти людині зрозуміти характер таких деструктивних змін, саме тому, вважаємо, соціальна реклама може стати важелем попередження формування стійких адикцій у юнацькому віці.

Аналіз та відбір методів дослідження. Для розуміння особливостей впливу соціальної реклами на адиктивну поведінку у юнацькому віці, нами було підібрано такий комплекс методів:

- авторська добірка роликів соціальної реклами;

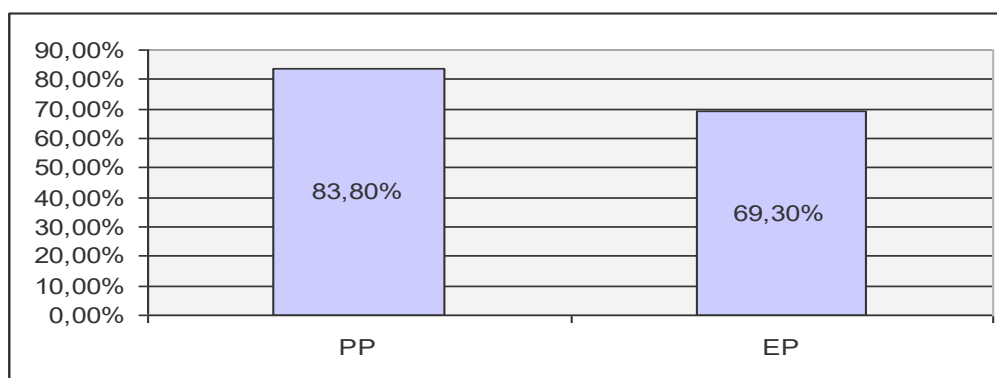
- анкета, спрямована на визначення ставлення студентів до паління, вживання алкоголю та наркотиків;
- авторська анкета спрямована на визначення якості впливу раціональної та емоційної соціальної реклами на ставлення досліджуваних до паління та вживання алкоголю і наркотиків.

Формування вибірки та експериментальних груп здійснювалось шляхом залучення у дослідження реальних груп студентів 3–4 курсів гуманітарних та природничих спеціальностей. Загальна кількість досліджуваних становить 60 студентів: 33 студентки та 27 студентів. Вікова категорія досліджуваних 19–21 років. Досліджуваних поділено на три експериментальні групи в залежності від рівня впливу незалежної змінної. У першій експериментальній групі, в якості незалежної змінної виступили відеоролики раціональної соціальної реклами, у другій експериментальній групі – емоційної, у третій експериментальній групі демонструвались ролики комбінованого типу.

Дослідження складалось з трьох етапів. На першому етапі за допомогою авторської анкети ми виявили загальне ставлення до паління, вживання алкоголю і наркотиків. Анкета надавалась студентам до пред'явлення стимульного матеріалу. Час для відповідей на запитання був необмеженим. Другий етап дослідження розпочався після того, як усі студенти заповнили анкету. Їм було представлено відеоролики соціальної реклами, які вони мали змогу переглядати протягом восьми хвилин. На другому етапі ми мали можливість спостерігати безпосередньо за емоційними реакціями студентів під час проведення дослідження. На цьому ж етапі можна було відстежити емоційні реакції досліджуваних на демонстроване відео, що стало індикатором можливості впливу того чи іншого виду реклами. На третьому етапі дослідження, за допомогою авторської анкети ми продіагностували, яким є ставлення досліджуваних до вживання алкоголю, наркотиків і паління після перегляду соціальної реклами.

При статистичній обробці результатів, для полегшення їх аналізу та інтерпретації було здійснено умовне позначення експериментальних груп. Групу, де у якості незалежної змінної виступила раціональна соціальна реклама було позначено РР; експериментальну групу, у якій здійснювався вплив емоційною соціальною рекламою – ЕР; групу, якій було продемонстровано відеоролики соціальної реклами комбінованого характеру, ми умовно позначили КР.

У результаті здійсненого емпіричного дослідження отримано наступні результати:

РР – експериментальна група, у якій здійснювався вплив раціональною соціальною рекламою
ЕР – експериментальна група, у якій здійснювався вплив емоційною соціальною рекламою

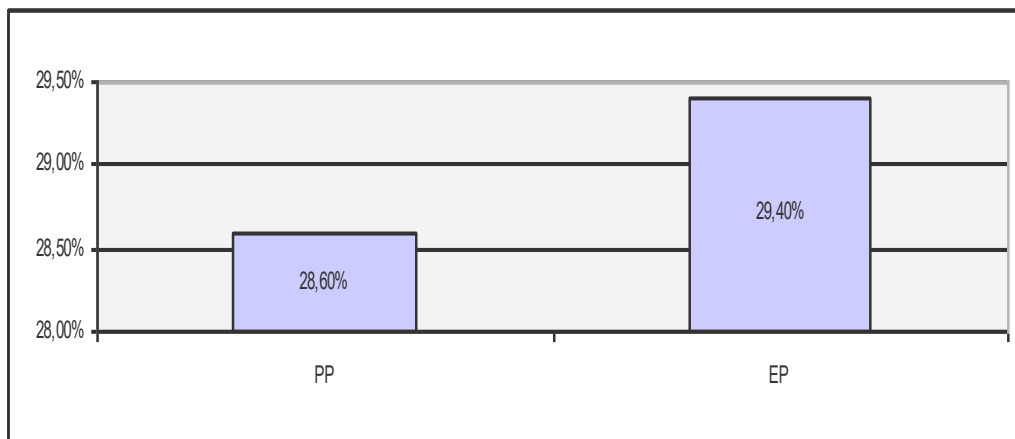
Рис. 1. Кількість юнаків, що вживає алкоголь

До вживання алкоголю осіб найчастіше спонукає вплив оточення, бажання бути таким як усі, не відокремлюватись від референтної групи, а також інтерес спробувати, що собою являє алкоголь.

Очікуваним ефектом від вживання алкоголю для дівчат стало прагнення до покращення настрою, у хлопців найбільш очікуваними ефектами від вживання алкоголю є легке сп'яніння і розслаблення.

Було встановлено, що уже значна частина респондентів роздумувала над тим, який вплив здійснює спиртне на їхній організм ще до проведення дослідження.

При діагностиці було також встановлено кількість студентів, що палить. Отримані дані відображені на рис. 2:

PP – експериментальна група, у якій здійснювався вплив раціональною соціальною рекламою
EP – експериментальна група, у якій здійснювався вплив емоційною соціальною рекламою

Рис. 2. Кількість досліджуваних, які палять

Найчастіше середовищем, у якому вперше спробували палити досліджувані є середовище друзів. Домінуючими чинниками, що викликають паління серед осіб юнацького віку є вплив оточення та інтерес до паління.

При проведенні дослідження цікаво було також дізнатись те, чи є подана інформація новою для досліджуваних. Більшість досліджуваних відповіли, що уже стикались із подібною інформацією, дехто із них вказав, що уже були ознайомлені безпосередньо із таким самими відеороликами і сюжетами. Джерела та засоби масової інформації, через які уже здійснювався вплив соціальною рекламою на респондентів, є інтернет та телебачення. Користь даної інформації полягає у тому, що знаючи з чим частіше контактують молоді люди, які джерела є більш доступними для них, можна спрямовувати свої зусилля саме туди і не затрачати час і зусилля на ті засоби масової інформації, які не можуть вплинути через відсутність контакту з реципієнтом.

Одне із завдань соціальної реклами є стимулювання об'єкта соціальної реклами до роздумів про її вплив. Першим кроком на шляху до змін є роздуми, тобто, коли людина починає мислити більш ретельно, критично. Якщо соціальна реклама здатна стимулювати роздуми в людини, то й у перспективі вона може впливати викликаючи бажані психологічні зміни. Варто зауважити, що раціональний вид соціальної реклами заставив задуматись більшу частину досліджуваних, на відміну від інших відеороликів соціальної реклами.

Результати отриманих відповідей на запитання: “Чи будете Ви розповсюджувати отриману інформацію серед знайомих, що зловживають алкоголем чи палять?” – представлені на рис. 3:

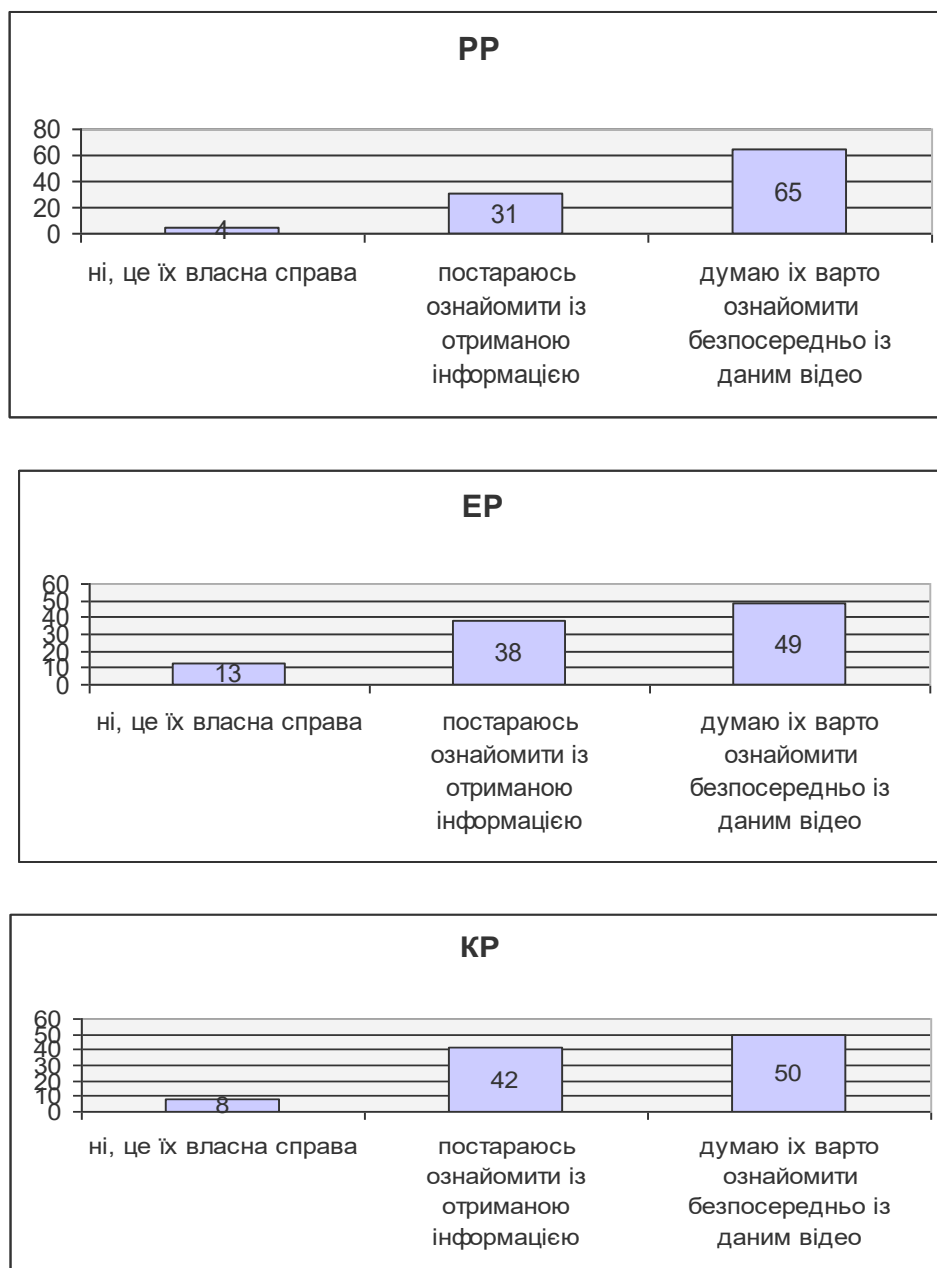

Рис. 3. Ставлення досліджуваних до того, чи варто розповсюджувати отриману інформацію серед знайомих, що зловживають алкоголем

Порівнюючи результати відповідей досліджуваних груп ми побачили, що відеоролики соціальної реклами раціонального типу залишили байдужими до даної проблеми значно менше осіб ніж емоційної. Зокрема досліджувані експериментальної групи PP вважали, що поширювати інформацію такого роду потрібно, і багато із них вказало на те, що варто ознайомлювати безпосередньо із даним відео. На нашу думку це є свідченням впливу саме такого характеру відеороликів, які “зацепили” досліджуваних.

Дані, стосовно того, чи мають намір досліджувані надалі вживати алкоголь, представлені на рис. 4:

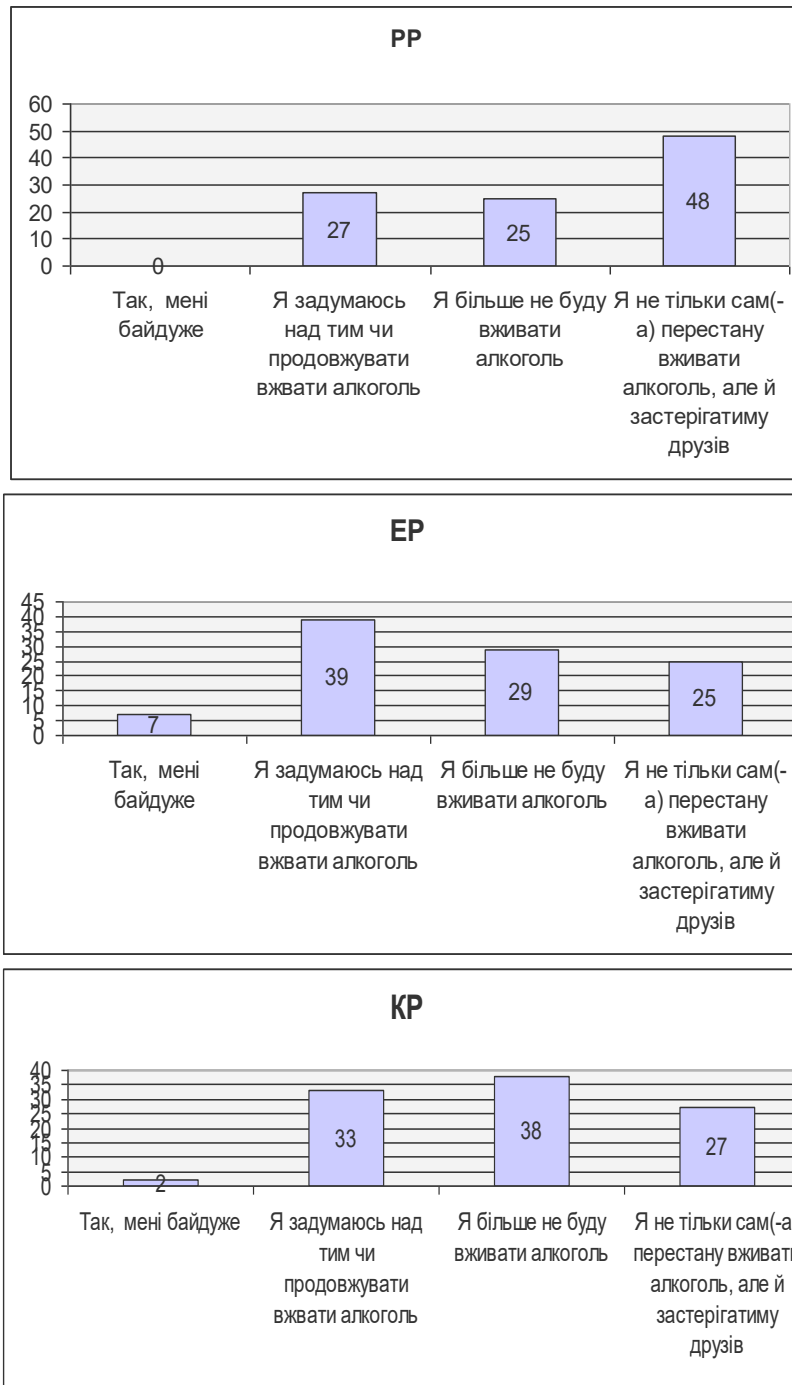

Рис. 4. Роздуми досліджуваних стосовно подальшого вживання алкоголю

Інтерпретуючи результати ми дійшли висновку, що в усіх експериментальних групах соціальна реклама стимулювала до роздумів над тим, чи продовжувати вживати алкоголь, кожного третього досліджуваного. У середньому третина досліджуваних відповіли, що більше не будуть вживати алкоголь. Позитивним є те, що у досліджуваних виявилась позиція не тільки самим перестати вживати алкоголь, але й застерігати друзів від цього. Так, зокрема найбільше ця тенденція проявилась у першій експериментальній групі, де досліджуваним демонструвались відеоролики соціальної реклами, які спрямовані до раціональної сфери особистості. Найменше вплинули відеоролики емоційного характеру. Також про це свідчить те, що саме у групі, де демонструвались

відеоролики емоційної соціальної реклами, виявився найбільший відсоток осіб, які залишились байдужими. Таким чином можна сказати, що раціональна соціальна реклама, не тільки викликає у об'єкта свого впливу бажаний ефект, але у перспективі вона може впливати й на інших осіб опосередковано через нього.

Виявляючи, за десятибальною шкалою, своє ставлення до алкоголю, досліджувані РР групи в середньому оцінили у 4 бали, у групі ЕР середньостатистичне ставлення до алкоголю становить 6,6 балів, у групі КР – 5,5 бали. Порівнюючи ці дані з отриманими даними до експериментального опитування ми можемо побачити, що ставлення до вживання алкоголю у експериментальній групі РР знизилось із шести балів до чотирьох, у ЕР групі ставлення до вживання алкоголю у незначній мірі знизилось із 7 балів до 6,7, а у групі КР ставлення до алкоголю знизилось від 6 балів до 5,1. Таким чином у експериментальній групі РР ставлення до алкоголю знизилось на 2 бали, у групі ЕР – на 0,3 бали, а у експериментальній групі КР – на 0,9 балів.

На запитання чи мають надалі досліджувані намір палити студенти відповіли наступним чином:

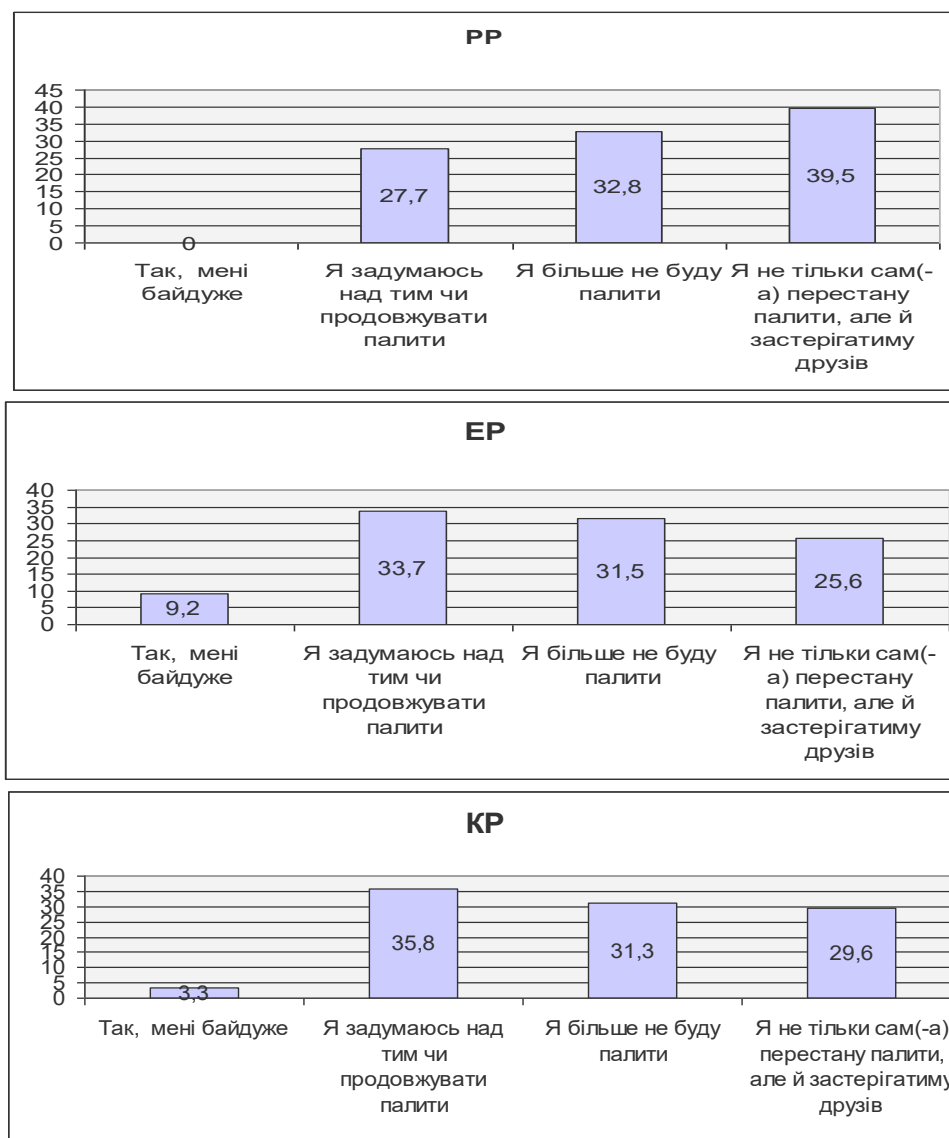

Рис. 5. Наміри досліджуваних стосовно паління

Отже, наміри досліджуваних стосовно паління після впливу соціальною рекламою мають позитивні тенденції. Зокрема третя частина досліджуваних вказала на те, що більше палити не буде. У групі де здійснювався вплив раціональною соціальною рекламою майже четверта частина досліджуваних вказала на те, що не тільки перестануть палити, але й застерігатимуть друзів, що є безперечно хорошим результатом.

Динаміка оцінки ставлення досліджуваних до паління, до експериментального опитування і після, проявилась наступним чином: у РР групі досліджуванні оцінили паління у 3,5 бали, в ЕР групі – 3,3 бали, КР- 3 бали. Можемо простежити те, що найбільш виразно проявилось зниження ставлення у експериментальній групі РР, де ставлення знизилось на 1,5 бали.

Що стосується пост експериментального ставлення досліджуваних до вживання наркотиків, то воно залишилось незмінним, адже досліджувані ще на початку експерименту проявили негатив у відношення до зловживання наркотичними речовинами.

У кінці експерименту досліджуваним було запропоновано коротко описати ролик, який справив на них найбільше враження, а також вказати, що саме в ньому привернуло увагу. У експериментальній групі РР де була представлена раціональна соціальна реклама студенти найчастіше описували переглянуті відео наступними словами: “Кожний ролик у певній мірі вплинув на мене, а особливо той, в якому говориться про швидке старіння через алкоголь, адже для мене як дівчини зовнішність є найважливішою”; “Мене найбільше зачепив той ролик, коли від сто грамів алкоголю гинуть тисячі клітин головного мозку”; “Мене найбільше зачепив ролик у якому зображується вплив куріння на організм і зовнішній вигляд людини. Це спотворення, яке показували на екрані було огидним і страшним”; “Мене вразив відеоролик, у якому показано, як страшно виглядає людина яка вживає алкоголь. Також ті ролики де показано страшний вплив куріння і наркотиків на організм людини”.

Таким чином можемо зробити висновок, що найбільше вплинули на досліджуваних відеоролики, у яких показано результати негативного впливу алкоголю та паління на мозок людини, серце, зовнішність. Для молодих людей зовнішність має дуже важливе значення, адже на її основі вони формують ставлення до оточуючих, до себе. Кожна людина хоче бути прийнятою суспільством, тому тематика впливу вживання алкоголю, наркотиків та паління на зовнішність і організм молодої людини є для досліджуваних значущою.

У експериментальній групі ЕР, де була представлена емоційна соціальна реклама студенти найчастіше описували переглянуті відео наступними словами: “Найбільше зачепив ролик пов’язаний із впливом алкоголю на репродуктивну функцію”; “Мене найбільше зачепив ролик про те, що вживаючи алкоголь ми залишаємо себе шансів стати батьками”; “Мене вразив ролик де дівчина курить, а хлопець ні. Тому, що більшість красивих дівчат курять, і хлопець це не заперечує, тому це треба пояснити, що вона має родити, що це шкідливо для неї і для її майбутнього”; “Мені запам’яталось відео, яке навіть заставило мене задуматись про майбутнє. Це ролик про батька і сина, які граються м’ячем у парку, а на іншому фоні з’являється чоловік, що везе у інвалідному візку свою дитину. А це наслідок того, що він не думав про своє майбутнє”.

Такі твердження молодих людей вказують на механізм впливу, який повинен створюватись при побудові соціальної реклами емоційного характеру. Даний механізм полягає у апеляції до молодої людини, суть якої полягає у наданні інформації про те, що відбувається з репродуктивною функцією людини, яка вживає алкоголь, наркотики чи палить. Важливо також торкнутись тематики взаємостосунків між людьми, як вживання алкоголю, наркотиків та паління також впливають на них.

Що стосується відповідей досліджуваних експериментальної групи КР, то слід зазначити, що значна більшість описали ролики раціональної соціальної реклами, тіль-

ки одиниці вказали емоційну. Виходячи з цього можна припустити, що більш запам'ятовується і "зачіпає" раціональна соціальна реклама, відповідно її вплив в перспективі може дати кращі результати.

На нашу думку, для оцінки впливу соціальної реклами, також, не менш важливим є розгляд інформації, яку ми отримали у ході проведення експерименту підчас спостереження.

Демонструючи відеоролики соціальної реклами, ми спостерігали за емоціями та динамікою станів учасників експерименту. Так у першій експериментальній групі, де в якості незалежної змінної виступали відеоролики раціонального характеру, спостерігались чітко виражені емоції страху, огиди до продемонстрованих "шокуючих" зображень. Аудиторія була напружена, в той же час, усі уважно розглядали відео, досліджувані були цілком зосереджені на перегляді відеороликів. Після перегляду відеороликів кілька секунд досліджувані перебували у стані зосередженості, можна було чітко простежити те, що дехто із досліджуваних роздумував про побачене.

Виходячи із спостережень за реакціями досліджуваних, коли їм було демонстровано відеоролики емоційного характеру, слід зазначити, що їх емоційні реакції мали дещо інший характер. Зокрема, переглядаючи відеоролики, вони були менш напруженими, ніж у першому випадку. Досліджувані почували себе вільно, спокійно, були не такими зосередженими на перегляді відеороликів. У деяких моментах розмовляли, коментували побачене. Емоції учасників дослідження варіювали від суму, співчуття та жалю, до сміху. Загальна атмосфера, після перегляду відеороликів значно відрізнялась від тієї, яка була присутня у першій експериментальній групі. Студенти одразу приступили до заповнення анкет, були жвавими, спокійними.

Найбільш цікавими були реакції досліджуваних на відеоролики соціальної реклами у третій експериментальній групі, де відеоролики були як емоційного так і раціонального характеру. Динаміка емоційних станів у досліджуваній групі змінювалась в залежності від того, які відеоролики соціальної реклами представлялись досліджуваним. Коли наочно демонструвалось шкідливість впливу вживання алкоголю, наркотиків та паління на організм молодих людей, то у досліджуваній групі відчувалась напруга, зосередженість, огида. Коли відеоролики змінювались і несли емоційний характер, то досліджувані ставали більш спокійними, напруга спадала, увага до продемонстрованих відеоматеріалів знижувалась. Коли знову представлявся відеоролик раціонального характеру, то увага досліджуваних знову зростала.

Таким чином можемо зробити висновок, що раціональна соціальна реклама привертає більше уваги ніж емоційна. Вона викликає стан зосередженості, стимулює до роздумів, викликає відчуття і емоції, які можуть у перспективі викликати бажані зміни стосовно ставлення досліджуваних до вживання алкоголю, паління та наркотиків.

Висновки. Соціальна реклама може стати важелем попередження формування стійких адикцій у юнацькому віці. Інформаційні повідомлення у соціальній рекламі апелюють до різних сфер особистості, а саме раціональної (когнітивної) і емоційної (сенситивної) сфери. Виходячи з цього соціальну рекламу умовно можна поділити на раціональну (когнітивну) та емоційну (сенситивну).

Когнітивна соціальна реклама стимулює самостійне вироблення оціночного ставлення до проблеми, емоційна соціальна реклама звертається до почуттів людини, стимулює як позитивні так і негативні емоції. Одним з механізмів впливу емоційної соціальної реклами є навіювання. Соціальна реклама може сприяти не лише формуванню конструктивної поведінки, але й запобігати формуванню адиктивної поведінки.

Емпіричне дослідження дозволило встановити, що на осіб юнацького віку більший вплив здійснює раціональна соціальна реклама, емоційна соціальна реклама привертає увагу, але нездатна втримати її протягом довгого часу. Для попередження

адиктивної поведінки домінуючою може стати раціональна соціальна реклама, але для привертання уваги можливі яскраві емоційні вклучення. Саме інформацією з такої реклами юнаки готові ділитися з однолітками.

При створенні соціальної реклами важливо враховувати вікові та соціальні характеристики цільової аудиторії. Якщо реципієнтами соціальної реклами є особи юнацького віку важливо щоб джерелом розповсюдження став інтернет (зокрема соціальні мережі) і менше – телебачення. Інформаційні посилення соціальної реклами мають бути спрямовані не тільки до самого об'єкту впливу, але й на його оточення. Раціональна соціальна реклама має містити інформацію як про згубний вплив алкоголю, тютюну чи наркотиків на організм людини, так і про труднощі, які виникають при адикціях, про проблеми, які потенційно можуть виникнути у різноманітних життєвих сферах. Емоційна соціальна реклама більш впливова при використанні позитивної мотивації, при стимулюванні почуття відповідальності та обов'язку. Особливо важливо використовувати короточасні вклучення емоційної реклами у раціональну рекламу з метою підвищення уваги реципієнта.

Перспективами дослідження є вивчення ефективності соціальної реклами з різним інформаційним наповненням, спрямовану на людей з різними соціальними та віковими характеристиками.

1. Агарков О. А. Соціальна реклама як інструмент профілактики негативних явищ в українському суспільстві: регіональний аспект. *Український соціум*. 2013. № 4. С. 151–160.
2. Бордюженко Т. А. Напрями організації первинної профілактики підліткової залежності від психоактивних речовин. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Педагогіка і психологія*. 2014. Вип. 42 (1). С. 345–350.
3. Земсков С. В. Социальная реклама как коммуникационный ресурс управления. *Власть*. 2009. № 10. С. 41–42.
4. Пискунова М. И. Социальная реклама как феномен общественной рефлексии. Паблик рилейшнз и реклама в системе коммуникаций. Москва: сборник научных трудов. 2004. С. 171–194.
5. Рылова Е. В. Эффективность социальной рекламы: социо-лингвистический аспект. *Мир науки, культуры, образования*. 2010. № 2. С. 230–232.
6. Синіцька Т. В. Індивідуально-психологічні особливості студентів з адиктивною поведінкою. *Медична психологія*. 2014. Т. 9. № 1. С. 74–80.

The article reveals the essence of the concept of "social advertising", examines its types and mechanisms of influence on the human psyche. The efficiency and features of the use of rational and emotional social advertising in the prevention of addictive behavior in adolescence are analyzed. The results of the empirical study of the peculiarities of the influence of social advertising are presented. Practical guidelines for creating social advertising are formulated. Prospects for further research are outlined.

Keywords: addictive behavior, social advertising, rational and emotional advertising, personality, prevention.

УДК 159.942: 378

Людмила Іванцев, Тетяна Іванишин

doi: 10.15330/vpufpn.22.76-82

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ВИНИКНЕННЯ ОСОБИСТІСНОЇ ТРИВОЖНОСТІ У СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

У статті висвітлено різні концептуальні підходи до розуміння сутності, особливостей прояву особистісної тривожності та причин виникнення її у студентів-психологів. Визначено рівні сформованості особистісної тривожності та емпірично виявлено психологічні чинники виникнення особистісної тривожності у молодих осіб студентського віку. На основі отриманих результатів окреслено шляхи оптимізації психокорекційних заходів щодо зниження рівня особистісної тривожності у студентської молоді.

Ключові слова: страх, тривожність, внутрішній конфлікт, особистісна тривожність, студентський вік, самооцінка, саморегуляція, емоційна компетентність, конструктивні форми поведінки.

Постановка проблеми. Проблема особистісної тривожності є актуальною в умовах сьогодення, оскільки сучасна соціологічна статистика демонструє те, що число тривожних людей зростає з кожним роком і в досить великій кількості, особливо серед осіб юнацького віку. Почуття тривожності, що супроводжуються підвищеним хвилюванням, настороженістю, емоційною нестійкістю, заважає жити, впливає на поведінку зростаючої особистості, коригуючи її, відбивається на взаєминах з оточуючими та може призвести до виникнення відчуття самотності, постійного душевного дискомфорту.

Надмірно високий рівень особистісної тривожності є дезадаптивним фактором та провокує проблеми у спілкуванні, конфлікти у взаємовідносинах, завищені вимоги до себе та оточуючих. Причому особи з таким рівнем особистісної тривожності можуть розцінювати будь-яку ситуацію як небезпечну, а оточення як загрозове, навіть якщо для цього немає об'єктивних причин.

За цими зовнішніми проявами криються внутрішні переживання, які утримують осіб юнацького віку у постійній внутрішній напрузі. В основі внутрішніх переживань лежить протиріччя даного вікового періоду, що полягає у яскравій вираженості бажань і прагнень, однак, можливостей для здійснення їх у молодій людині недостатньо. Це протиріччя призводить до виникнення тривоги й побоювання, які, безумовно, впливають на самооцінку, ставлення до себе, взаємостосунки зростаючої особистості.

Оскільки, підвищений рівень особистісної тривожності є негативним явищем, то актуальним і соціально значущим виступає дослідження психологічних чинників особистісної тривожності у осіб юнацького віку та пошук шляхів зниження високого рівня особистісної тривожності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як багатоаспектний феномен, тривожність привертала до себе серйозну увагу вже досить давно, розглядаючись в наукових доробках зарубіжних (А. Адлер, У. Джемс, Дж. Доллард, О. Маурер, Р. Мей, Дж. Уотсон, О. Ранк, К. Роджерс, Е. Торндайк, К. Хорні, А. Фройд, З. Фройд, К. Юнг, К. Ясперс) і вітчизняних вчених з одного боку, як вроджена, психодинамічна характеристика (В. Білоус, О. Захаров, Н. Левітов, В. Мерлін), а з іншого, як умова і результат соціалізації (В. Астапов, Н. Імедадзе, Г. Прихожан).

У зарубіжній психології проблема тривожності вперше була розглянута у працях З. Фрейда, який визначав її як “неприємне емоційне переживання, зміст тривожності – переживання невизначеності і відчуття безпорадності” [3]. У свою чергу К. Хорні вважає, що почуття тривоги це вроджене почуття, яке відчуває дитина з перших хвилин свого народження. Воно фіксується немовлям, стає внутрішньою властивістю його психічної діяльності – “базальною тривоگوю” і викликає у дитини бажання позбутися його. “Базальна тривога” змушує людину будувати свою поведінку, не провокуючи її, прагнути до безпеки життєдіяльності. На тлі “базальної тривоги” формується недовіра до світу взагалі. Це почуття може бути витіснене на несвідомий рівень, але воно залишається з індивідом назавжди. Ставши дорослим, така людина нездатна сама віддавати любов, ласку і тепло оточуючим її близьким людям, і її діти будуть страждати від того, що не отримуватимуть необхідної їм любові та захисту [6].

Незважаючи на те, що між двома цими теоріями є відмінності, в одному вони схожі: причиною виникнення тривоги завжди є внутрішній конфлікт людини, її незгода з самою собою, суперечливість її прагнень, коли одне її сильне бажання суперечить іншому, одна потреба заважає іншій. При внутрішньому конфлікті виникає почуття “втрати опори”, втрата міцних орієнтирів у житті, невпевненість у навколишньому світі, і саме втрата цих опор призводить до виникнення тривожності [7].

Деякі люди схильні відчувати тривожність завжди і всюди, а деякі переживають стан тривоги лише час від часу під впливом складних обставин. Відповідно, виділяють особистісну тривожність, як індивідуальну рису особистості та ситуативну тривож-

ність, як реакцію на конкретну зовнішню ситуацію. За Ч. Спілбергером ситуативна тривожність виникає, коли індивід сприймає певний подразник або ситуацію як таку, що несе в собі актуальні або потенційні елементи небезпеки, загрози або шкоди. Особистісна тривожність не проявляється безпосередньо в поведінці, але її рівень можна визначити, виходячи з того, як часто та інтенсивно виникає стан тривоги [9].

Ситуативно стійкі прояви тривожності прийнято називати особистісними і пов'язувати з наявністю у людини відповідної особистісної риси (так звана "особистісна тривожність"). Це стійка індивідуальна характеристика, яка відображає схильність суб'єкта до тривоги і передбачає наявність у нього тенденції сприймати досить широке "віяло" ситуацій як загрозове, відповідаючи на кожну з них певною реакцією. Як схильність, особистісна тривожність активізується при сприйнятті певних стимулів, що розцінюються людиною як небезпечні, пов'язані зі специфічними ситуаціями загрози її престижу, самооцінці, самоповазі [7].

Особистісна тривожність проявляється у схильності особи переживати стан тривоги у різноманітних життєвих ситуаціях, навіть у таких, що об'єктивно викликати тривогу не можуть. Це стійке утворення, що виявляється в розлитому, хронічному переживанні соматичного і психічного напруження, у схильності до дратівливості і неспокою навіть з незначних приводів, в почутті внутрішньої скутості і нетерплячості. Тривожність як риса особистості відображає частоту переживань індивідом стану тривоги. Високотривожні індивіди переживають стан тривоги з більшою інтенсивністю і частотою, ніж низькотривожні [4].

На думку О.О. Халік, особистісна тривожність є стійкою властивістю особистості, яка характеризується підвищеною схильністю відчувати тривогу через реальні чи уявні небезпеки, визначається фізіологічними, когнітивними, емоційними й поведінковими аспектами та відіграє переважно негативну функцію [5].

Причини особистісної тривожності знаходяться на соціальному, психологічному та психофізичному рівнях. Перший – соціальні проблеми особистості, пов'язані з порушенням у спілкуванні. На психологічному рівні особистісна тривожність пов'язана з неадекватним сприйманням суб'єктом самого себе. Тривожність зумовлена конфліктною самооцінкою, коли одночасно актуалізуються дві протилежні тенденції – потреба високо себе оцінити та почуття невпевненості. Психічно тривожність може відчуватися як: напруга, заклопотаність, нервозність, почуття невизначеності, відчуття небезпеки, невдачі, неможливість прийняти рішення та ін. Тривожність проявляється у безпорадності, невпевненості в собі перебільшенні значущості ситуації і суб'єктивного відчуття безсилля перед ними [10].

Рівень особистісної тривожності один з найбільш значущих у діагностиці особистісного неблагополуччя, це показник, який завжди є сигналом внутрішніх недозволенних конфліктів, суперечливих установок і почуттів, слабкості і неефективності механізмів психологічного захисту [1].

Постановка завдання. Метою статті є виявлення психологічних чинників виникнення особистісної тривожності у молодих осіб студентського віку та визначення шляхів оптимізації психокорекційного впливу щодо зниження особистісної тривожності у студентів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Період навчання у вищому навчальному закладі та освоєння професії є важливим і складним для молодої людини. Адже, протягом цього періоду відбувається розвиток особистості, молода людина стає більш самостійною, їй необхідно здобувати знання і практичні навички обраного фаху та навчитися вирішувати складні завдання. Проте через певні негативні події у власному житті, хвилювання за рідних, труднощі пов'язані з навчанням, конфлікти з оточенням, соціально-економічною нестабільністю в державі, відчуття невизначеності пе-

ред майбутнім тощо, на цьому віковому етапі можуть виникати тривожні настрої, які з стану реактивності легко можуть перейти в хронічний стан та набути статус особистісної якості.

Оскільки базовим компонентом тривожності у розвитку особистості виступає почуття занепокоєння, доцільно виділити його основні ознаки, а саме невпевненість у спілкуванні, настороженість, збентеження, невиразність і суперечливість мови, переляк у погляді, блідість лиця, метушливість, напруженість, скутість рухів або, навпаки – надмірна жестикуляція [2].

Високотривожні молоді люди характеризуються, переважно, нестійкою самооцінкою та невпевненістю в собі, постійно відчують страх перед невідомим і як наслідок – рідко проявляють ініціативу, прагнуть не привертати до себе увагу оточуючих, намагаються не порушувати дисципліну, точно виконуючи поставлені перед ними вимоги. Юнаки та дівчата з підвищеним рівнем особистісної тривожності, як правило, не мають авторитету та популярності в колективі, через свою замкнутість, невпевненість в собі, нетовариськість, безініціативність або навпаки настирливість. Відчуття тривоги, виражене в показниках рівня тривожності, неминуче супроводжує всі види діяльності людини, у тому числі й навчально-пізнавальну діяльність. Стан тривожності залежно від показника рівня може справляти як позитивний, так і негативний вплив на діяльність та успішність студентів. Високий рівень тривожності ускладнює пізнавальну діяльність студентів, звужуючи зону уваги та гнучкість стратегій дій, знижує інтелектуальну працездатність, дезорганізує діяльність включно до відмови від неї, викликає надмірну емоційну напругу, а в довгостроковій перспективі – сприяє формуванню в студентів низької самооцінки [9].

Аналізуючи та узагальнюючи вище означене, приходимо до висновку, що на виникнення особистісної тривожності у студентської молоді впливають особистісні, адаптаційні та мотиваційні чинники, вивченню яких присвячене наше дослідження.

Результати дослідження. У нашому дослідженні взяли участь студенти, майбутні психологи, філософського факультету ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”. Загальна кількість досліджуваних 60 осіб, а їх віковий діапазон становив 18–20 років.

Основною метою першого етапу дослідження було визначення рівня особистісної тривожності серед наших респондентів. Використовуючи опитувальник “Шкала самооцінки та оцінки особистісної тривожності (Ч.Д. Спілбергера – Ю.Л. Ханіна)”, нами були отримані результати, на основі яких уся вибірка досліджуваних поділилася на три групи (молоді особи студентського віку з низьким, помірним та високим рівнями особистісної тривожності):

- ✓ у 2% опитуваних студентів виявлено низький рівень особистісної тривожності. Дана частина респондентів відрізняються рішучістю, ініціативністю, адекватними вимогами до себе, самоконтролем, цілеспрямованістю;
- ✓ у 38% опитуваних студентів виявлено середній рівень особистісної тривожності, проявом якого є переживання напруги, настороженості, часткового дискомфорту залежно від особистісного сприйняття та оцінки ситуації у визначеній групі осіб. Даний рівень тривожності має адаптивне значення та не несе в собі ознак загрози;
- ✓ у 60% опитуваних студентів виявлено високий рівень особистісної тривожності, який може призводити до відчуття емоційного дискомфорту, невпевненості в собі, ніяковості, незадоволеності своїм життям, переживанні проблем у стосунках і надмірного страху перед критикою та негативною оцінкою; будь-яка подія може розцінюватися як несприятлива і небезпечна, а оточуюче середовище як таке, що становить загрозу.

Особистісна тривожність, опираючись на думку сучасної вітчизняної дослідниці І.А. Ясточкіної, значною мірою зумовлюється трьома групами психологічних чинників (особистісні, адаптаційні та мотиваційні) [10].

Досліджуючи вплив особистісних чинників на виникнення особистісної тривожності у студентської молоді, були отримані показники рівня самооцінки та ставлення до власного минулого теперішнього й майбутнього.

Результати за “Шкалою самооцінки” свідчать про те, що: у 6% студентів високий рівень самооцінки, у 50% – середній рівень, у 44% – низький рівень самооцінки. Відповідно у вибірці студентів, які схильні до високого рівня особистісної тривожності, 44% властивий занижений рівень самооцінки (напротивагу 9,2% з помірним рівнем особистісної тривожності). Особи із заниженою самооцінкою характеризуються відчуттям невпевненості, несамостійністю, занадто критичні до себе, можуть перекручено сприймати оточуючих і, здебільшого, помічають тільки недоліки в себе та в інших. Такі люди відзначаються надмірною вимогливістю до себе та інших та можуть провокувати конфлікти, які спричинені їхньою нетерплячістю до інших.

Отримані результати за методикою “Ставлення до минулого, теперішнього та майбутнього” вказують на те, що переважаючими факторами ставлення до власного минулого, теперішнього та майбутнього у молодих осіб студентського віку з високим рівнем особистісної тривожності, є “Негативне минуле” та “Фаталістичне сьогодення”. Зафіксовані результати дозволяють констатувати, що низький рівень самооцінки, негативне, суперечливе ставлення до власного минулого, теперішнього та майбутнього впливають на підвищення рівня особистісної тривожності у студентської молоді.

Досліджуючи вплив адаптаційних чинників на виникнення особистісної тривожності, були визначені показники локусу контролю та соціально-психологічної адаптації молодих осіб студентського віку.

За допомогою методики “Діагностика рівня суб’єктивного контролю” вдалося встановити, що у 78% студентів з властивим високим рівнем особистісної тривожності, переважає екстернальний локус контролю, який особливо яскраво проявляється в сферах невдач, досягнень та в міжособистісних стосунках з іншими людьми, погіршуючи психічну адаптацію.

У свою чергу, результати застосованої “Методики дослідження соціально-психологічної адаптації (К. Роджерса – Р. Даймонда)” вказували, що досліджувані респонденти, у яких був виявлений високий рівень особистісної тривожності, відчувають значні труднощі, пов’язані з процесом адаптації (53%) та у відчутті емоційного дискомфорту (54%). Труднощі, які пов’язані з адаптацією виявляються у порушенні процесу пристосування індивіда до умов соціального середовища засобами взаємодії і спілкування, через хибне уявлення людини про себе і свої міжособистісні контакти. Відчуття емоційного дискомфорту супроводжується неприємними відчуттями, незадоволеністю, пригніченістю, порушенням емоційної рівноваги.

Отож, як бачимо, інтернальність як рівень суб’єктивного контролю сприяє психічній адаптації, а екстернальність веде до її погіршення. Таким чином, високий рівень особистісної тривожності може розглядатися як дезадаптивна реакція.

Досліджуючи мотиваційні чинники виникнення особистісної тривожності у студентської молоді в ході емпіричного дослідження було отримано показники рівня домагань, мотивації афіліації та мотивів вибору професії.

Показники рівня домагань визначено за допомогою “Опитувальника вивчення рівня домагань” (автор В.К. Горбачевський). Проаналізувавши співвідношення між компонентами мотиваційної структури, була виявлена конфліктна взаємодія мотивів, яка полягала в тому, що студенти з властивим високим рівнем особистісної тривожності, проявляють підвищений рівень значимості для них результатів діяльності та мо-

тиву самоповаги, проте незначний рівень внутрішньої мотивації, вольового зусилля, мобілізації зусиль, оцінки свого потенціалу та знижений рівень ініціативності.

Показники дослідження мотивації афіліації продемонстрували наступне: 28% опитаних студентів характеризується високим рівнем прагненням до прийняття – низьким рівнем страху відкидання, 67% – низьким рівнем прагнення до прийняття – високим рівнем страху відкидання, 5% – високим рівнем прагнення до прийняття-високим рівнем страху відкидання та не виявлено в опитаних студентів низького рівня прагнення до прийняття – низького рівня страху відкидання. Підвищеному рівню тривожності може сприяти переважання низького рівня прагнення до прийняття – високого рівня страху відкидання та наявність внутрішнього конфлікту.

За результатами дослідження мотивів вибору професії було встановлено, що: у 47% опитаних студентів переважають внутрішні індивідуальні мотиви вибору професії, у 28% переважають внутрішні соціальні мотиви, у 14% – зовнішні позитивні мотиви, у 11% студентів переважають зовнішні негативні мотиви. Тільки зовнішні негативні мотиви вибору професії можуть сприяти підвищенню рівня особистісної тривожності, інші мотиви мали би сприяти задоволеності обраною професією.

Таким чином, результати проведеного емпіричного дослідження дозволяють стверджувати, що високий рівень особистісної тривожності у студентської молоді зумовлюється визначеними у дослідженні чинниками, вказуючи на необхідність визначення шляхів зниження надмірного рівня особистісної тривожності за допомогою методів психокорекції.

Психологічна корекція являє собою спрямований психологічний вплив на певні психологічні структури для забезпечення повноцінного розвитку та функціонування особистості. Проаналізувавши методи подолання тривожності в різних теоретичних напрямках, для психокорекційної програми рекомендованими можуть бути ефективні методики та техніки для щоденного використання (дихальні техніки, техніка для м'язової та мімічної релаксації, раціонально-емотивна терапія Еллісона, техніка самонавіювання за допомогою афірмацій), а також тренінгове заняття. Останнє може бути ефективним, оскільки, має на меті формувати позитивне уявлення учасників про себе, набутти ними навичок самопізнання та саморегуляції емоційного стану, проаналізувати свої думки і визначити негативні установки на життя та замінити їх позитивними, навчитися розпізнавати ознаки тривожного стану та знижувати рівень тривожності та освоїти учасниками техніки для нормалізації дихання, для зменшення рівня напруги і тривожності та актуалізації позитивних емоцій.

Висновки з проведеного дослідження. Тривожність – це досить складне, багатокomпонентне утворення у структурі психіки, що досить часто свідчить про дисгармонійне функціонування людини. Надмірний рівень особистісної тривожності для студентської молоді є дезадаптивним фактором, який негативно впливає не тільки на навчальну діяльність студента, його стосунки з іншими людьми, але і на розвиток особистості молодої людини, роблячи молоду людину більш схильною до стресу. У зв'язку з цим, постає нагальна необхідність своєчасного втручання щодо зниження високого її рівня, зокрема у молодих осіб студентського віку, з метою забезпечення їх повноцінного особистісного розвитку.

1. Батюх О. В. Важливість дослідження тривожності у студентів першого курсу. *Медсестринство*. 2011. № 4. С. 22–23.
2. Волошок О. В. Психологічний аналіз проблем тривожності особистості. *Збірник наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка / Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України*. Київ, 2015. С. 479–484.
3. Постна О. І. Гендерні особливості ступеню прояву тривожності у студентів. *Психологія і педагогіка в системі сучасного гуманітарного знання XXI століття* : збірник тез міжнародної науково-практичної конференції. Харків, 2016. С. 106.

4. Прихожан А. М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика. Москва : Московский психолого-социальный институт ; Воронеж : Изд-во НПО "МОДЭК", 2000. 304 с.
5. Стрілецька І. І. Особистісна тривожність як складний полідетермінований психічний процес. *Інсайд* : зб. наук. праць студентів, аспірантів та молодих вчених / ред. кол. І. В. Шапошникова, О. Є. Блинова та ін.]. Херсон : ПП Вишемирський В. С., 2016. Вип. 13. С. 299–301.
6. Хорни К. Невротическая личность нашего времени : в 3 т. Т. 2. Москва : Смысл, 1997. 213 с.
7. Царькова О. В. Теоретичні аспекти прояву психологічного феномену тривожності. *Актуальні проблеми психології*. 2015. Т. 7. Вип. 38. С. 479–491.
8. Циганчук Т. В. Динаміка переживання стресу студентами 1–4 курсів ВНЗ. *Збірник наукових праць інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПНУ*. Київ : Книга, 2010. 360 с.
9. Неведомська Є. О., Михайловська Т. О. Як подолати педагогу тривожність студентів? *Освітологічний дискурс*. 2016. № 1. С. 131–144.
10. Ясточкіна І. А. Прояви тривожності серед студентської молоді. *Вісник Запорізького національного університету. Педагогічні науки*. 2014. № 1. С. 173–180.

Within the scope of the publication various conceptual approaches to the understanding of the essence, peculiarities of personal anxiety manifestation as well as the reasons for its emergence among the Psychology Faculty students are highlighted. The personal anxiety rates formation is determined as well as students' psychological factors of personal anxiety occurrence are empirically detected. On the basis of the obtained results, the ways of optimization of psycho-correctional measures concerning personal anxiety decrease among the future experts are outlined.

Keywords: fear, anxiety, inner conflict, personal anxiety, student's age, self-attitude, self-adjustment, emotional competence, constructive behaviours.

УДК 316.6

Тетяна Кондес

doi: 10.15330//vpu.fpn.22.82-87

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАВЛЕННЯ ДО ЗДОРОВ'Я У ВИМІРІ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ МАЙБУТНІХ СПЕЦІАЛІСТІВ СОЦІОНОМІЧНОГО ПРОФІЛЮ

У статті висвітлено психологічні особливості ставлення до власного здоров'я у студентів, визначено систему індивідуальних вибіркових зв'язків особистості з різноманітними явищами навколишньої дійсності, що сприяють або, навпаки, загрожують здоров'ю людей. На основі психологічного трактування поняття "ставлення" сформульоване поняття "ставлення до здоров'я". Проведено аналіз динаміки способу життя майбутніх спеціалістів соціономічного профілю.

Ключові слова: здоров'я, здоровий спосіб життя, здоров'язберігаючі компетенції, здоров'язберігаючі технології.

Постановка проблеми. На сучасному етапі становлення України, потреби її розвитку вимагають від навчальних закладів всіх рівнів освіти підготовки висококваліфікованих фахівців, які б відповідали сучасним вимогам соціально-економічної ситуації на ринку праці, де безумовно попит мають спеціалісти, що здатні до управління на різних рівнях та в різних сферах, яким притаманні такі якості як компетентність, ініціативність, комунікабельність, толерантність, працездатність, адаптованість та інші. Соціально-економічні умови розвитку суспільства, подальший науково-технічний прогрес, і потреба в здорових трудових ресурсах є потужним засобом, спрямованим на зміцнення здоров'я населення, починаючи з формування культури здоров'я, шляхом застосування здоров'язберігаючих технологій у процесі підготовки майбутніх фахівців.

Стан здоров'я, як відомо, є інтегральним критерієм, що відображає сукупний вплив комплексу чинників навколишнього середовища, в тому числі умов виховання, навчання, трудової діяльності, способу життя. У збереженні та формуванні здоров'я першочергова роль все ж належить самій людині, її способу життя, її цінностей, установкам, ступеню гармонізації її внутрішньому світу та відносинам з оточуючими.

Без здоров'я людині важко реалізувати себе у творчому й фізичному потенціалах, оскільки здоров'я є першою і найважливішою потребою, що забезпечує гармоній-

ний розвиток особистості, а його формування потребує набуття необхідних знань та цілеспрямованої праці над собою. Культура здоров'я є важливою складовою загальної культури людини, що являє собою показник сформованих цінностей, знань, умінь і навичок з формування, збереження і зміцнення здоров'я і характеризується високим рівнем культури поведінки молоді стосовно власного здоров'я та здоров'я оточуючих.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням та розробкою питань культури здоров'я в сучасному суспільстві займаються такі вчені: В. Горащук, В. Кривошеєва, Н. Сорокіна [7; 9; 11] та ін. "Культура здоров'я є важливою складовою компонентою загальної культури людини, що обумовлена матеріальним і духовним середовищем життєдіяльності суспільства, виражається в системі цінностей, знань, потреб, умінь та навичок формування, збереження й зміцнення здоров'я" – вважає В. Горащук [7, с. 167], тому на сьогоднішній день вона є новим педагогічним напрямком, який спрямований на формування високого рівня здоров'я населення України.

Відповідно до Конституції України: "Здоров'я людини, як і її життя, особиста честь і гідність, недоторканість та безпека, визнані найвищою соціальною цінністю". Право кожного на охорону здоров'я, деклароване статтею 49 Конституції України, деталізується в Основах законодавства України про охорону здоров'я [1]. Згідно із Статутом Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), здоров'я є станом повного фізичного, духовного і соціального благополуччя, а не лише відсутністю хвороби і фізичних вад. Проблеми здоров'я і здорового способу життя учнівської молоді стали предметом дослідження медиків, психологів, педагогів. Питання формування здорового способу життя з позицій медицини розкрито в роботах М.М. Амосова, Р.Л. Апанасенко та ін. [2; 3]. Психолого-педагогічні аспекти виховання здорового способу життя студентів розглянуті в дослідженнях Т.Є. Бойченко, Я.М. Сивохопа [4; 10]; формування здорового способу життя засобами фізичного виховання досліджували О.М. Вацеба, Б.М. Шиян та ін. [5; 12].

Аналіз літературних джерел та навчальних програм показали, що в умовах сьогодення недостатньо вивчена проблема формування культури здоров'язбереження та ставлення до здоров'я у вимірі ціннісних орієнтацій майбутніх спеціалістів соціономічного профілю.

Також було б доцільно більш глибоко вивчити формування духовного аспекту здоров'я, перш за все, його важливого принципу самовдосконалення, на основі самопізнання і самоосвіти та психічного аспекту здоров'я – оволодіння методиками психорегуляції, методами психоемоційного розвантаження, що є саме тими інструментами, за допомогою яких коригуються емоційна рівновага і оптимістичний погляд на життя.

Мета статті полягає у виявленні особливостей ставлення до власного здоров'я у вимірі ціннісних орієнтацій, до здорового способу життя та до факторів, які впливають на стан здоров'я, у проведенні аналізу динаміки способу життя майбутніх спеціалістів соціономічного профілю.

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження. Оскільки система цінностей є однією з основних характеристик особистості, то, спираючись на неї, людина демонструє внутрішню готовність до тих чи інших дій з метою задоволення потреб, запитів чи інтересів. Цінності слід вважати індикатором того, що можна очікувати від індивіда, на досягнення яких цілей він спрямовує свої зусилля, які об'єкти для нього найбільш значущі. Інакше кажучи, вивчивши цінності, які поділяє індивід, можна встановити спрямованість інтересів, потреб, запитів особистості, її соціальну позицію та рівень духовного розвитку [11, с. 184].

Провідна парадигма сучасної цивілізації полягає не в монополії на істину та ідеологічний диктат. Її сутність – у виявленні багатоманітності форм інтелектуального, духовного та політичного мислення. Сучасна концепція здорового способу життя пе-

редбачає відповідальність держави, громади, окремої особи за збереження і зміцнення здоров'я, оптимізацію умов праці, побуту, відпочинку та особистої поведінки. Здоров'я, як абсолютна людська цінність, водночас є основним правом людини, а його збереження – найважливішим обов'язком держави й особистості [6, с. 83].

У процесі оволодіння майбутньою професією, окрім професійно значущих знань, умінь і навичок, майбутнім спеціалістам соціономічного профілю необхідно володіти теоретичними й практичними знаннями з питань культури здоров'я, здорового способу життя, засвоїти навички виконання оздоровчих вправ та використання оздоровчих технологій для зменшення психічної та фізичної втоми, уміти самостійно розробляти оптимальний режим розумової, фізичної роботи та відпочинку в умовах аудиторного та позааудиторного навчання, виходячи зі своїх індивідуальних особливостей та потреб, мати мотивацію в систематичному зміцненні власного здоров'я.

Формування здоров'язберігаючих технологій у студентів повинно відбуватись через самоспостереження. Необхідно самостійно аналізувати та оцінювати себе під час роботи, свідомо акцентувати увагу на свої думках, вчинках, здібностях й можливостях, а також усвідомлювати й виправляти свою неправильну поведінку під час виконання різних видів навчального навантаження. Важливим елементом є критичне ставлення до себе і аналіз своїх дій. Наприклад, якщо відчувалась фізична втома, зменшилася концентрація уваги, запитати себе, які оздоровчі технології я використовував для того, щоб усунути ці негативні наслідки, як використання вправ вплинуло на мою фізичну та психічну працездатність. Важливо оцінювати себе правдиво, можна порівнювати себе з іншими людьми та своїми минулими вчинками (чи були використані раніше оздоровчі технології, чи роблять це мої друзі, як виконання чи невиконання оздоровчих вправ вплинуло на мою та їх роботу та самопочуття). Прагнення студентської молоді зберегти й зміцнити своє здоров'я повинно визначатись як свідомим пошуком оздоровчих технологій та інформації щодо зменшення негативного впливу комп'ютера на здоров'я, так і шляхом набуття теоретичних знань з основ здоров'я, які студенти отримують на таких дисциплінах, як: "Здоров'я людини", "Основи охорони праці", "Безпека життєдіяльності", "Фізичне виховання", де поряд з фізичним аспектом здоров'я, вивчаються психічні і духовні аспекти.

Викладачами секції фізичного виховання ВНЗ "Університет економіки та права "КРОК" більше двадцяти років проводиться вивчення способу життя студентів. Починаючи з 1997 року, ми періодично проводили дослідження динаміки способу життя та ставлення студентів до власного здоров'я.

Анкета для дослідження уявлень студентів про здоровий спосіб життя складається з десяти питань. На кожне питання є кілька варіантів відповіді та опитуваним потрібно обрати одну, яка найбільш підходить для них. Анкета була складена таким чином, щоб можна було виявити чи мають підлітки шкідливі звички, чи звертаються до лікаря, коли хворіють, чи займаються руховою активністю, яка їхня тривалість сну, якість харчування, дотримання режиму дня.

Анкетування проводилося анонімно з метою більш відвертих і чесних відповідей. За допомогою тесту "Здоров'я" визначили ставлення опитуваних до стану свого здоров'я. Тест включає 8 позицій, з якими опитуваний погоджується або не погоджується.

Отримані результати дозволяють зробити ряд висновків щодо здорового способу життя студентів.

У результаті досліджуваного періоду з 2013 по 2017 рр. обстежено 183 студенти факультету економіки та підприємництва, 221 студент юридичного факультету, 119 студентів спеціальності "Психологія", 91 студент спеціальності "Туризм" II курсу Університету і були виявлені наступні факти:

1. За досліджуваний період ставлення до режиму дня є майже незмінним, більшість студентів (54,5%) його не дотримуються, хоча незначною (на 3,4%) збільшилася кількість осіб, що намагаються його дотримуватися. Основною причиною недотримання режиму дня сьогодні є нераціональне використання власного часу (33%), збільшилася кількість лінивих студентів на 8,1%, і в той же час на 12% зменшилася кількість студентів, які вважають причиною великі навчальні навантаження.

2. Щодо режиму харчування також зберігаються стабільні тенденції – більшість – 68% його не дотримуються, збільшилася кількість студентів, які приймають їжу менш ніж три рази на день та харчуються нерегулярно. І майже половина студентів (52,3%) вважають причиною недотримання режиму харчування власну неорганізованість.

3. Також велику увагу звернено на відстеження шкідливих звичок серед студентів. Отримано дані про зниження числа студентів, які палять з 42,6% до 24,4% респондентів. За цей період змінилося ставлення до тих, хто палить: у 2,5 рази знизилася число байдужих студентів, в 2,8 разів збільшилася кількість осіб, яким неприємно, що їх однокурсники палять.

4. Тривалість сну у більшості студентів зберігається стабільною – 5–7 годин.

5. Дещо зменшився час перебування на свіжому повітрі – з 1,5 год. до 50 хвилин.

6. Значною позитивною динамікою є зміна фізичної активності студентів – в 2 рази зросла кількість студентів, що регулярно займаються різними видами рухової активності.

7. За минулі п'ять років зберігається низька медична активність молоді: більшість нерегулярно звертаються до медичних працівників – близько 64%, через якийсь час – 33,1%.

8. На запитання: “Чи вважаєте Ви себе здоровою людиною?” опитані відповіли наступним чином:

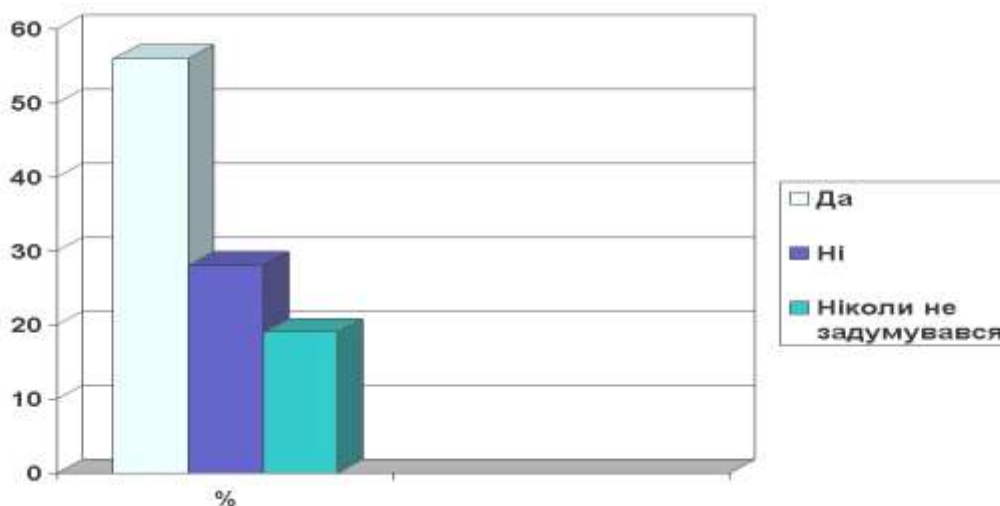

Рис. 1. Відповіді на запитання анкети “Чи вважаєте Ви себе здоровою людиною?”

9. Незважаючи на те, що більшість студентів ведуть нездоровий спосіб життя, бажання змінити його в бік збереження здоров'я присутній в 75% випадків.

10. На пункт анкети “Проранжуйте людські цінності в трьох основних сферах використання (1) особиста; 2) сімейна; 3) професійна”) здоров'я, як одну із основних людських цінностей в особистісній сфері, на перше місце поставили 69% студентів, в сімейній – 50,4%, в професійній – 21%.

Саме цей пункт дослідження доводить, що установка на здоровий спосіб життя як майбутнього фахівця з'являється у студента не сама по собі, а формується в резуль-

таті певного психологічного і педагогічного впливу. Тому сучасні освітні установи повинні бути установами, покликаними ростити фізично і психічно здорових громадян, формувати у них потребу в оптимальному здоров'ї, навчити відповідально ставитися не лише до власного здоров'я, а й до здоров'я інших людей, а також до збереження довкілля. Для цього основною стратегією будь-якого освітнього закладу повинна стати така організація навчально-виховного процесу на всіх його рівнях, при якій якісне навчання, розвиток і виховання студентів відбувається без нанесення шкоди їхньому здоров'ю.

В останнє десятиліття відбувається різка переорієнтація оцінки результату освіти з понять: "підготовленість", "освіченість", "загальна культура", "вихованість", на поняття "компетенція", "компетентність". Відповідно, фіксується компетентнісний підхід в освіті. Даний підхід трактує компетенції, як деякі внутрішні, потенційні, приховані психологічні новоутворення (знання, уявлення, програми (алгоритми) дій, системи цінностей і відносин), які потім виявляються в компетентностях людини як актуальних, діяльнісних проявах. Серед десяти основних компетенцій, які в подальшому проявляються як компетентності, І.А. Зимня виділяє наступне: "суть компетенції здоров'я-збереження: знання і дотримання норм здорового способу життя, знання небезпеки куріння, алкоголізму, наркоманії, СНІДу; знання і дотримання правил особистої гігієни, побуту; фізична культура людини, свобода і відповідальність вибору способу життя" [8, с. 12]. Ці компетенції, проявляючись у поведінці, діяльності людини, стають, на думку І. А. Зимньої, його особистісними якостями, властивостями. Відповідно, вони стають компетентностями, які характеризуються і мотиваційними, і смисловими, і регуляторними складовими, поряд з когнітивними (знанням) і досвідом. Звідси, компетентність здоров'язбереження можна представити у вигляді основи буття людини як соціальної, а не лише біологічної істоти, де основним є усвідомлення важливості здоров'я, здорового способу життя для всієї життєдіяльності людини [8, с. 12]. Виходячи з досвіду роботи секції фізичного виховання Університету "КРОК" з реалізації і впровадження в освітньо-виховний процес здоров'язберігаючих технологій, формування здоров'язберігаючих компетенцій студентів ґрунтується на освоєнні знань, придбанні навичок з питань здоров'я і способів його зміцнення, принципам здорового способу життя, в рамках освоєння навчальних дисциплін; особисту участь в оздоровчих і профілактичних заходах різної спрямованості і рівнів з метою накопичення досвіду своєї діяльності для використання у своїй життєдіяльності, сімейній та професійній.

Отримання знань, навичок і досвіду в галузі збереження та зміцнення здоров'я студентами здійснюється послідовно, систематично, за зростанням і дозволяє виключити дублювання питань, що розглядаються. При розробці програми дисципліни "Здоров'я людини" особлива увага приділялася питанням в сфері філософії здоров'я, формування здорового способу життя, охорони репродуктивного здоров'я, валеології, навчання методам самодіагностики, самооцінки, самокорекції.

Висновки. Теоретичний аналіз наукових праць з питань збереження і зміцнення здоров'я молоді дозволяє стверджувати, що окреслена проблема перебуває в центрі уваги дослідників. Актуальність і доцільність підвищеного інтересу науковців до досліджуваної проблеми зумовлені посиленням соціального запиту на здорову українську націю; формування у молоді ціннісного ставлення до власного здоров'я; формування мотивації, яка спрямовує й організовує поведінку особистості, надає особистісного змісту та значущості її здоров'язберігуючій діяльності, сприяє перетворенню зовнішньосформульованих цілей щодо дотримання здорового способу життя у внутрішні потреби особистості.

Культивування еталона здорової, активної, життєздатної особистості розглядається нами як педагогічна умова, оскільки вона є обставиною, що впливає на форму-

вання культури здоров'язбереження як світоглядної орієнтації майбутніх фахівців соціономічного профілю і необхідна для підвищення ефективності цього процесу.

Таким чином, впровадження стандартів нового покоління в установах вищої освіти дає можливість зробити кожний освітній заклад центром культури здоров'я та здоров'язберігаючих технологій, а його випускників – фахівцями, компетентними не лише в галузі своєї спеціальності, але і в зміцненні та збереженні індивідуального й громадського здоров'я.

1. Конституція України, 28 червня 1996 р.
2. Амосов М. М. Роздуми про здоров'я. Київ : Здоров'я, 1989. 62 с.
3. Апанасенко Р. Л., Попова Л. А. Медична валеологія. Київ : Здоров'я, 2005.
4. Бойченко Т. Є Здоров'язберігаюча компетентність як ключова в освіті України. *Основи здоров'я і фізична культура*. 2008. № 11–12. С. 6–7.
5. Вацеба О. Особливості зародження і формування в Україні наукової думки в галузі фізичної культури. *Науковий 32 часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5 : Педагогічні науки: реалії та перспективи*. Київ, 2009. Вип. 14. С. 49–54.
6. Волоненко Н. Б., Богатов О. І., Кулявець Ю. В. Ідеологія здоров'я в рамках викладання дисципліни “Безпека життєдіяльності”. URL: <http://www.kpi.kharkov.ua/archive/%D0%9D%D0%B0%D1%83> (дата звернення: 11.08.2012).
7. Горашук В. П. Формирование культуры здоровья школьников (теория и практика) : монографія, Луганск : Альма-матер, 2003. 376 с.
8. Зимняя И. А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования. *Высшее образование сегодня*. № 5. 2003. С. 12.
9. Кривошеєва Г. Л. Система формування культури здоров'я студентів. *Рідна школа*. 2000. № 5. С. 66–67.
10. Сивохоп Я. М. Основні підходи щодо формування навичок здорового способу життя учнівської молоді. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : “Педагогіка. Соціальна робота”*, 2010. № 18. С. 94–98.
11. Сорокіна Н. Г. Вплив державної молодіжної політики на формування ціннісних орієнтацій сучасної молоді. *Держава та регіони. Серія : Державне управління*. 2013. № 1. С. 183–187.
12. Шиян Б. М. Теорія і методика наукових педагогічних досліджень у фізичному вихованні та спорті : [навч. посіб.]. Тернопіль : Навчальна книга, Богдан, 2008. 276 с.

The article describes the psychological characteristics of the attitude to students' own health, identifies the system of individual electoral connections of the individual with various phenomena surrounding reality, which contribute to or, conversely, threaten the health of people. Based on the psychological concept of “relationship”, they formulated the understanding of “attitude to health”. The analysis of the lifestyle dynamics of future social specialists was conducted.

Keywords: health, healthy way of life, health-saving competencies, health-saving technologies.

УДК 159:364.2: [923.3]

Любомира Пілецька, Юлія Когут

doi: 10.15330//vpufrn.22.87-91

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ПІДЛІТКІВ

У статті проаналізовано соціально-психологічні особливості саморегуляції підлітків. Визначено, що саморегуляція підлітків формується під впливом соціально-психологічних чинників, які здатні перетворитися в регульовальні способи поведінки, внаслідок чого з'являються різні психологічні новоутворення, підвищується або знижується рівень особистісної системи, змінюється режим її функціонування. Зроблена спроба пояснити регуляцію поведінки підлітків через побудову структурно-функціональної моделі, яка включає: самооцінку, рівень домагань, життєві цілі і цінності, локус контролю, мотивацію досягнення. Таким чином, процес саморегуляції відображається як цілісна, інформаційно відкрита система, котра постійно зазнає як зовнішнього, так і внутрішнього впливу.

Ключові слова: підлітковий вік, саморегуляція, самооцінка, локус контролю, “Я-концепція”.

Постановка проблеми. Підлітковий вік справедливо вважається одним із найскладніших періодів життя людини. Підлітки часто пробують себе в різних сферах і не можуть завершити розпочаті справи, емоційно реагують на звичні ситуації і взагалі

мають проблеми із саморегуляцією. Як наукова проблема саморегуляція підлітків вирізняється складністю, багатомірністю та неоднозначністю. Все це через те, що саморегуляція є провідним і важливим психічним процесом будь-якого виду життєдіяльності особистості, а особливо – у підлітковому віці. Адже на будь-якому віковому етапі процес входження індивіда в суспільство вимагає засвоєння ним соціальних норм, цінностей та досвіду, необхідних для успішної життєдіяльності. Саме тому у період дорослішання особливо складною виявляється саморегуляція поведінки підлітків. Адже вони вирізняються неадекватними психогенними реакціями, нескоординованими формами поведінки, дезадаптивними вчинками, що визначає необхідність вивчення феномена саморегуляції в перехідному віці. Слід зауважити, що в цей період спостерігається становлення естетичних смаків, ціннісних орієнтацій та моральних переконань, на основі яких починають регулювати свою поведінку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема психологічних чинників саморегуляції поведінки людини досліджувалася і постійно актуалізується вченими різних напрямів психологічної науки. У працях І.Д. Бега, М.Й. Боришевського, С.Д. Максименка, М.В. Савчина, О.Я. Чебикіна знаходять висвітлення питання активності людини як суб'єкта власної діяльності та поведінки. Предметом вивчення зарубіжних вчених (Д. Аткинсон, Д. Роттер, Х. Хекхаузен, Г. Шерінгтон) були мотиваційні установки: життєві цілі, прагнення до успіху, локус контролю, когнітивний дисонанс. Щодо вивчення особливостей саморегуляції поведінки зростаючої особистості, зокрема підлітків, можна виділити цілий ряд робіт сучасних українських вчених (Д.М. Чижми, В.І. Ілійчука, Т.В. Кириченко та ін.). Таким чином, саморегуляція є функціональною характеристикою особистості, процесом взаємозв'язку та взаємоузгодження різних завдань зі станом суб'єкта.

Загальноприйнятим є визначення саморегуляції як системи психічного самовпливу з метою свідомого управління особистістю своїми психічними станами у відповідності з вимогами ситуації та доцільністю. Саморегуляція може здійснюватися на неусвідомленому рівні за допомогою підтримки внутрішнього гомеостазу і пристосувальної поведінки (наприклад, ситуація небезпеки викликає стан напруги, тривоги, стресу, готовності діяти) та бути свідомим, довільним процесом на основі засвоєння спеціальних методів мобілізації внутрішнього потенціалу людини, котрий у звичайному житті є неактуалізованим. Соціально-психологічні чинники формування саморегуляції закріплюються у психологічній організації особистості як функціональні способи її перетворень, у результаті яких з'являються різні психологічні новоутворення, підвищується або знижується рівень особистісної системи, змінюється режим її функціонування. Щоб пояснити регуляцію поведінки було введено ряд понять: рівень домагань, життєві цілі, локус контролю, мотивація досягнення [5]. До структурно-функціональних складових системи саморегуляції особистості відносяться цінності, цілі, ідеали, образ "Я", рівень домагань та самооцінка [3; 4; 6].

В.І. Ілійчук розглядає саморегуляцію у взаємозв'язку з різними компонентами самосвідомості (такими як Я-концепція, самоставлення, спрямованість, мотивація, часова перспектива, ціннісні орієнтації, життєві цілі, ідеали) та їх регуляторними властивостями [4].

Цікавою є думка дослідниці Т.В. Кириченко. Вона виділяє такі механізми процесу саморегуляції в підлітковому віці: рівень домагань, ціннісні орієнтації, локус контролю, мотивація схвалення, потреби у досягненні успіху. При цьому, автор вважає, що всі виділені механізми перебувають у постійній взаємодії [5].

Мета статті – визначити соціально-психологічні особливості саморегуляції підлітків.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Психологічні механізми саморегуляції поведінки особистості підлітка є структурним утворенням самосвідомості, що інтегрує у собі здатність визначати ціннісні орієнтації, здібність досягати мети адекватно внутрішнім потенціалам, можливість самоконтролю, прагнення до успіху (самореалізації), потребу соціального самоствердження та визнання. Специфіка психологічних механізмів саморегуляції поведінки зростаючої особистості полягає в тому, що кожний психологічний механізм має автономний рівень розвитку і в той же час дане особистісне утворення лише в цілісності виступає регулятором поведінки підлітка.

На основі проведеного аналізу соціально-психологічних чинників саморегуляції поведінки підлітків, можна побудувати структурно-функціональну модель взаємозв'язку цих чинників між собою. Найважливішим регулятором, своєрідним фундаментом, з якого можна розпочати модель, ми вважаємо цінності. Адже саме цінності виступають тією основою, з якої починають формуватися ідеали, цілі та соціальні очікування.

Наступним важливим елементом ми назвемо самооцінку, яка знаходиться у взаємозв'язку з образом "Я". Самооцінка формується під впливом соціальних очікувань. Проявляється вплив ставлення оточуючих людей до конкретного індивіда. Якщо йде схвалення певної поведінки підлітка, то його самооцінка піднімається (зміцнюється у своїх позиціях), якщо, навпаки, осуд, тоді самооцінка знижується.

Також значний вплив на рівень самооцінки виконує рівень домагань. Коли вимоги підлітка до себе високі і він виконує поставлені перед собою завдання, відповідно самооцінка підсилюється. Те ж можна сказати про поставлені перед підлітком невиконані задачі, які підривають його самооцінку. Рівень домагань у свою чергу має прямий вплив на цілі, які підліток буде формувати перед собою в залежності від поставлених до себе вимог. Відповідне коригування рівня домагань впливає як на самооцінку підлітка, так і на його образ "Я", а також на потреби у досягненні успіху.

Багатьом підліткам властива потреба у досягненні успіху (робити щось краще за всіх), бути лідером серед однолітків. Саме від цього чинника підлітки можуть формувати перед собою цілі. На нашу думку, такі потреби мають вплив на самооцінку і взаємовплив з образом "Я". У свою чергу соціальні очікування однолітків, батьків, вчителів чи інших важливих для підлітка осіб корегують його потреби у досягненні успіху, впливають на образ "Я", самооцінку, локус контролю та на його цілі.

Таким чином можна описати кожен з соціально-психологічних чинників саморегуляції підлітків. Нами описані найбільш впливові, на нашу думку, взаємозв'язки і побудована структурно-функціональна модель чинників саморегуляції підлітків.

Ми вважаємо, що всі описані чинники взаємопов'язані між собою і їх коливання загалом і впливає на саморегуляцію поведінки людей, в тому числі підлітків. Завдяки регуляторним процесам людина спроможна ставити перед собою свідомі цілі, будувати концепцію їх досягнення, розвивати власні психічні особливості.

Коли розглядати внутрішньогрупову взаємодію підлітків та прояви саморегуляції у ній, можливо з'ясувати закономірності і механізми, що підпорядковують поведінку конкретного індивіда у реальній соціальній групі. Адже в залежності де і з ким перебуває в конкретний момент підліток, на його поведінку і здійснення саморегуляції будуть впливати конкретні чинники.

Так, наприклад, коли підліток знаходиться в школі у своєму класі на уроці, то його саморегуляція буде здійснюватися, на нашу думку, через соціальні очікування вчителів, якщо підліток буде на перерві серед однолітків, то його поведінка буде відповідати, в першу чергу, соціальним очікуванням його шкільної групи, їх цінностям, цілям та ідеалам. у залежності від самоідентифікації свого образу "Я" на відповідність педагогічним, груповим соціальним очікуванням (ідеалам чи цілям) буде балансувати

самооцінка підлітка і коригуватися власна поведінка відповідно до неї (самооцінки). А також будуть зазнавати змін власні цілі, цінності та ідеали. Саме тому саморегуляція постає специфічною формою взаємодії людини з навколишнім світом, виявляючись у самодетермінації, контролі своєї поведінки, виробленні вольових якостей, свідомій постановці завдань, мобілізації психічних і фізичних потенціалів у досягненні поставлених цілей, виробленні стилю взаємодії з іншими.

Таким чином, процес саморегуляції відображається як цілісна, замкнута, інформаційно відкрита система, котра постійно зазнає як зовнішнього, так і внутрішнього впливу. Структурно повноцінний регуляторний процес неминучий в успішному досягненні суб'єктом поставленої мети.

Вважаємо, що завдяки запропонованій моделі функціональної структури психічної саморегуляції батьки, педагоги можуть здійснювати найбільш оптимальну й ефективну побудову процесу саморегуляції підлітків, використовувати її найрізноманітніші форми.

Подальше дослідження зазначеної проблеми може бути спрямоване на емпіричну перевірку структурних компонентів теоретичної моделі.

Висновки. Таким чином, нами обґрунтовані теоретичні аспекти поняття саморегуляції, які були розглянуті у психологічній науці багатьма вченими під різними кутами зору, описані та проаналізовані провідні соціально-психологічні чинники саморегуляції поведінки підлітків (цінності, цілі, ідеали, рівень домагань, локус контролю, образ Я та ін.) та визначені їх особливості формування у підлітковому віці; структуровано отримані дані та на їх основі побудовано структурно-функціональну модель чинників саморегуляції поведінки підлітків, запропоновано бачення підходу щодо впливу на саморегуляцію поведінки, що полягає у виявленні специфіки, динаміки, взаємозв'язків між провідними механізмами, застосуванні психолого-педагогічних методів, що впливають на процес становлення саморегуляції поведінки підлітків. Встановлено, що саморегуляція поведінки розглядається як єдність соціальних та психологічних (вольових, рефлексивних, мотиваційних) проявів свідомості й самосвідомості індивіда; сукупність установок, вчинків, дій, завдяки яким особистість здійснює власну поведінку, обираючи адекватні та морально виважені засоби її втілення в навколишньому світі. Проведений аналіз та запропонована структурно-функціональна модель чинників саморегуляції поведінки потребує подальшої емпіричної перевірки.

1. Бех І. Д. Вибрані наукові праці. Виховання особистості. Чернівці : Букрек, 2015. 640 с.
2. Боришевський М. Й. Дорога до себе. Від основ суб'єктності до вершин духовності. Київ : Академвидав, 2010. 158 с.
3. Галян І. М. Психологічний аналіз сутності саморегуляції як особистісної здатності. *Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія*. Івано-Франківськ : Вид-во ДВНЗ "Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника", 2015. Вип. 20. Ч. 1. С. 154–161.
4. Лійчук В. І. Саморегуляція підлітків у подоланні конфліктної поведінки : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Прикарпатський ун-т ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 1996. 192 с.
5. Кириченко Т. В. Механізми саморегуляції поведінки як психологічні умови формування особистості. *Гуманітарний вісник ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди"* : збірник наукових праць. Переяслав-Хмельницький, 2011. Вип. 21. С. 385–389.
6. Rotter J. B. Some problems and misconceptions related to the construct of internal versus external control of reinforcement. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. 1975. Vol. 43. P. 56–67.

The article analyzes socio-psychological peculiarities of adolescent self-regulation. It is determined that self-regulation of adolescents is formed under the influence of socio-psychological factors that can transform into regulatory behaviors, resulting in different psychological neoplasms, increases or decreases the level of the personal system, changes the mode of its functioning. An attempt is made to explain the regulation of

adolescent behavior through the construction of a structural and functional model, which includes: self-esteem, level of aspirations, life goals and values, locus of control, motivation for achievement. Thus, the process of self-regulation is displayed as a holistic, informationally open system that constantly experiences both external and internal influence.

Keywords: *adolescence age, self-regulation, self-evaluation, locus of control, "I-concept".*

УДК 159: 364.2: [923.3]
doi: 10.15330//vprufpn.22.91-96

Любомира Пілецька, Марія Петричук

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

У статті проаналізовано соціально-психологічні особливості девіантної поведінки підлітків. Визначено, що на фоні кризових явищ суспільства, спостерігається загострення форм прояву підліткових девіацій. Емпірично з'ясовано особливості прояву девіантної поведінки підлітків. Найбільш характерними серед яких є наступні: підвищена тривожність, висока фрустрованість, відсутність моральної саморегуляції, негативні взаємини з батьками. Емпіричний зріз довів необхідність впровадження психокорекційної програми соціально-психологічного супроводу підлітків як протидії психологічному насилью, деструктивним формам поведінки в підлітковому середовищі.

Ключові слова: *підліткова криза, фрустрованість, девіантна поведінка, делінквентна поведінка.*

Постановка проблеми. Підлітковий вік за своєю природою і психофізіологічними характеристиками є одним із найскладніших періодів у житті людини. Перебіг кризових реакцій підлітків ускладнюється різноманітними відхиленнями в особистісному і поведінковому розвитку. Одним із таких негативних явищ є поява девіантної поведінки. Девіантність підлітків належить до найважливіших показників, що характеризують економічне, соціальне й етичне благополуччя суспільства. Така ситуація обумовлена соціально-економічною кризою, безробіттям і міграцією, регіональними конфліктами, зростанням кількості соціально-неблагополучних сімей, кризою духовних цінностей, падінням етичного рівня населення. До чинників, що впливають на підвищення девіантності школярів, відносять перевантаження дітей навчальними заняттями, авторитарний стиль взаємин педагога і учнів, гіподинамію та ін. Важливою соціально-психологічною особливістю є те, що підліток шукає свій тип взаємовідносин, тому важливу роль в його житті починають відігравати взаємостосунки з ровесниками. Відсутність таких стосунків переживається дуже болісно. Тому через нерозуміння, страх бути відторгненим, самоствердження у девіантних референтних групах, проживання власного життя у віртуальному світі, обмеженість у дружбі і спілкуванні з однолітками і дорослими, підліток часто переживає почуття самотності. Саме розгляд девіантної поведінки підлітків через призму самотності є важливим для психологічної науки і практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема девіантної поведінки підлітків стала предметом зацікавлень багатьох науковців за останні десятиліття. Узагальнюючи напрацювання дослідників, можна виокремити основні наукові підходи до досліджуваного явища. По-перше, проблеми девіантної поведінки розглядаються в межах багатьох наук: соціології, психіатрії, психології, педагогіки, філософії, кожна з яких має визначені методологічні підходи до її вивчення, власну термінологію, розуміння механізмів її виникнення. У зв'язку з цим, поняття "девіантна поведінка" то непомірно розширюється, охоплюючи всі форми порушень поведінки у здорових і психічно хворих людей, то звужується до соціально-психологічного, характерологічного розладів поведінки тільки у здорових осіб. У сучасній психології існують різні підходи до визначення цього поняття. Так, А.Є. Лічко розглядає два основні поняття: 1) делінквентна поведінка – ланцюг дрібних вчинків, правопорушень, тобто тих, що не підпа-

дають під статтю Кримінального кодексу; 2) девіантність (відхилення від норми) – поняття ширше, воно включає не тільки делінквентність, але й інші порушення поведінки – від алкоголізації до суїцидальних спроб [2]. В.Т. Кондрашенко пропонує складнішу структуру форм порушення поведінки. На його думку, порушення поведінки включають девіантну поведінку (відхилення в поведінці здорових людей), для характеристики якого потрібні соціальні, психологічні, правові критерії і порушення поведінки при нервово-психічних захворюваннях, для характеристики яких потрібні медичні критерії. В.В. Ковальов, А.Г. Амбрумова, Л.Я. Жезлова пропонують такі різновиди відхиленої поведінки: 1) антидисциплінарна поведінка; 2) антисоціальна поведінка; 3) делінквентна (злочинна) поведінка; 4) аутоагресивна поведінка. В.М. Кудрявцев розділяє всі види поведінки, що відхиляється, на три групи: 1) відхилення корисливої орієнтації; 2) відхилення агресивної орієнтації, викликані мотивами помсти, ворожості, неповаги до людини; 3) відхилення соціально-пасивного типу, пов'язані з відчуженням від інтересів суспільства і колективу (зловживання алкоголем і наркотиками, суїцидальна поведінка) оскільки ці явища є дійсною формою відходу від активного життя і відмовою від рішення особистих і соціальних проблем. У цілому, проведений аналіз біологічного, соціального і психологічного концептуальних підходів до проблеми девіантності показує складність поліфакторного характеру девіантної поведінки. Як наслідок, всі концептуальні підходи мають певні недосконалості, і на сучасному етапі розвитку науки актуальною є постановка питання формування інтеграційного (системного) підходу до проблеми девіантної поведінки.

Мета статті – визначити соціально-психологічні особливості девіантної поведінки підлітків.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Емпіричне дослідження проводилося на базі Шешорської ЗОШ І–ІІ ст., Косівського району. Дослідженням було охоплено 60 підлітків 7–9 класів, які мали прояви девіантної поведінки. Середній вік досліджуваних 13–15 років, серед них 38 дівчат і 22 хлопці.

Для вивчення підлітків у стані фрустрації нами використовувався тест С. Розенцвейга, адаптований Н. Тарабриною, стимульним матеріалом до якого слугують сюжетні малюнки. Кожний контурний малюнок (іх усього 24) тесту відображає ситуацію незакінченого діалогу, у якому одне із зображених на картках обличчя провокує стан фрустрації в іншого персонажа. Реакція на ситуацію відображається вільною відповіддю обстежуваного (він висловлюється від імені фруструючого персонажа малюнка). У залежності від зображених на малюнках сюжетів, вони моделюють ситуації “перешкоди” й “звинувачення”.

Для виявлення агресії підлітків використовується опитувальник, розроблений американськими психологами А. Бассом і А. Даркою. Для експрес-діагностики системи взаємин особистості, її життєвих ставлень, усвідомлених чи неусвідомлених тенденцій застосовувався метод “Незакінчених речень” Д. Сакса.

Аналіз результатів спостереження та анамнестичних даних про соціальну ситуацію розвитку підлітків виявив їх підвищену збудженість, конфліктність й імпульсивність. Вони прагнули до незалежності й самостійності, часто не підпорядковувалися загальноприйнятим нормам поведінки й моралі. Провідними мотивами поведінки було бажання розважитися в компанії однолітків. Недостатній самоконтроль й негативний вплив навколишнього середовища призвів до делінквентності.

Спостереження за поведінкою дітей, за прийняттям ними рішень та здійсненням вибору та способів виходу з життєвих ситуацій та аналіз пояснення ними цих процесів привели нас до необхідності вивчити особливості та можливості здійснення вибору вчинків та морального усвідомлення і саморегуляції цих виборів у конфліктних ситуаціях. Оскільки саморегуляція поведінки і вчинків кожної людини здійснюється, в ос-

новному, через прийняття і наявність сформованих моральних цінностей, норм та вольових якостей, ми поставили перед собою завдання визначити роль моральної саморегуляції у виборі соціально значущої поведінки.

При дослідженні особистісного реагування дітей у стані фрустрації більшість дітей у своїх неприємностях звинувачують зовнішні перешкоди. 25% досліджуваних підлітків розглядали фруструючу ситуацію нейтрально: “нудьгую”, “робити нічого” тощо. Менше 25% підлітків покладали відповідальність на себе, вони звинувачували себе: “сам винен”, “по своїй дурості”.

Діти, які обстежувалися методом С. Розенцвейга, найчастіше показали екстрапунітивні реакції, на другому місці – імпунітивні, і найменше зустрічалися інтрапунітивні реакції. Показники реакції на фрустрацію у дітей за методикою С. Розенцвейга наведені в таблиці 1.

Таблиця 1

Показники реакції на фрустрацію у підлітків									
Група	Показники (M±m)								
	E'	E	e	I'	I	i	M'	M	M
	2,1± 0,2	11,5± 0,4*	4,5± 0,2*	0,3± 0,1	2,4± 0,1*	1,6± 0,3	1,0± 0,1	0,2± 0,1	0,4± 0,1

*Статистично достовірні відмінності (p<0,01).

Цей метод дослідження показав, що у 66,7% дітей серед типів реакцій першу позицію посів перешкодно-домінантний тип реагування, тобто підлітки по-різному підкреслювали перешкоду, що викликала фрустрацію, при цьому перешкода здавалася їм дуже несприятливою.

У 13,3% дітей наявний самозахисний тип реакції, при цьому обстежуваний найчастіше засуджував оточення.

У 20% дітей спостерігався необхіднісно-упертисний тип реакції. Як свідчать відповіді, обстежувані не вимагали допомоги інших осіб і, тим більше, не збиралися самі братися за вирішення проблеми, а гадали, що час і хід подій позбавлять їх проблем.

Результати підрахування індексів, що враховуються в методиці С. Розенцвейга, відображено в таблиці 2.

Таблиця 2

Порівняння індексів фрустраційних реакцій у підлітків			
Група	Показники		
	E/I	E/e	I/e
	4,8	2,6	0,3

Як видно з таблиці 2, у дітей найбільшим є показник за індексом спрямованості агресії (E/I) (p<0,001), що свідчить про деструктивну агресію.

Коефіцієнт соціальної адаптації (GCR) підлітків коливався в межах 51% і свідчив про те, що індивідуальна адаптація підлітків до свого соціального оточення низька.

Оскільки E>I>M, то у ситуації фрустрації підліток буде з підвищеною частотою відповідати в екстрапунітивній манері і дуже рідко в імпунітивній. Оскільки ED>OD>NP, тобто отримана підвищена оцінка ED (тип реакції “з фіксацією на самозахисті”), то це означає, що реакції дитини зосереджені на захисті свого “Я”. Аналіз тенденцій показує, що у першій половині тесту переважають реакції “з фіксацією на самозахисті”, а у другій половині тесту “з фіксацією на перешкоді”. Стосовно діагнос-

тичних індексів можна зробити такі висновки: спрямованість агресії обстежуваного у ситуаціях фрустрації – на оточуючих, переважає пряма агресія.

Коефіцієнт соціальної адаптації $GCR=42,8\%$. Індеси: спрямованості агресії= $E/I=10$, трансформації агресії= $E/e=5$, вирішення проблем= $i/e=0,5$.

Таким чином, обстежуваний має невисокий коефіцієнт GCR , і можна передбачати, що у нього частими будуть конфлікти (різного типу) з оточуючими його людьми. Дитина недостатньо адаптована до свого соціального оточення.

При дослідженні підлітків методом Баса–Дарки, найбільша кількість досліджуваних набрала високий бал за такими шкалами: 80% за шкалою 2 – “непряма агресія” ($4\pm 0,2$), 73,3% за шкалою 7 – “вербальна агресія” ($13\pm 0,5$).

У таблиці 3 наведені результати зіставлення показників агресивності у підлітків за методикою Баса–Дарки.

Таблиця 3

Ставлення показників агресивності у підлітків за методикою Баса–Дарки

Вид реакції	Показники підлітків	Максимальний бал
1. Фізична агресія	$8\pm 0,2$	10
2. Непряма агресія	$7\pm 0,3$	9
3. Роздратування	$8\pm 0,4$	10
4. Негативізм	$3\pm 0,2$	5
5. Образа	$6\pm 0,3$	8
6. Підозрілість	$6\pm 0,3$	10
7. Вербальна агресія	$13\pm 0,5$	13

У ході дослідження підлітків методом “Незакінчені речення” виявилися особливості їхнього ставлення до оточуючих (батьків, друзів, учителів), ставлення до самого себе, осіб протилежної статі, свого майбутнього тощо.

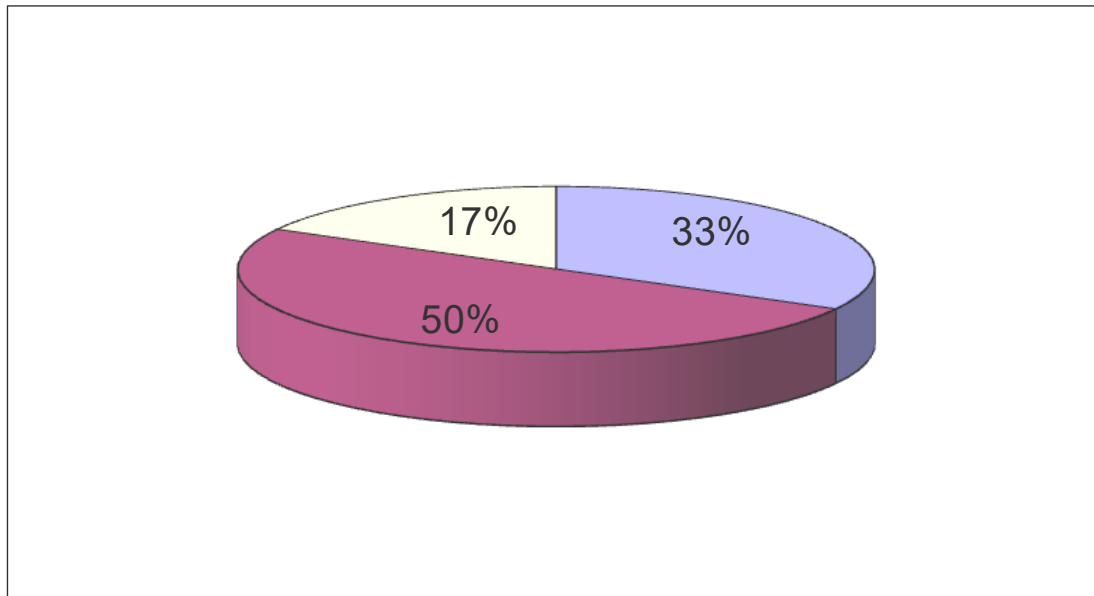
Аналіз протоколів показав, що майже половина цинічно ставилися до осіб протилежної статі, однак тільки в 3 (10%) дітей таке ставлення поширилося на матір. До батька чверть дітей ставилися недобррозичливо. Більшість дітей мріяли про лідерство.

Виявлені результати свідчать про недостатній наявний рівень моральної саморегуляції поведінки дітей, що може зумовлюватися, як незавершеністю становлення особистості в цей період, віковими особливостями ставлення до навколишнього соціального оточення, що загострюється до кінця періоду і спонукає до переоцінки моральних цінностей і норм, що пропонує суспільство, так і недостатністю профілактично-корекційної дії зовнішніх факторів (сім’я, школа).

Результати обстеження за допомогою опитувальника батьківського ставлення А.Я. Варги, В.В. Століна представлені на сегментограмі рис. 1.

Проаналізувавши відповіді батьків, згідно теста-опитувальника батьківського ставлення А.Я. Варги, В.В. Століна, ми одержали наступну картину батьківського ставлення до дітей.

Оптимальні батьківські відносини до дитини спостерігаються в 10 родин (33%). До нейтрального рівня можна віднести 14 родин (47%). Батьківські відносини, які носять негативний характер, проявляються в шести родин (20%). За результатами цієї методики ми бачимо, що більшість родин використовують неефективні відносини з дитиною, що приводить до розростання тривожності в дітей. Порівнюючи дані за цією методикою й результати тестів, спрямованих на обстеження дітей, ми виявили, що порушення в батьківських відносинах до дітей впливають на їх емоційний стан.

Умовні позначки: ■ – високий рівень дитячо-батьківських відносин;
■ – середній рівень дитячо-батьківських відносин;
■ – низький рівень дитячо-батьківських відносин.

Рис. 1. Сегментограма результатів обстеження за допомогою опитувальника батьківського ставлення А.Я. Варги, В.В. Століна

Висновки. Аналіз наукових підходів до вивчення проблеми девіантної поведінки підлітків показав, що особистість формується в результаті складної взаємодії зовнішніх (соціальних) і внутрішніх (психофізичних) чинників розвитку, що означають єдність індивідуально-значущих і соціально-типових рис і якостей. Девіантна поведінка підлітків може бути поділена на дві категорії: поведінка, що відхиляється від норм психічного здоров'я і має на увазі наявність явної або прихованої психопатології, і антисоціальну поведінку, що порушує якісь соціальні і культурні норми, особливо правові. Підлітки належать до групи підвищеного ризику, оскільки перебіг вікової кризи, знецінення фігур дорослих, перебудова Я-концепції, поява нових суперечностей, обумовлених механізмами соціального контролю, загострюють появу негативних форм поведінки. Проаналізувавши соціально-психологічний аспект причин девіантної поведінки підлітків виявлено, що кожна девіантна дитина має свій набір відхилень в поведінці: прогулювання уроків, фізичне насильство над однолітками, грубість в спілкуванні з оточуючими, вороже відношення до людей, зневага обов'язками, агресивна протидія до педагогічних вимог, недовіра до батьків і вчителів, підвищені рівень самооцінки і рівень домагань, а практичному психологу важливо відстежувати їх генезис і тільки тоді обирати засоби профілактики, діагностики, консультування і корекції, при цьому необхідно пам'ятати, що причини порушень поведінки майже завжди взаємозв'язані. Перспективним напрямком дослідження проблеми соціально-психологічних особливостей девіантної поведінки підлітків є розробка програми психологічної корекції девіантної поведінки підлітків і забезпечувати формування і оптимальне функціонування відповідних психологічних механізмів, а саме: 1) сприяти розпізнаванню підлітком важких для нього ситуацій; 2) навчити дітей аналізувати їх; 3) виробити алгоритм поведінки дитини в критичній для неї ситуації.

1. Капська А. Й. Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників. Київ : Логос, 2000. 260 с.
2. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. Санкт-Петербург : Речь, 2010. 256 с.
3. Максимова Н. Ю. Психология девиантной поведения : навч. посібник рек. МОН. Київ : Либідь, 2011. 520 с.
4. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учебное пособие / редактор-составитель Д. Я. Райгородский. Самара : Изд. Дом "БАХРАХ", 1998. 672 с.

The article analyzes the socio-psychological characteristics of deviant behavior of adolescents. Empirically determined features of the manifestation of deviant behavior of adolescents. The most characteristic among them are the following: increased anxiety, high frustration, lack of moral self-regulation, negative relationships with parents. The empirical slice brought the need for the introduction of a psycho-correctional program for the socio-psychological support of adolescents as an opposition to psychological violence and destructive forms of behavior in the adolescent environment.

Keywords: *adolescent crisis, frustration, deviant behavior, delinquent behavior.*

УДК 316.6+159.96: 37.091.212
doi: 10.15330/vpufpn.22.96-102

Людмила Українець

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ І ЗАКОНОМІРНОСТІ ФОРМУВАННЯ ФЕНОМЕНУ САМООБМЕЖЕННЯ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ

У статті визначено соціально-психологічні характеристики і закономірності формування феномену самообмеження сучасної молоді. Показано, що соціально-психологічний аналіз феномену самообмеження особистості дозволяє розглядати його як цілісний психологічний механізм, змістовним аспектом якого виступає власне ставлення, а динамічним – фіксована установка, проте психологічна природа й та роль, котру виконує означений механізм у життєдіяльності, варто упрозорити через поняття смислової регуляції. Наголошується, що ставлення до самообмеження й самоорганізації є суб'єктивно забарвленим відображенням особистістю взаємозв'язків власних потреб з об'єктами та явищами світу, виступає чинником, що обумовлює поведінку молодої людини; це – суб'єктивне ставлення, що утворює своєрідне ядро суб'єктивного світу особистості.

Ключові слова: *сучасна молодь, самообмеження, самоорганізація.*

Постановка проблеми. Демократичні зміни, що відбуваються у суспільстві, потребують від психологічної науки зміщення акценту у вивченні регуляції поведінки із зовнішніх контролюючих інстанцій до вивчення внутрішніх суб'єктивних закономірностей особистісного й професійного контролю, власне схильності особистості до самообмеження.

Зміна тоталітарного режиму, що панував у нашому суспільстві багато десятиліть, призводить до заміни соціально-психологічної моделі суспільства, що, відповідно, утворює нову парадигму регуляції й контролю соціально-значущої поведінки особистості. Неможливість ефективного уніфікованого тотального контролю з боку зовнішніх структур у суспільстві нового типу, вимагає вивчення можливостей формування, розвитку й стабілізації систем внутрішнього контролю соціально-значущої поведінки особистості у всьому розмаїтті її індивідуальних проявів [2; 4].

В останні десятиліття відбувається трансформація предмета психологічних досліджень активності особистості, яка розглядається не стільки як адаптивна, спрямована на соціалізацію, соціальну адаптацію й відпрацьовування механізмів оптимального функціонування в рамках ідейно-ціннісної залученості, інтеріоризовану особистістю, скільки, становлення суб'єктності як феноменологічного втілення особистісного в людині. Таким чином, актуальність дослідження полягає в тому, що сучасні умови пропонують новий ракурс розгляду проблеми взаємодії людини й світу. Один з напрямків досліджень такої взаємодії полягає у вивченні психологічних характеристик і закономірностей внутрішнього контролю особистості як суб'єкта життєдіяльності [5; 6].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Феномени особистісного вибору, волі й відповідальності, персоналізації, надситуативної активності, стійкості особистості, індивідуалізації стають основою найцікавіших й фундаментальних досліджень психології останніх десятиліть (К. Абульханова-Славська, О. Асмолов, В. Петровський, В. Слободчиков, В. Чудновський, В. Зінченко, А. Налчаджян, Ш. Орлов, І. Котова й ін.).

Змін парадигмального погляду на такі категорії, як “активність”, “особистість”, “розвиток особистості”, “становлення особистості” призводить у 90-і роки до нового трактування співвідношення зазначених понять, що яскраво проявляється в сучасних дослідженнях (А. Петровський, В. Петровський, А. Маркова, І. Якиманська, Ю. Кулюткін, Г. Сухобська, С. Шеїн).

Проведений нами теоретичний аналіз показує, що зазначена проблема є найменш вивченою частиною загальної проблеми активності особистості, інтенсивне вивчення якої упрозорюється сьогодні. Як у вітчизняній, так і в зарубіжній психології відсутня цілісна концепція системи самообмеження особистості, немає її чіткого опису ні на феноменологічному рівні, ні на процесуальному. Разом з тим у сучасній психології накопичений багатий експериментальний матеріал у цій галузі, що вимагає свого узагальнення, перевірки й наукового осмислення.

Мета статті – визначити соціально-психологічні характеристики і закономірності формування феномену самообмеження сучасної молоді.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Як відомо, індивідуальна самоорганізація кожної особистості на рівні самосвідомості може відкрити реальні можливості для виходу людини із кризи, для її самореалізації. Це можливо лише через усвідомлення й переживання своєї особистісної причетності до всього, що відбувається у світі, й насамперед до того, що відбувається із самою людиною [1; 3; 7]. Тому звернення до феномена самообмеження, до вивчення його взаємозв'язку з “образом Я” допоможе зробити більш глибоким наше розуміння особливостей розвитку особистості в сучасному суспільстві.

У контексті проведеного дослідження слід звернути увагу на такі поняття, як “самозаперечення” та “самозречення” й навіть “моральний мазохізм”, які дозволяють розкрити психологічну природу поняття “самообмеження”.

Отже, самозречення – практика навмисного утримання від задоволень, найчастіше застосовується тими, хто пропагує аскетизм, хто вважає, що жертвує поверхневими й тривіальними задоволеннями заради певної мети або відповідної психологічної переваги.

У рамках проведеного дослідження виявлення феномена самозаперечення розглядається як вираження кризи людського існування, процесу втрати сучасною людиною буттєвого саморозуміння в результаті становлення системи, що відокремлюється, від загальнолюдської діяльності.

Самозаперечення й самозречення як суттєві чинники неприйняття особистістю свого реального “Я” виявляють позитивні й негативні наслідки. Позитивні наслідки полягають у спрямованості особистості щодо радикальних змін та самозмінювань, внаслідок чого відбувається її розвиток. Негативні – пов'язані із становленням та закріпленням негативної “Я-концепції” й оформленням деструктивних аспектів, а саме: морального мазохізму, невротичного характеру, психопатологій та ін.

Вищою похідною від самообмеження виступає смирення. Це така форма свободи, що забезпечує людині, попри труднощі і перепони, умиротворення й спокій, а також допомагає вистояти перед будь-якими випробовуваннями долі.

Та, мабуть, найабсолютнішою, граничною мірою самообмеження є така форма свободи, як самозаперечення. Тобто людина за своєю волею відмовляється від свободи або максимально сама собі її обмежує (наприклад, вияви альтруїзму, фанатизму, добро-

вільного підкорення Богу, певному авторитету). Практично всі названі та інші подібні форми вияву свободи пов'язані з такою її обов'язковою формою, як відповідальність.

Однак слід проголосити, що людина, будучи істотою універсальною, здатною до самовизначення, самореалізації, самообмеження, є одночасно і вільною – для розуміння свободи теж не достатньо. Справа в тому, що всі ці властивості можуть реалізовуватись під примусом або за необхідністю, тобто бути ззовні причинно-зумовленими.

Отже, варто відокремити поняття “обмеження” та “самообмеження”.

Оскільки суспільство постає як ієрархічна багаторівнева система, то обмеження варто аналізувати на будь-якому рівні, окрім того один рівень можна розглядати в якості обмеження стосовно іншого.

Зважаючи на вищевикладене, слід зробити висновок про те, як суспільна діяльність, практика створює власні обмеження у вигляді об'єктивованих результатів попередньої практики. Тобто аналіз суспільної практики має діалектичний характер, оскільки є як аналізом процесів, стримуваних подібними обмеженнями, так і процесів заперечення та зняття обмежень.

Перший рівень, на якому ми виявляємо обмеження, – це рівень нашої біологічної організації й фізичної структури оточуючого світу. На цьому рівні теорія повинна взяти до уваги ті закономірності, що призводять до формулювання природних законів і їх застосування для того, щоб подолати обмеження біологічних й фізичних властивостей. Теорія також повинна досліджувати, як успішне подолання обмежень породжує нові обмеження. Один із прикладів – процес ядерного синтезу, застосування якого для одержання енергії обмежене труднощами досягнення високих температур, необхідних для реакції.

На противагу повсякденним уявленням про те, що “закони природи” примушують нас поводитися так, а не інакше, варто відзначити, що закони не роблять нічого подібного. Закони природи не змушують нас здійснювати певні дії, але, скоріше, чинять перепони в процесі, коли нам необхідно виконати їх, що не виключає волі людського вибору. Згідно із законом всесвітнього тяжіння, ми не можемо літати, не застосовуючи технічних засобів, однак закон не може перешкодити людині викинутися з вікна, якщо вона так вирішила і готова до наслідків. Це важливо підкреслити, оскільки на всіх рівнях обмежень, які ми аналізуємо, існує певна свобода вибору за умови, що ми готові прийняти його наслідки. Положення про “свободу вибору” відіграє важливу роль і має серйозні наслідки як теоретичного, так і морального плану.

Переходячи від світу фізичного до світу соціального, ми виявляємо все більше складнощів і усе менше законів. Другий рівень обмежень – рівень соціальної системи. Існуючі економічні, соціальні, політичні й культурні процеси та їх внутрішня динаміка встановлюють межі наших можливостей діяти. І знову дане твердження має силу за умови, що ми готові відповідати “правилам гри” і вважати санкції проти певних типів дій заборонними. Наявні відносини власності, владні відносини й суспільний поділ праці, правові норми, традиційний порядок дій, звичаї й успадковані думки, також як і приналежність до статі, класу, етнічної групи, – усі вони разом складають заборонні й обмежувальні умови. Їх можна підсумувати, сказавши, що ми з'являємося на світ – у соціальну систему, котра вже склалася й характеризується згаданими суспільними відносинами й процесами, котрі обмежують нашу волю. Вочевидь, непотрібно говорити, що як індивіди ми маємо певну свободу вибору, на яку вказують такі феномени, як злочинність, військові перевороти, контркультура тощо.

Теорії, що аналізують проблеми обмежень на цьому рівні, – це теорії соціологічного й економічного плану. На третьому рівні ми маємо справу з обмеженнями з боку організацій, у яких живемо й працюємо: родини, підприємства, добровільні громадські об'єднання. Тут має прояв обмеження двох типів: по-перше, існуючий поділ праці пе-

решкоджає змінам. Більше того, розподіл влади й авторитету, завдяки процесам другого рівня, має прояв у повсякденному функціонуванні даних організацій. Будучи включеними в ієрархічну організаційну структуру, її члени обмежені у своїх діях і найчастіше змушені діяти всупереч своїй меті або цілям, яким суспільство загалом надає більшу цінність.

По-друге, у всіх цих організаціях існують правила й норми, що обумовлені як цілями й діяльністю подібних організацій, так і пов'язані з використанням ресурсів, що перебувають у розпорядженні організацій. Особливий інтерес у даному контексті викликають робочі місця. У суспільстві, мабуть, не існує іншої сфери, де теорії мотивації використовувалися би настільки широко, як при поясненні того, чому люди працюють або не працюють і як стимулювати їх до праці.

Складність аналізу трудових відносин визначається самою організаційною структурою багатьох робочих місць: вона більш-менш авторитарна, за структурою команд і односпрямованими каналами комунікації схожа на військову. У демократичному суспільстві, де люди привчені ухвалювати демократичні засоби й цілі як свої власні й прагнути до них, реальний досвід, що утворюється на робочому місці, суперечить офіційно прийнятим цілям суспільства і тому слугує обмеженням його автономії.

Звернемося до четвертого рівня обмежень – рівня міжіндивідуальних дій і взаємодій. На цьому рівні зустрічаються обмеження двох типів: по-перше, обмеження, зумовлені взаємодією при врахуванні формальних правил і запропонованих ролей (наприклад, взаємодія між військовослужбовцями різних звань) або викликаних взаємодією, на яку впливають положення й престиж взаємодіючих індивідів (наприклад, взаємодія парафіянина й священника, лікаря й пацієнта). По-друге, у самому процесі комунікації зустрічаються обмеження всіх рівнів, оскільки всі види вербальної комунікації й усї тексти варто сприймати та розуміти у конкретному контексті.

До четвертого рівня належать теорії комунікації, що мають справу з проблемами гносеології, і соціально-психологічні теорії взаємодії.

На п'ятому й останньому рівні індивід сам встановлює для себе обмеження, хвилюється, не вірить у свої сили або не знає, як подолати ці перепони. А до фактичних обмежень, що виходять із критичного аналізу ситуації діючим суб'єктом, можуть додаватися обмеження, існуючі завжди у вигляді думки діючого суб'єкта про себе й свої здібності. Доки діючий суб'єкт не зважається діяти всупереч накладеним на себе обмеженням, останні будуть перешкоджати надбанню ним досвіду, який змінив би його самооцінку. На цьому рівні психологічна теорія цілком адекватна.

Самообмеження – це здатність узгоджувати прагнення своєї волі з обставинами, які викликані такими ж прагненнями інших волей або закономірностями природи. Така здатність часто сприяє гартуванню в людині високих духовних і фізичних властивостей.

Отже, суттєвими ознаками феномена самообмеження є часткова втрата змісту, суб'єктності й особистісної ідентичності; взаємозв'язок феномена самообмеження з "образом Я" особистості носить взаємодоповнюючий характер. Змістовні характеристики явища самообмеження співвідносяться з когнітивною й афективно-емоційною складовими "образу Я"; специфіка співвідношення феномена самообмеження з "образом Я" особистості проявляється в наявності різних типів "образу Я".

Певними видами самообмеження можна вважати такі форми, як релігійний аскетизм, вегетаріанство або самообмеження у їжі, речах та інші.

Основним психологічним змістом феномена самообмеження виступає значеннєвий (екзистенціальний) вакуум, наслідком якого є неприйняття людиною самої себе. Базовими ознаками феномена самообмеження є часткова втрата особистістю: почуття усвідомлення власного життя, переживання суб'єктності.

Дані ознаки одночасно є не тільки змістовними, але й операційними, що роблять можливим практичне дослідження цього феномена і його взаємозв'язок з “образом Я” особистості.

Феномен самообмеження негативно позначається на особистісному рівні у вигляді негативного самоствалення до існуючого “образу Я” і у вигляді формування усталеного “зовнішнього Я”.

Явище самообмеження пов'язане з “образом Я” особистості (його оцінково-афективною складовою і меншою мірою – когнітивною складовою “образу Я”). Співвідношення цих феноменів носить взаємодоповнюючий характер.

Співвідношення феномена самообмеження з “образом Я” презентовано в наявності трьох типів “образу Я”:

- автентичний (“образ Я”, для якого характерно позитивне самосприйняття, гнучкість когнітивної складової без самовідданості);
- власне самообмеження (“образ Я”, що характеризується негативним самосприйняттям);
- самовідсторонення (“образ Я”, неконгруентний за своєю природою, що поєднує в собі суперечливі, але не повною мірою усвідомлювані характеристики).

Самообмеження може носити не тільки негативний, але й позитивний характер, стимулюючи особистісні зміни через заперечення старого “образу Я”.

У процесі самоусвідомлення особистістю самої себе в поєднанні з одночасним подоланням таких аспектів, котрі не задовольняють, відбувається її самоорганізація. Варто відзначити, що самоорганізація особистості неможлива без взаємозв'язку із такими структурними елементами особистості, а саме: самовизначенням, самообмеженням й самоподоланням, самопрезентуванням та самоусвідомленням, самокеруванням й самоздійсненням.

Самоорганізація особистості – здатність до інтегральної регуляції природних, психічних, особистісних станів, якостей, властивостей, здійснювана свідомістю вольовими й інтелектуальними механізмами, що проявляється в мотивах поведінки й реалізована в упорядкованості діяльності й поведінки. Самоорганізація – це узгодження, підпорядкування, створення індивідуально-оптимальної особистісної й психічної системи; показник особистісної зрілості. Самоорганізація може бути виражена в різному ступені, вона не властива інфантильним суб'єктам, тобто тим людям, які в процесі індивідуального розвитку не мали умов для повноцінного становлення механізмів саморегуляції. Самоорганізація у них не набула цілеспрямованості, усвідомленості, контрольованості.

Отже, самовизначення завершує необхідне для конкретного акту практичної діяльності пізнання особистістю її сутнісних сил і в рамках практичного блоку самоорганізації особистості як системи передбачає самообмеження (процес фільтрації можливих у даних конкретних умовах дій) та самовповноваження. Самообмеження особистості означає вибір людиною однієї потреби для актуального задоволення. Особистість обирає певну сферу діяльності, в якій може предметно реалізувати власні сутнісні сили, але водночас несе відповідальність перед собою та суспільством у цілому за відмову від багатьох інших варіантів самореалізації (принаймні в даний момент).

Далі практичний блок самоорганізації особистості містить таку послідовність взаємопов'язаних процесів (самовповноваження, самопрограмування, самовдосконалення, самоактуалізація, самореалізація). Призначивши себе на певну діяльність, людина усвідомлює її кінцеву мету (тобто на цьому етапі визначається аттрактор) і проектує способи її досягнення. Це означає процес самопрограмування – вироблення ідеального образу свого життя через свідоме і цілеспрямоване планування власної діяльності.

У ході самовповноваження потреба переростає в інтерес, відбувається вибір людиною деякого шляху розвитку і свідоме призначення нею себе на певний вид діяльності. Вміння утриматися від дії або діяти в потрібний момент не менш важливе для розвитку особистості, ніж власне якісна визначеність її сутнісних сил.

Суперечності між ідеальним образом і реальними можливостями людини спричиняють самовдосконалення – діяльність, спрямовану на виправлення самою особистістю усвідомлених недоліків у структурі власних сутнісних сил. Це здійснюється через самотренування і самоосвіту. Самотренування як діяльність із підвищення ефективності функціонування сутнісних сил за допомогою повторюваних дій виступає напруженою працею, кінцева мета якої – якісно виконувати те, що людина хоче зробити. Самоосвіта – це діяльність із самостійного підвищення кваліфікації, рівня власної освіченості за рахунок свідомого розширення спектру своїх можливостей. Цей процес передбачає самовиховання (свідоме впорядкування існуючої структури сутнісних сил відповідно обраній меті) та самонавчання як діяльність із отримання нових знань без допомоги сторонньої особи, що навчає.

Процеси самовдосконалення спрямовані на підвищення якості впорядкованої структури сутнісних сил і сприяють послідовному зближенню їх для задоволення нагальної потреби. Подальший напрямок цілісного процесу самоорганізації визначається третім фактором розвитку – селектором, яким стосовно особистості як дисипативної системи виступає принцип стійкості, первісної необхідності порядку. Пошук стійкості відіграє роль природного добору і спрямовує сутнісні сили особистості у заздалегідь визначеному напрямку.

Подальшим етапом є самоактуалізація особистості – процес максимальної концентрації сутнісних сил для наступної ефективної діяльності в напрямку обраної мети. Від розуміння власних одиничних здібностей через прийняття на себе відповідальності людина в процесі самоактуалізації отримує єдність сутнісних сил, здатну до діяльності з утворення другої природи.

Таке максимальне злиття сутнісних сил є необхідною передумовою і запорукою ефективного здійснення процесу самореалізації особистості. Не погоджуємось з поширеним тлумаченням індивідуальної самореалізації як свідомого, цілеспрямованого процесу. Самореалізація особистості завжди свідомо тільки в широкому сенсі – тому, що людина володіє свідомістю.

Тому в найзагальнішому вигляді процес самореалізації особистості можна визначити як об'єктивізацію її сутнісних сил. Її джерелом є фундаментальна потреба особистості в самореалізації, механізмом виступає діяльність, а значення для сукупного процесу самоорганізації полягає в гармонійному включенні особистості до ієрархічно вищих систем природи, суспільства, всієї об'єктивної дійсності.

Існують різні типи обмежень, тому значення терміна залежить від контексту. На кожному рівні аналізу обмеження слід розглядати в конкретній ситуації.

Кожний рівень аналізу вимагає свого теоретичного підходу. Як вказувалося вище, на другому рівні аналізу слід застосовувати соціолого-економічні теорії; на третьому – у спектрі теорій організації психологія мотивації повинна бути замінена теорією організаційних обмежень; на четвертому рівні теорії соціальної психології й теорії комунікації; на п'ятому рівні необхідний аналіз за допомогою психологічних теорій. На противагу теоріям мотивації, варто запропонувати низку теорій, адекватних аналізу на кожному конкретному рівні й аналіз будь-яких проблем, що виникають у конкретному контексті. У поясненні явищ дійсності загальним для цього набору теорій стало поняття людської дії й обмежень дії.

Відчуження – це втрата людиною почуття власної суб'єктивності в спілкуванні зі значущими іншими, втрата ідентичності, а також роз'єднання із самим собою й своїм

психічним досвідом. Позиція самовідчуження – це відчуття неповноти, обмеженості, ущербності свого “Я”, супроводжуване негативними емоціями.

Відчуження – феномен, що несе, не тільки негативні, але й позитивні особистісні й соціальні функції. Відчуження – різнопланове, динамічне явище, що має певну структуру.

На основі теоретичного аналізу виокремлені основні інваріанти вживання поняття “самообмеження”, які поєднує ідея втрати розуміння особистістю самої себе. Найбільш продуктивною, з погляду вивчення й розуміння феномена самообмеження, є теорія ідентифікації – відокремлення, у якій самообмеження виступає як результат крайніх форм ідентифікації (злиття) і відокремлення (відчуження). На теоретичному рівні була виявлена можливість позитивного впливу самообмеження на “образ Я” особистості і її розвиток у цілому.

Висновки. Самообмеження – це феномен, який характеризується відокремленням особистості від власного “Я” або окремих його складових (“образу Я”, “рефлексивного й екзистенціального Я”, емоцій, потреб). Найбільш значимою категоріальною ознакою самообмеження виступає втрата змісту як зникнення особистісно значимих зв’язків індивіда із собою і світом. Суттєвою ознакою самообмеження також виступає втрата суверенності, яку ми розглядаємо як форму суб’єктності особистості.

Соціальна самоорганізація формується упродовж життя під впливом соціального середовища, системи виховання, предметно-практичної та особистісно-рольової діяльності людини. Соціальна самоорганізація передбачає процес самопізнання, самовизначення, саморозвитку та самореалізації. Вона має вирішальний вплив на формування світогляду й морально-етичних переконань, на практичний вияв моральних почуттів.

Самоорганізація сучасної молоді полягає у цілеспрямованості, активності, обґрунтованості мотивації та плануванні діяльності, самостійності й швидкості прийняття рішень, оцінюванні наслідків праці, почутті обов’язку.

1. Катаев С. Трансформація сучасного українського суспільства: постмодерністський контекст. *Людина і політика*. 1999. № 3. С. 29–32.
2. Кузьмін М. В. Самоорганізація та соціоеволюція. *Філософська і соціологічна думка*. 1994. № 9–10. С. 99–133.
3. Лушин П. В. Два виміри принципу “не нашкодь” та кодекс екологічності. *Практична психологія в системі вищої школи* : монографія / за ред. Т. В. Бушуєвої, С. О. Ставицької. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. С. 38–53.
4. Максименко С. Д. Основи генетичної психології. Київ : Інститут психології ім. Г. С. Костюка, 1998. 298 с.
5. Павловський М. А. Стратегія розвитку суспільства: Україна і світ. Київ : Техніка, 2001. 312 с.
6. Психологія особистості : словник-довідник / за ред. Г. Г. Горностая, Т. М. Титаренко. Київ : Рута, 2001. 320 с.
7. Савчин М. В. Духовний потенціал людини. Івано-Франківськ : Плай, 2001. 204 с.

The article defines the socio-psychological characteristics and patterns of formation of the phenomenon of self-restraint of modern youth. It is shown that the socio-psychological analysis of the phenomenon of self-limitation of the person allows him to consider him as a holistic psychological mechanism, the content aspect of which is his own attitude, and dynamic – a fixed setting, however, the psychological nature and the role performed by a certain mechanism in the life of the personality must be articulated through the notion semantic regulation. It is noted that the attitude towards self-restraint and self-organization is a subjectively painted reflection of the personality of the interconnections of their needs with the objects and phenomena of the world, acts as a factor determining the behavior of contemporary youth; it is a subjective relation that forms a peculiar core of the subjective world of the person.

Keywords: modern youth, self-restraint, self-organization.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПРОЦЕС СТАНОВЛЕННЯ ОБДАРОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ЗМІН СОЦІУМУ

У статті запропоновано комплексний підхід до дослідження розвитку обдарованої особистості в умовах освітнього середовища вузу; визначені наукові передумови та практичні обґрунтування розробки соціально-психологічної моделі освітнього середовища вузу, спрямованої на розвиток обдарованої особистості, що включає в себе суб'єктне поле, змістовне поле, організаційне поле, інтегроване з ними поле взаємодії з соціумом. Виокремлено рівні прояву творчого розвитку особистості: низький рівень (не вірить у власні можливості, не бажає брати участь в різноманітних видах навчальної та позанавчальної творчої діяльності, інертний до участі в роботі творчих об'єднань); середній рівень (сумнівається у своїх можливостях, потребує додаткових стимулів при ініціюванні творчої активності, не наважується брати творчу ініціативу на себе); високий рівень (бере активну участь в різноманітних видах навчальної та позанавчальної творчої діяльності; є ініціатором, здатний на створення широкого спектра самостійних задумів, знаходить нестандартні шляхи і втілює їх у самостійній проекті). Розроблено механізм реалізації моделі освітнього середовища вузу щодо поетапного підвищення рівня прояву творчого розвитку особистості. Постановка і вирішення проблеми пошуку можливостей освітнього середовища вузу для розвитку обдарованої особистості сприяє реалізації ідей особистісно орієнтованої психології; сконструйована модель освітнього середовища вузу, спрямована на розвиток обдарованої особистості, і адекватний механізм її реалізації в освітньому процесі вузу відповідає положенням нової парадигми освіти, вносить певний внесок у теорію розвитку особистості.

Ключові слова: особистість, обдарованість, творчість, креативність, обдарована особистість, становлення обдарованої особистості, трансформаційні зміни соціуму.

Постановка проблеми. Перетворення, що відбуваються в економіці, політиці, суспільному житті, не можуть не зачіпати систему освіти, в тому числі й вищу. У ситуації, що склалася на тлі посилення негативних тенденцій у молодіжному середовищі предметом діяльності вузу має стати не тільки власне професійна підготовка майбутніх фахівців, а й процес активного включення молодих людей в життя суспільства, освоєння норм життєдіяльності та поведінкових моделей, прийнятих на даному етапі розвитку людської спільноти [2; 5; 6].

У документах з реформи освіти першорядне значення надається відповідальності системи освіти за духовний та фізичний розвиток сучасного покоління в цілому і кожної особистості окремо, виділяється необхідність розробки ефективних засобів і форм психологічної підтримки процесу самосвідомості і самовизначення особистості. У вузівському середовищі створюються умови не тільки для розвитку професійної культури фахівців, але й для гармонізації інтелектуальної та емоційної сфер особистості, соціалізації, формування моральних орієнтацій та образів-ідеалів особистості в контексті соціальної психології та сучасної суспільної свідомості [1; 3; 4].

Проблема розвитку особистості в освітньому процесі є актуальною ще й з погляду на те, що рівень соціально-психологічної компетентності майбутнього фахівця є одним з визначальних чинників здійснення його поведінки у професійній діяльності, можливості творчої реалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В умовах, що склалися, проблема розвитку обдарованої особистості набуває особливої актуальності і стає найважливішим напрямком сучасних емпіричних пошуків і науково-теоретичних досліджень. Її активно розробляють провідні вчені (Ф. Баррон, Дж. Гілфорд, В. Гордон, Г. Лозанов, К. Роджерс, К. Тейлор, Р. Торренс, К. Хаусман, В. Франкл). Процес становлення обдарованої особистості розглядається як міждисциплінарна проблема і вивчається в різних аспектах: уточнюється співвідношення інтелектуальних здібностей, творчих якостей і мислення індивіда (В. Андреев, Д. Богоявленська, В. Заїка, І. Кон, Т. Кудрявцев,

Я. Пономарьов та ін.), виявляються істотні ознаки креативності як однієї з інтегральних соціально значущих якостей особистості (Р. Мей, Д. Богоявленська), досліджуються творчі здібності та творче мислення (О. Кочетов, Ю. Кулюткин, А. Лук і ін.), розглядаються закономірності розвитку творчого потенціалу особистості (М. Бриль, Т. Кудрявцев, І. Семенов та ін.).

Попри всю важливість виконаних досліджень залишаються недостатньо розробленими методологічні та організаційно-методичні аспекти розвитку обдарованої особистості в умовах освітнього середовища вузу. Важливість проведеного дослідження обґрунтовується також й тим, що період навчання у вузі є сензитивним для особистісного розвитку. У процесі навчання у молодих людей формуються певні життєві позиції, які втілюють ставлення до людей, до професійної діяльності, які у подальшому і визначають ступінь компетентності особистості і професіонала. Разом із тим, формування особистості відбувається у взаємодії, в яку людина вступає в навколишньому світі. У даному випадку таким середовищем взаємодії є вуз з усіма учасниками освітнього процесу. Наявність умов для розвитку обдарованої особистості наповнює майбутнє молодій людині сенсом, структурує його і робить суб'єктом свого становлення.

У зв'язку з вищевикладеним виникає необхідність розв'язання суперечності між потребою психологічної теорії і практики у підвищенні рівня розвитку творчої особистості та недостатньою розробленістю її методологічних і організаційно-методичних основ.

Мета статті – розкрити соціально-психологічний процес становлення обдарованої особистості в умовах трансформаційних змін соціуму.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Методологічною основою дослідження послужили наступні наукові ідеї: концепції творчості в філософському (М. Бахтін, М. Бердяєв, В. Біблер, Р. Штейнер та ін.), психологічному (К. Абульханова-Славська, А. Брушлинський, Л. Виготський, О. Леонтьєв, Я. Пономарьов та ін.); теорії креативності (Д. Богоявленська, Є. Голубєва, М. Дружинін та ін.); концепція вроджених обдарувань Х. Дуарте; концепції цілісного підходу до процесу становлення особистості (С. Григор'єв, В. Загвязинський, В. Краєвський, В. Полонський); концепції розвитку суб'єктності (К. Абульханова-Славська, А. Мудрик, А. Маслоу, А. Петровський, К. Роджерс, Ж.-Ж. Руссо, В. Франкл, С. Френе, Р. Штейнер та ін.); концептуальні ідеї соціальної підтримки і психологія ненасильства (О. Газман, Б. Лихачов, В. Маралів, В. Ситаров та ін.); постулати гуманістичної психології (К. Роджерс, А. Маслоу, Р. Мей, В. Франкл) і психології, що реалізуються в особистісно-орієнтованому підході до організації освітнього процесу (Л. Виготський, Л. Вяткин, Г. Железовська, І. Зимня, І. Колесникова, О. Леонтьєв, А. Мудрик, В. Серіков, І. Якиманська та ін.).

Завдання дослідження: провести міждисциплінарне дослідження взаємопов'язаних понять “розвиток обдарованої особистості”, “обдарованість”, “творчість”, “творчий розвиток”, “творча діяльність” в контексті освітнього середовища закладу вищої освіти; проаналізувати науково-теоретичні основи організації освітнього середовища вузу; спроєктувати і експериментально апробувати модель освітнього середовища вузу, спрямовану на розвиток творчої особистості майбутнього фахівця.

Методи дослідження, що застосовувалися для вирішення поставлених завдань: теоретичні – теоретико-методологічний міждисциплінарний аналіз наукової літератури, теоретичне моделювання, методи математичної статистики та обробки даних; емпіричні – спостереження, аналіз продуктів діяльності, опитування, анкетування, експеримент, бесіда.

Дослідження здійснювалося в три етапи.

На першому етапі здійснювався аналіз літератури з проблеми дослідження, вивчалися особливості розвитку обдарованої особистості в контексті її професійної під-

готовки, розроблялася модель освітнього середовища вузу, спрямована розвиток обдарованої особистості.

На другому етапі розроблявся механізм реалізації моделі освітнього середовища вузу щодо поетапного підвищення рівня прояву творчого розвитку, здійснювалося діагностичне визначення ефективності розробленої моделі, проводилася апробація результатів дослідження у практиці роботи закладів вищої освіти.

На третьому етапі відбувалося узагальнення і систематизація результатів дослідження, уточнення теоретичних висновків, здійснення коригування механізму реалізації моделі освітнього середовища вузу, спрямованого на розвиток обдарованої особистості; проводилося впровадження результатів роботи в практику освітніх установ.

Теоретико-методологічне обґрунтування проблеми розвитку обдарованої особистості за допомогою занурення її в освітнє середовище є особливим чином організований соціокультурний і професійно-освітній простір, що створює сукупність якісно різномірних освітніх умов і надає максимум можливих індивідуально-творчих траєкторій для саморозвитку всіх включених у неї суб'єктів.

Модель освітнього середовища вузу, спрямована на розвиток обдарованої особистості, включала в себе суб'єктне поле (суб'єкти навчально-виховного процесу); змістовне поле (основні напрямки діяльності, представлені в постійних і варіативних програмах і підпрограмах); організаційне поле (включення в творчу діяльність відповідно до змісту програм і підпрограм); інтегроване з ним поле взаємодії з соціумом. Механізм реалізації розробленої соціально-психологічної моделі полягав у детальному описі узгодженого функціонування всіх компонентів освітнього середовища вузу, органічно включений в освітній процес вузу і спрямований на підвищення рівня прояву творчого розвитку особистості.

При здійсненні дослідно-експериментальної роботи ми орієнтувалися на ряд положень, дотримання яких є обов'язковою соціально-психологічною умовою проведення формувального експерименту і визначає його ефективність: творчий розвиток особистості можливий тільки в рамках соціально-психологічної системи, оптимально включеної в розвиваюче середовище; ефективність розвитку обдарованої особистості досягається завдяки функціонуванню керованої системи, організованої за принципом "суб'єкт-суб'єктної" взаємодії; оптимальність процесу розвитку обдарованої особистості значно посилюється за рахунок організації управління в усіх ланках освітнього середовища, координації діяльності суб'єктів.

Дані, отримані на кожному етапі дослідно-експериментальної роботи, відображають певну тенденцію до підвищення рівня прояву творчого розвитку особистості, якщо вони входять в освітнє середовище вузу, що підтверджує ефективність розробленої моделі. Навчання в сучасному вузі розглядалося в парадигмі розвиваючої освіти, де поняття освіти є фундаментальною категорією, яка охоплює процеси соціалізації і виховання, навчання, формування і дорослішання особистості; саме тих процесів, які виявляються загальною формою становлення і розвитку сутнісних сил і творчих здібностей. Рішення загальних питань про умови розвитку особистості, про становлення її внутрішнього світу і її суб'єктності прямо пов'язане з питанням про форми соціальних об'єднань, принципи їх організації, динаміку їх розвитку. У даному випадку йдеться про проектування умов, що сприяють цим процесам, і про виявлення та блокування тих умов, які їм перешкоджають.

Для забезпечення не поверхового, а сутнісного процесу творчості кожного суб'єкта освітній процес потрібно організувати як спеціальну систему заходів і умов, що дозволяє максимально нейтралізувати негативне ставлення освітньої системи до процесу становлення обдарованої особистості. Умовою реалізації механізму такого

перетворення Л. Виготський і його послідовники вважали проектування освітнього простору як сукупності якісно різнорідних умов розвитку особистості.

Виходячи з цього, проектування освітнього простору дозволяло охопити його цілісність як безліч особливих підпросторів і можливостей, представити його як спектр освітніх індивідуальних траєкторій. Внаслідок цього соціальна ситуація розвитку реалізується у розвиваючому середовищі як сукупності просторів, відкритих для дії особистості, для становлення особливої субкультури. В результаті освітнє середовище стає засобом розвитку творчих сил кожного включеного в неї індивіда, забезпечує можливість багатовимірного руху особистості в освітньому просторі і створює оптимальні умови для її адекватної творчої самореалізації.

Проведений різнобічний аналіз поняття “середовище” дозволив нам визначити освітнє середовище як особливим чином організований соціокультурний і професійно-освітній простір, що створює сукупність якісно різнорідних освітніх умов і надає максимум можливих індивідуально-творчих траєкторій для саморозвитку всіх включених в неї суб’єктів.

В ході обґрунтування моделі освітнього середовища вузу, спрямованої на розвиток обдарованої особистості, були вирішені такі завдання: виділені аксіологічний і системний підходи до проектування освітнього середовища вузу, спрямованої на розвиток обдарованої особистості; розкрито основні принципи, що лежать в основі проектованого освітнього середовища: гуманізм, духовність, конкурентоспроможність, толерантність, індивідуалізація і варіативність; визначені основні компоненти моделі освітнього середовища вузу, спрямованої на розвиток обдарованої особистості. У моделі освітнього середовища вузу, спрямованої на розвиток обдарованої особистості були введені такі складові: суб’єктна поле, змістовне поле, організаційне поле, інтегровані з ними поле взаємодії з соціумом. Розвиток обдарованої особистості в умовах освітнього середовища здійснюється в результаті їх постійної творчої взаємодії, заснованої на різноманітному діяльнісному спілкуванні, в ході якого відбувається їх взаємне збагачення. Виділено такі напрямки: організаційний, навчально-виховний, суспільно-політичний, науково-дослідний, культурно-масовий і спортивний. Зазначені напрями знаходять відображення в постійних і варіативних програмах і підпрограма, спрямованих на реалізацію індивідуальних освітніх траєкторій, що сприяють творчому розвитку особистості. Навички самоврядування, творчої організації діяльності прищеплюються з перших днів навчання.

При здійсненні дослідно-експериментальної роботи ми орієнтувалися на ряд положень, дотримання яких є обов’язковою соціально-психологічною умовою проведення формувального експерименту і визначає його ефективність: творчий розвиток особистості можливо тільки в рамках системи, оптимально включеної в розвиваюче середовище; ефективність розвитку обдарованої особистості досягається завдяки функціонуванню керованої системи, реально, а не формально організованою за принципом “суб’єкт-суб’єктної” взаємодії; оптимальність процесу розвитку обдарованої особистості значно посилюється за рахунок організації управління в усіх ланках освітнього середовища, координації діяльності суб’єктів.

Виходячи з цього був розроблений механізм реалізації моделі освітнього середовища вузу: розкрити особливості основних складових освітнього середовища; визначено діагностичний інструментарій щодо визначення ефективності реалізації розробленої моделі освітнього середовища, що сприяє розвитку обдарованої особистості; розроблена система контрольних-оцінних методик, що дозволяють з високим ступенем достовірності судити про зміну рівня творчого розвитку особистості; скоординовані дії всіх суб’єктів освітнього процесу, які активно взаємодіють в умовах розвиваючого освітнього середовища. Організація освітнього середовища вузу, що сприяє

розвитку обдарованої особистості, має здійснюватися поетапно, у певній логічній послідовності. У зв'язку з цим велике значення має розробка змісту змінюваних етапів освітнього процесу.

На підставі проведеного теоретико-методологічного аналізу виокремлено такі етапи формульованого експерименту: адаптаційно-орієнтовний; творчо-активізуючий. При цьому кожен етап націлювався на формування певного рівня прояви творчого розвитку особистості, включених в освітнє середовище вузу. Виокремлено такі рівні прояву творчого розвитку особистості: низький рівень (не вірить у власні можливості, не бажає брати участь в різноманітних видах навчальної та позанавчальної творчої діяльності, інертний до участі в роботі творчих об'єднань); середній рівень (сумнівається у своїх можливостях, потребує додаткових стимулів при ініціюванні творчої активності, не наважується брати творчу ініціативу на себе); високий рівень (бере активну участь в різноманітних видах навчальної та позанавчальної творчої діяльності; є ініціатором, здатний на створення широкого спектра самостійних задумів, знаходить нестандартні шляхи і втілює їх у самостійні проекти).

При вивченні ефективності реалізації моделі освітнього середовища ми передбачили можливість як якісного, так і кількісного аналізу отриманих даних. Дані, одержувані на кожному етапі дослідно-експериментальної роботи, відображають певну тенденцію до підвищення рівня прояву творчого розвитку особистості, якщо вони входять в освітнє середовище вузу, що підтверджує ефективність розробленої моделі.

Висновки. Запропоновано комплексний підхід до дослідження розвитку обдарованої особистості в умовах освітнього середовища вузу; визначені наукові передумови та практичні обґрунтування розробки соціально-психологічної моделі освітнього середовища вузу, спрямованої на розвиток обдарованої особистості, що включає в себе суб'єктне поле, змістовне поле, організаційне поле, інтегроване з ними поле взаємодії з соціумом. Виокремлено рівні прояву творчого розвитку особистості: низький рівень (не вірить у власні можливості, не бажає брати участь в різноманітних видах навчальної та позанавчальної творчої діяльності, інертний до участі в роботі творчих об'єднань); середній рівень (сумнівається у своїх можливостях, потребує додаткових стимулів при ініціюванні творчої активності, не наважується брати творчу ініціативу на себе); високий рівень (бере активну участь в різноманітних видах навчальної та позанавчальної творчої діяльності; є ініціатором, здатний на створення широкого спектра самостійних задумів, знаходить нестандартні шляхи і втілює їх у самостійні проекти). Розроблено механізм реалізації моделі освітнього середовища вузу щодо поетапного підвищення рівня прояву творчого розвитку особистості. Постановка і вирішення проблеми пошуку можливостей освітнього середовища вузу для розвитку обдарованої особистості сприяє реалізації ідей особистісно орієнтованої психології; сконструйована модель освітнього середовища вузу, спрямована на розвиток обдарованої особистості, і адекватний механізм її реалізації в освітньому процесі вузу відповідає положенням нової парадигми освіти, вносить певний внесок у теорію розвитку особистості.

Подальші дослідження можуть стосуватися конкретизованої розробки окремих компонентів розглянутої моделі освітнього середовища вузу, засобів розвитку творчої особистості студента, дослідження приватних організаційно-практичних питань.

1. Балл Г. О. Про визначальні характеристики здібностей і принципи їх врахування у навчально-виховній роботі. *Психологія*. Київ : Дніпро, 1992. Вип. 32.
2. Богоявленская Д. Б. Пути к творчеству. Москва : Знание, 1981. 96 с.
3. Волобуєва Т. Б. Розвиток творчої компетентності школярів. *Управління школою*. Харків, 2005. 110 с.
4. Кремень В. Освіта в Україні: стан і перспективи розвитку. *Неперевна професійна освіта. Теорія і практика*. Київ, 2001. Вип. 4.
5. Подмазин С. И. Личностно ориентированное образование социально-философское исследование. Запорожье : Просвіта, 2000. 84 с.

6. Савчин М. В. Духовний потенціал людини. Івано-Франківськ : Плай, 2001. 204 с.

The article proposes a comprehensive approach to the study of gifted personality development in the educational environment of the university; certain scientific prerequisites and practical substantiation of the development of the socio-psychological model of the educational environment of the university aimed at the development of a gifted personality, which includes the subject field, the content field, organizational field, and the field of interaction with the society integrated with them. The level of creative development of the personality is highlighted: low level (does not believe in own opportunities, does not want to participate in various kinds of educational and extracurricular creative activity, inert to participation in the work of creative associations); the average level (doubts about its capabilities, needs additional incentives when initiating creative activity, does not dare to take creative initiative on itself); high level (actively participates in various types of educational and extracurricular creative activity, is the initiator capable of creating a wide range of independent ideas, finds non-standard ways and embodies them in independent projects). The mechanism of implementation of the model of the educational environment of the university on the gradual increase of the level of manifestation of creative personality development has been developed. Setting and solving the problem of finding the educational environment of the university for the development of a gifted person contributes to the implementation of the ideas of personality-oriented psychology; a model of the educational environment of the university is designed, aimed at the development of a gifted personality, and an adequate mechanism for its implementation in the educational process of the university corresponds to the provisions of the new paradigm of education, contributes a certain contribution to the theory of personality development.

Keywords: *personality, giftedness, creativity, creativity, gifted personality, gifted personality formation, transformational changes of society.*

НАШІ АВТОРИ

Вітюк Надія Романівна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології та психології розвитку Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ).

Гасюк Мирослава Богданівна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної і клінічної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ).

Добровольська Наталія Анатоліївна – кандидат психологічних наук, здобувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля (м. Северодонецьк).

Заверуха Ольга Ярославівна – здобувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Северодонецьк).

Іванишин Тетяна Романівна – магістр психології (м. Івано-Франківськ).

Іванцев Людмила Ігорівна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної і клінічної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ).

Іванцев Наталія Ігорівна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної і клінічної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ).

Когут Юлія Зіновіївна – магістр психології (м. Івано-Франківськ).

Кондес Тетяна Василівна – старший викладач секції фізичного виховання кафедри іноземної мови та суспільних дисциплін ВНЗ “Університет економіки та права “Крок”, (м. Київ).

Куравська Надія Володимирівна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології та психології розвитку Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ).

Пілецька Любомира Сидорівна, доктор психологічних наук, професор кафедри соціальної психології та психології розвитку Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ).

Петричук Марія Василівна – магістр психології (м. Івано-Франківськ).

Потоцька Олена Валеріївна – магістр психології (м. Івано-Франківськ).

Радченко Ольга Борисівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, соціології та релігієзнавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ).

Склярчук Анастасія Володимирівна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології Класичного приватного університету (м. Запоріжжя).

Смирнова Олена Олександрівна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Северодонецьк).

Спицька Ліана Вікторівна – кандидат психологічних наук, докторант кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Северодонецьк).

Українець Людмила Петрівна – здобувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Северодонецьк).

Черних Лариса Анатоліївна – кандидат психологічних наук, психолог-консультант (м. Северодонецьк).

Шкраб'юк Вероніка Степанівна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної і клінічної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ).

ВИМОГИ

до подання статей у Вісниках Прикарпатського університету,
журналах, збірниках наукових праць, матеріалах конференцій

1. Обсяг оригінальної статті – 12 сторінок тексту, оглядових та рецензій – до 12, інформаційних про конференції – до 3 сторінок.

2. Статті подаються у форматі Microsoft Word. Назва файлу латинськими буквами повинна відповідати прізвищу першого автора. Увесь матеріал статті повинен міститись в одному файлі.

3. Текст статті повинен бути набраним за форматом паперу А 4 через 1,5 інтервалу, шрифт “Times New Roman Cyr”, кегль 14. Поля: верхнє, нижнє, праве – 2 см, лівє – 3 см (30 рядків по 60–64 символи). (20000 знаків).

4. Малюнки повинні подаватись в окремих файлах у форматі *.tif, *.eps, Corel Draw або Adobe Photo Shop.

5. Таблиці мають мати вертикальну орієнтацію і мають бути побудовані за допомогою майстра таблиць редактора Microsoft Word. Формули підготовлені в редакторі формул MS Equation. Статті, що містять значну кількість формул, подаються у форматі LaTeX.

6. Текст статті має бути оформлений відповідно до постанови ВАК №7-05/1 від 15 січня 2003 року “Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України” (див. Бюлетень ВАК України. 2003. № 1).

Статті пишуться за схемою:

- УДК (у лівому верхньому куті аркуша);
- DOI (Digital Object Identifier);
- автор(и) (ім'я, прізвище – жирним шрифтом, курсивом у правому куті);
- назва статті (заголовними буквами, жирним шрифтом);
- анотація й ключові (5–6) слова українською мовою;
- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми й на які спирається автор, виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття;

- виклад основного матеріалу з новим обґрунтуванням подальших досліджень у цьому напрямі;

- список використаних джерел набирається шрифтом “Times New Roman Cyr”, кегль 12, інтервал 1,5 і подавати згідно з новим стандартом з бібліографічного опису ДСТУ ГОСТ 7.1:2006; ДСТУ 8302:2015 // Нац. стандарт України. – Вид.офіц.[Уведено вперше; чинний від 2016-07-01]. Київ: ДП “УкрНДНЦ”, 2016. 17 с.); цей же список джерел подається латинським алфавітом;

- ім'я та прізвище автора(ів), назва статті, анотація й ключові слова подаються англійською (1 800 знаків) та за бажанням автора(-ів) польською, російською мовами; розширена анотація англійською мовою (до 4000 знаків) подається для Веб-сайту Вісника;

- рецензент: прізвище, ініціали, (скорочено) науковий ступінь, вчене звання;

- в кінці вказується повністю прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, звання, посада автора(ів).

7. Статті, надруковані українською або англійською чи польською або російською, мовами відредаговані і підписані авторами, подаються до редколегії на паперовому та електронному носіях (електронний варіант повинен бути ідентичним до тексту друкованої статті і його потрібно продублювати на електронну пошту вісника prnu_visnuk_filosofia@ukr.net).

8. Разом із статтею до “Вісника” необхідно подати рецензії провідних учених у даній галузі. Аспіранти та здобувачі подають до статті відгук наукового керівника та зовнішню рецензію.

Стаття обов'язково супроводжується заявкою з відомостями про автора (ів): прізвище, ім'я, по батькові (повністю); науковий ступінь, звання, посада, місце роботи; поштовий індекс, домашня адреса і телефони, електронна пошта.

Наукове видання

ВІСНИК
Прикарпатського університету
ФІЛОСОФСЬКІ І ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

Випуск 22. Серія Психологія

Видається з 1995 р.

Мова видання: українська, англійська, польська, російська
Сфера розповсюдження: загальнодержавна
Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 214/85-11285Р від 27.07.2015 р.

Головний редактор *Василь ГОЛОВЧАК*
Комп'ютерна правка і верстка *Віра ЯРЕМКО*
Коректура *Леся СЛОБОДЯН*

Підп. до друку 26.06.2019. Формат 60x84/8.
Гарнітура "Times New Roman". Ум. друк. арк. 12,1.
Наклад 100 пр. **Зам. № ...**

Видавець
Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
76018, м. Івано-Франківськ,
вул. С. Бандери, 1, тел.: 75-13-08
E-mail: vdvcit@pu.if.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2718 від 12.12.2006

Виготовлювач